

YU ISSN – 0354-6497
UDK 949.71

ИНСТИТУТ
ЗА НОВИЈУ
ИСТОРИЈУ
СРБИЈЕ

2/2014.

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Косово 1968. године

Стамбено питање у Европи

Српска социјалдемократска партија

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

*Часопис Института за новију историју Србије
2/2014.*

CURRENTS OF HISTORY

*Journal of the Institute for Recent History of Serbia
2/2014*

ИНИС

Београд, 2014.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача
Др Момчило Митровић

Главни и одговорни уредник
Editor-in-chief
Др Гордана Кривокапић Јовић

Редакција – Editorial board
Др Драган Богетић
Проф. др Мира Радојевић
Проф. др Дубравка Стојановић
Проф. др Стеван Павловић (Саутемптон)
Проф. др Јан Пеликан (Праг)
Др Јелена Гускова (Москва)
Др Диана Мишкова (Софија)
Др Владимир Гајгер (Загреб)
Др Слободан Селинић

Секретар редакције – Editorial secretary
Др Бојан Симић

Лектура и коректура
Биљана Рацковић

Техничка обрада текста
Мирјана Вујашевић

Преводи на енглески
Ванда Перовић

УДК 949.71
УИ ISSN – 0354-6497

Издавање часописа *Токови историје* финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

На основу мишљења Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, часопис је ослобођен плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ 2/2014.

ЧЛАНЦИ

Др Ранка ГАШИЋ

СТРАНИ КАПИТАЛ У ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈИ БЕОГРАДА 1918–1941.
СЛУЧАЈ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЦЕНТРАЛЕ „СНАГА И СВЕТЛОСТ“11

Др Александар Р. МИЛЕТИЋ

ЗЛОУПОТРЕБЕ СТАТУСА „ЗАШТИЋЕНОГ СТАНАРА“
У ЈУГОИСТОЧНОЈ И ИСТОЧНОЈ СРЕДЊОЈ ЕВРОПИ, 1918–1928. . 33

Др Горан ЛАТИНОВИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКО–НОРВЕШКИ ОДНОСИ (1920–1941)47

Реља КНЕЖЕВИЋ

ДИРЕКТАШИ: РЕВОЛУЦИОНАРНО-СИНДИКАЛИСТИЧКА СТРУЈА
УНУТАР СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ 1906–1912. .. 55

Vera GUDAC DODIĆ, Ph. D.

STATE POLICY AND WOMAN'S IDENTITY IN SOCIALISM83

Др Јан ПЕЛИКАН

КОСОВО У ПРВИМ МЕСЕЦИМА 1968. ГОДИНЕ99

Др Слободан СЕЛИНИЋ

ЈОСИП БРОЗ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ, 21–22. СЕПТЕМБРА 1969. .. 133

ИСТОРИОГРАФИЈА

Др Борис МИЛОСАВЉЕВИЋ

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ – ИСТОРИОГРАФИЈА И МЕТОДОЛОГИЈА .. 157

Др Драгана СТОЈАНОВИЋ

ПРОБЛЕМАТИКА НЕИЗРЕЦИВНОСТИ ХОЛОКАУСТА И ПИТАЊЕ
ПОЗИЦИЈЕ ЖЕНА У ХОЛОКАУСТУ 185

ПРИКАЗИ

Др Слободан СЕЛИНИЋ

Vladimir Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdenе zavesе.*

*Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije
u susedstvu 1953–1958, Beograd, 2013. 201*

Александар ЛУКИЋ Зоран Милојковић, <i>Житковац: сећање на заборав</i> , Алексинач, 2013.	209
Војислав ЛАЛЕТИН Момчило Mitrović, <i>Milosrdni anđeo među Srbima</i> (<i>dnevnik</i> 1999), Beograd, 2013.	213
Александар ЛУКИЋ Милан Гулић, <i>Краљевина Југославија и Дунав</i> , Београд, 2014.	220
Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ Marica Karakaš Obradov, <i>Novi mozaici nacija u „novim poredcima“.</i> <i>Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom</i> <i>Drugog svjetskog rata i poraća</i> , Zagreb, 2014.	225
Александар ЛУКИЋ Данило Шаренац, <i>Топ, војник и сећање. Први светски рат и</i> <i>Србија 1914–2009</i> , Београд, 2014.	229

CONTENTS 2/2014

ARTICLES

Ranka GAŠIĆ, Ph. D.

ELECTRIFICATION OF BELGRADE AND FOREIGN CAPITAL.
CASE OF THE "POWER AND LIGHT" BELGRADE
ELECTRIC PANT.....11

Aleksandar R. MILETIĆ, Ph. D.

ABUSES OF THE PROTECTED TENANT STATUS IN EAST-CENTRAL
AND SOUTHEAST EUROPE, 1918–2833

Goran LATINOVIĆ, Ph. D.

YUGOSLAV-NORWEGIAN RELATIONS (1920–1941)47

Relja Knežević

DIREKTAŠI: REVOLUTIONARY-SYNDICALIST STREAM
IN THE SERBIAN SOCIAL DEMOCRATIC PARTY 1906–1912.....55

Vera GUDAC, Ph. D.

STATE POLICY AND WOMAN'S IDENTITY IN SOCIALISM83

Jan PELIKAN, Ph. D.

KOSOVO IN THE FIRST MONTHS OF 196899

Slobodan SELINIĆ, Ph. D.

JOSIP BROZ VISITS EASTERN SERBIA 21–22
SEPTEMBER 1969 133

HISTORIOGRAPHY

Boris Milosavljević, Ph. D.

SLOBODAN JOVANOVIĆ'S HISTORIOGRAPHY AND METHODOLOGY ... 157

Dragana STOJANOVIĆ, Ph. D.

PROBLEM OF THE INEXPRESSIBILITY OF THE HOLOCAUST
SITUATION AND THE QUESTION OF THE POSITION OF
WOMEN IN THE HOLOCAUST..... 185

REVIEWS

Slobodan SELINIĆ, Ph. D.

V. Lj. Cvetković, *Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958*, Beograd, 2013.

(V. Lj. Cvetković, *A Gaze Behind the Iron Curtain. Yugoslav Policy Towards the Neighboring People's Democracies Countries 1953–1958*, Belgrade, 2013)..... 201

Aleksandar LUKIĆ

Зоран Милојковић, *Житковац: сећање на заборав*, Алексинац, 2013.

(Zoran Milojković, *Žitkovac: Remembrance and Oblivion*, Aleksinac, 2013) 209

Vojislav LALETIN

Момчило Митровић, *Milosrdni anđeo među Srbima (dnevnik 1999)*, Beograd, 2013.

(Momčilo Mitrović, *Merciful Angel Among the Serbs (journal 1999)*, Belgrade, 2013) 213

Aleksandar LUKIĆ

Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав*, Београд, 2014.

(Milan Gulić, *Kingdom of Yugoslavia and the Danube*, Belgrade, 2014) 219

Zoran JANJETOVIĆ, Ph. D.

Marica Karakaš Obradov, *Novi mozaici nacija u „novim poredcima". Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, Zagreb (Hrvatski institut za povijest), 2014. (Marica Karakaš Obradov, *New Mosaics of Nations in the „New Orders". Population Migration into Croatian Territory During the Second World War and Afterwards*, Zagreb, 2014) 227

Aleksandar LUKIĆ

Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање.*

Први светски рат и Србија 1914–2009, Београд, 2014.

(Danilo Šarenac, *Canon, Soldier and Remembrance.*

First World War and Serbia 1914–2009, Belgrade, 2014) 231

ЧЛАНЦИ
Articles

**СТРАНИ КАПИТАЛ
У ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈИ БЕОГРАДА 1918–1941.
СЛУЧАЈ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЦЕНТРАЛЕ „СНАГА И СВЕТОСТ”***

Апстракт: У чланку је реч о концесији коју је 1929. београдска општина дала Друштву швајцарских банака за изградњу нове електричне централе и за експлоатацију београдске електричне мреже, као и о бројним контроверзама које су пратиле закључивање овог уговора и његове измене током тридесетих година.

Кључне речи: београдска електрична централа „Снага и светлост”, Друштво швајцарских банака, електрификација Београда, страни капитал, швајцарски капитал, београдска општина

Увођење електричне енергије и трамваја као модерног средства градског саобраћаја у Београду крајем 19. века било је неопходан подстицај модернизацији града. Све до краја Другог светског рата, после кога је почела планска и свеобухватна индустријализација земље у условима социјалистичког друштвеног уређења, увођење модерне инфраструктуре, као предуслова модернизације и привредног (и индустријског) развоја, било је, као у свим земљама тзв. закаснеле модернизације, нераскидиво повезано са ангажовањем страног капитала. Пре Првог светског рата белгијски, а између ратова швајцарски капитал финансирани су изградњу електричних постројења у Београду. Зграда Термоелектране „Снага и светлост”, коју су подигли швајцарски финансијери и архитекти, данас је значајан објекат индустријског наслеђа и историје града који има архитектонску вредност. Она је истакнути примерак модернистичке архитектуре међуратног периода и одраз идеја школе Баухаус, која има велике заслуге за пројектовање хуманијих радних средина у фабрикама.¹ Случај изградње

* Чланак је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (№ 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Неда Кнежевић, „Ревитализација термоелектране ‘Снага и светлост’ у Београду”, *Наслеђе*, VIII, Београд, 2007, стр. 210–222, 209, 216; Добривоје Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа у Београду”, *Наслеђе*, XII, Београд, 2011, стр. 129–144, 140.

нове електричне централе „Снага и светлост“ почетком тридесетих и концесије за производњу и експлоатацију електричне енергије коју је добила швајцарска финансијска група, представља очито пример под каквим условима се Београд развијао, у привредним и политичким околностима Европе тридесетих година прошлог века.

Електрификација Београда почела је 1891. године, када је општина расписала конкурс за увођење градског електричног осветљења и електричних трамваја. На конкусу је изабран Peirkles Sikos из Милана, представник страних финансијских друштава, који је добио концесију, уговором потписаним 1891. За извршење овог уговора основано је Српско-француско грађевинско друштво.² Убрзо је, већ 1893, подигнута и прва зграда општинске електричне централе на Дорћолу.³ Како је ово предузеће било профитабилно, група његових белгијских акционара одлучила је да га откупи, и уговор је пренет 1894. на једно белгијско акционарско друштво са седиштем у Бриселу (Друштво трамваја београдских)⁴ које је, са своје стране, основало друштво „Трамваји и осветљење града Београда а. д.“ и 1903. преузело целу електричну мрежу Београда.⁵ Електрична централа је током бомбардовања у Првом светском рату 1915. била знатно оштећена. После ослобођења Београда било је неопходно да град преузме све комуналне службе, како би оне уопште могле да функционишу после великих ратних разарања и у условима тешке оскудице. Тако је електрична централа заједно са трамвајима прешла у руке београдске општине. Белгијско друштво је, као власник, 1918. повећало цене возње трамвајем са 0,10 на 0,20 динара, што у тој ситуацији није било прихватљиво.⁶ Међутим, иако је општина преузела управу над овим предузећем 1. јула 1919,⁷ власник је и даље било белгијско акционарско друштво.

2 О околностима почетка електрификације Београда видети детаљније: инг Мирослав Б. Маршићанин, „Електрична централа у Београду. Историјат, данашње стање и пројекти за будућност“, *Београд у прошлости и садашњости. Поводом 500 годишњице смрти деспота Стефана*, Библиотека Савремена општина, 12, Београд, 1927, стр. 141–156, 141; Никола Вучо, „Београдска електрична централа 1892–1914“, *Годишњак града Београда* (даље: ГГБ), XXIV, 1977, стр. 165–180, 165–166; Дубравка Стојановић, *Кадрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008, стр. 122–123; Добривоје Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа у Београду“, *Наслеђе*, XII, Београд, 2011, стр. 129–144, 131.

3 Та зграда је касније срушена, а на њеном месту подигнута је зграда старе београдске електричне централе, у Скендербеговој улици, у којој се данас налази Музеј науке и технике.

4 *80 година електрификације Београда 1893–1973*, Београд, 1973, стр. 40.

5 Добривоје Ерић, *н. д.*, стр. 121; Сања Рославцев, *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду*, Београд, 2005, стр. 27; Никола Вучо, *н. д.*, стр. 171–172.

6 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд Општина града Београда (даље: ОГБ), Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник II седнице, 10. 12. 1918.

7 Никола Вучо, „Привредни развој града од 1919 до 1941“, *Историја Београда*, III, Београд, 1974, стр. 197–263, 218; Никола Вучо, „Београдска електрична централа 1892–1914“, ГГБ, XXIV, 1977, стр. 165–180, 173.

Зато је са овим друштвом покренут спор о праву својине, јер је у централи и електричној мрежи свој удео имала и општина, а обе стране су током трајања концесије улагале у инсталације. У септембру 1919. завршен је судски процес на домаћем суду, који је општина је добила. У јулу 1922. истекла је концесија на 26 година, дата Француском акционарском друштву, и решено је да се уговор више не продужава.⁸ Постојала су спорна питања која су била, по уговору, у надлежности изабраног суда и Међународног суда као врховног арбитра. Питање је било где ће заседати изабрани суд и у којој валути би Друштво требало да добије обештећење за период од 1919, када је општина преузела управљање предузећем, до дана истека концесије 1922. године. Током 1921. било је покушаја да се спор реши између влада Краљевине СХС и Белгије, али без успеха. Друштво је у мају 1921. пристало да изабрани суд заседа у Београду.⁹ Међународни изабрани суд у Паризу донео је одлуку 19. децембра 1923. о одштети која треба да буде исплаћена белгијском акционарском друштву.¹⁰ Укупна вредност имовине овог предузећа процењена је на 113.335.865 динара.¹¹ Предузеће је прешло званично у руке општине 1924, пошто је окончан спор у Женеви.¹² Било је спорно и питање који део дуга треба да отплаћује држава, а који општина.¹³ Општина је одлучила почетком 1925. да Влада Краљевине СХС, када постигне споразум са белгијском владом, суму коју треба годишње да даје за отплату дуга белгијском А. Д. одваја из кредита којим помаже општину.¹⁴ Општина је до 1929. у свом буџету имала ставку „ануитет белгијском друштву“, али те суме нису биле једнаке (за 1925. 18.504.000 динара, за 1928. и 1929. по 1.830.275 динара),¹⁵ из чега се може закључити да бар до 1928. није било јасног споразума између државе и београдске општине о тачној суми коју свака страна треба да плаћа. У сваком случају, од 1924. започела је обнова старе електричне централе на Дорћолу, која је највећим делом била завршена до 1927.¹⁶

8 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник VII седнице, 7. 3. 1919; Записник XVIII седнице 12. 9. 1919; Записник VI седнице, 10. 3. 1922.

9 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник VI седнице, 10. 3. 1922.

10 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник V седнице, 30. 1. 1925. Општина је на овом суду осуђена да исплаћује ануитете белгијском друштву, на име откупа електричне централе и траваја (Добривоје Ерић, *н. д.*, стр. 133).

11 *80 година електрификације Београда 1893–1973*, стр. 80.

12 Никола Вучо, *н. д.*, стр. 173.

13 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XXII седнице од 30. 11. 1922.

14 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник V седнице од 30. 1. 1925.

15 Добривоје Ерић, *н. д.*, нап. 27, стр. 142.

16 Добривоје Ерић, *н. д.*, стр. 133; Мирослав Б, Маршићанин, *н. д.*, стр. 146–153.

Током двадесетих година потребе за производњом електричне енергије нагло су порасле пошто је град постао престоница увећане државе. Дошло је, с једне стране, до великог прилива становништва, а са друге, постојала је потреба да се град уреди према модерним комуналним стандардима у смислу инфраструктуре, али и репрезентације. Међутим, у целој земљи се тада производило изузетно мало електричне енергије. Године 1925. произведено је само 353 милиона КС, што је одговарало раду једне турбине од 80 КС која ради 12 сати дневно.¹⁷ Од 1921. до 1926. у Београду је дошло, додуше, до вишеструког увећања потрошње управо због повећања броја становника (са преко 4 милиона kWh годишње 1921, на око 15,5 милиона kWh годишње у 1926. години), али и великих напора општине да поправи и оспособи за рад електричну централу.¹⁸ Стара београдска централа, као и остале мале централе у земљи, имала је старе машине, мали обим и искоришћеност.¹⁹ Производња је била скупа и нерационална²⁰ са вишком персонала и слабом потрошњом у домаћинствима. Индустрија је отварала сопствене погоне и њен удео у потрошњи струје није било велики.²¹ Преоптерећење постојеће централе условило је и тарифну политику општине, која је циљала на заштиту слабијих потрошача.²² Тако је вештачки спречавана велика потрошња, што није погодовало развоју индустрије.

Да би се ово стање побољшало, у општини се размишљало о томе да ли је боље поправити и усавршити стару централу или градити нову. Мишљење стручњака углавном је било у корист поправке и усавршавања старе централе. Сматрало се да за изградњу модерне централе нису испуњени основни предуслови, а то је повећање потрошње и појевтињење производње. Процена стручњака је била да би то требало урадити усавршавањем капацитета и рационализацијом рада централе, пре свега увођењем

17 Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1986, str. 54.

18 Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 149.

19 Smiljana Đurović, *н. д.*, str. 55.

20 За производњу једног kWh у 1926. београдска централа је трошила 20.944 калорија, а највећа централа у Француској свега 5.500 калорија, најмодернија енглеска 5.000 калорија, а у Америци само 3.500 калорија (Ohio Power Co.) (Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 151).

21 Smiljana Đurović, *н. д.*, str. 56; ИАБ, ОГБ 3, без датума, (вероватно 1928), Извештај комисије о разлозима у корист обнављања старе централе, уместо градње нове. „Ми имамо велики број машина мале снаге и несавршене, лош начин уношења угља у ложишта и лоше искоришћавање сагоревања због недовољне промаје у димњаку. Зато kWh кошта Централу 1,94 дин. Данас на транспорту угља ради 78 људи, који годишње коштају 1.400.000 дин.“ (Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 152–153).

22 За потрошњу у домаћинствима плаћало се по 0,55 динара при потрошњи до 150 kw, при потрошњи до 300 kw 0,75 динара, а при оној преко 300 kw 0,90 динара. За моторну енергију плаћало се при потрошњи до 6.000 kw 0,50 динара. (Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 150)

нових истоварних инсталација, поправком ложишта и променом разводних табли. Све потребне оправке коштале би 16,5 милиона динара. Они су констатовали да нова опрема брзо застарева, јер је тада дошло до великог технолошког развоја турбина и генератора, па се градња нове централе не би исплатила. Поред тога, процењивали су да је струја скупа и због вишка персонала, које би страни власник отпустио, а они би тада пали на терет општине у неком другом виду. Стручњаци су сматрали да је тарифна политика била погрешна и да би се бољом политиком цена омогућио и бољи обрт. Трајније решење би било одговарајуће само ако би Београд постао велики потрошач струје, што тада није био случај.²³ Централа је била рентабилно предузеће, са 15 милиона динара чистог прихода у 1925. години, који је инвестиран у проширивање електричне мреже и централе. Током 1927. уграђена је нова турбина од 6.000 kw, надзидан је димњак и подигнут још један, а монтиран је и елеватор. Процена је била да би обновљена централа могла бити довољна за наредних седам или осам година, када би се могло приступити подизању нове, модерне централе.²⁴ Међутим, у општини се размишљало и о закључењу страног зајма и давања у закуп овог предузећа. Начелно су постојали различити ставови у општинском одбору и у јавности да ли треба комунална предузећа да буду вођена у општинској режији или их треба дати у концесију.²⁵ Општина је 1925. добила две понуде, од фирми Mac Daniel и Rehendler. Обе су оцењене као неповољне и одбијене су. То је учињено по савету експерата из Народне банке, Министарства трговине и индустрије и Државне хипотекарне банке. Као експерт Народне банке био је ангажован управо Милош Савчић, који је у време закључења уговора из 1929. био градоначелник и кључна фигура у поступку давања концесије швајцарској групи, у чему је важну улогу имала и Државна хипотекарна банка.²⁶

Расписивање зајма и давање концесије

Дакле, ни 1928. није постојала чврста намера општинских власти да електричну мрежу и централу дају у концесију. До тога је ипак дошло, под посебним околностима. Београдска општина

23 ИАБ, ОГБ 3, без датума, (вероватно 1928), Извештај комисије о разлозима у корист обнављања старе централе, уместо градње нове.

24 Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 156.

25 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XVIII седнице од 19. 6. 1925. У дискусији су Добра Петковић и Драгољуб Аранђеловић начелно били за приватну режију, а против су били Коста Јовановић и Михајло Тодоровић. Већина је гласала за општинску режију у начелу.

26 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник II седнице, 4. 1. 1926.

је током двадесетих година, посебно у време грађевинског бума у првој половини деценије, обављала обимне комуналне радове на калдрмисању улица, водоводу и канализацији, као и регулацији и нивелацији улица. Сви ови радови финансирани су зајмовима, јер привреда града није могла својим приходима да покрије ове велике, а неопходне трошкове. Годишњи биланс у буџету београдске општине током међуратног периода углавном није био уравнотежен, тј. расходи су били већи од прихода (значајни суфицит буџет је имао само 1925, 1929. и 1931, као и од 1935. године до Другог светског рата).²⁷ Зајмови су углавном били унутрашњи и закључивани су код Државне хипотекарне банке (даље: ДХБ), јер приватни капитал није био заинтересован за улагања у комуналну инфраструктуру, већ искључиво за краткорочне зајмове који се могу брзо исплатити. Међутим, ни ДХБ није била у стању да финансира обнову и изградњу земље после рата само од домаћег капитала. Извори финансирања морали су бити нађени у иностранству, сада под знатно тежим условима него пре рата, када је Краљевина Србија углавном у Француској налазила потребна средства за финансирање развоја. Француски капитал, као и капитал у Европи уопште, после 1918. био је ангажован за обнову сопствене земље, па је ДХБ имала велики проблем да обезбеди извор дугорочних инвестиција. Први значајнији продор на европско тржиште капитала ДХБ је направила априла 1923, када је закључен краткорочни зајам од пет милиона швајцарских франака (CHF) управо са Друштвом швајцарских банака. Уследили су дугорочни зајмови код исте банкарске групе из 1924. (дугорочни зајам од 15 милиона CHF) и 1927. године (дугорочни зајам од 12 милиона CHF), што је омогућило да ДХБ даје зајмове за комуналну изградњу општинама, срезовима и окрузима.²⁸ Дакле, иако индиректно, зајмови из Швајцарске су у великој мери омогућили изградњу Београда током двадесетих година.

Једина два страна зајма које је београдска општина закључила између два рата били су са групом банкара из Њујорка, *Chase Security Corporation*, која је припадала Блеровој групи, (у октобру 1927, у износу од три милиона долара), и зајам закључен са Друштвом швајцарских банака²⁹ (у септембру 1929, у износу од 26

27 Бранислав Глигоријевић, „Општина града Београда 1918–1941“, *Историја Београда III*, Београд, 1974, стр. 126.

28 Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Ekonomski institut/Jugoslovenski pregled, Beograd, 1991, str. 145. Висину каматне стопе хипотекарних и комуналних зајмова одређивали су услови под којима је ДХБ добила зајмове од Швајцарског банкарског друштва. (Dragana Gnjatović, *n. d.*, str. 146).

29 Друштво швајцарских банака (Société de banque suisse, Swiss Bank Corporation) представљало је фузију неколико банака и финансијских института, која је настајала у више фаза. Још 1854. неколико приватних банака из Базела удружило се у Bank Verein (удружење банака) ради финансирања швајцарске индустрије, железнице и државних институција. После француско-пруског

милиона CHF). Оба зајма су закључена под врло тешким условима, а други је закључен зато да би се отплатио претходни. Зајам од Блерове групе био је краткорочан (рок враћања био је 25. јун 1929) и намењен искључиво за јавне радове. Зајмодавац је имао право првенства код сваког зајма који би општина расписала, у трајању од тридесет дана, за које време општина није могла да усвоји ниједну понуду од треће стране. Када је зајам закључен 1927. камата је била 6%, а 1929. достигла је већ 11%.³⁰ Новац је био намењен за финансирање комуналних радова: највише за калдрмисање улица, затим за водовод, канализацију, регулацију, трамваје и осветљење, возни парк, израду катастра, паркове, пошумљавање, амбуланте, сиротињски дом, општинске грађевине и основне школе.³¹ Од овог зајма одвојена је 1928. и сума од 15 милиона динара за набавке и радове на београдској електричној централи.³² Београдска општина је била принуђена да покрива велике трошкове за увођење основне модерне инфраструктуре, чија експлоатација не доноси брзи профит, па је стога враћање таквих дугова било могуће углавном путем новог задуживања. На тај начин, улазило се у зачарани круг све већег задуживања под све горим условима.³³

рата 1871. ова група из Базела удружила се са банкарским удружењима из Франкфурта, Беча и Берлина (Frankfurter Bankverein, Wiener Bankverein i Berliner Bankverein) и регистровала у Базелу под именом Базелско удружење банака (Basler Bankverein). Године 1897. дошло је до фузије са другим швајцарским банкама и створено је Друштво швајцарских банака (Schweizerische Bankverein), које је 1898. отворило и огранак у Лондону. Током Првог светског рата, 1917. године, назив овог друштва преведен је на француски и енглески (Société de banque suisse, Swiss Bank Corporation). Пред Други светски рат отворили су огранак у Њујорку. Банка је 1998. фузионисана са UBS (Union Bank of Switzerland) са центром у Базелу. (Manfred Pohl, Sabine Freitag, *Handbook on the History of European Banks*, European Association for Banking History e.V, Edward Elgar Publishing, England–USA, 1994, pp. 1117–1119).

- 30 Општински одбор је одлучио у априлу 1927. да од ове банкарске групе позајми два милиона долара, и прода јој бонове у износу од четири милиона долара, са општинским приходима од трошарине као гаранцијом. Општина је у октобру 1927. променила ову одлуку и определила се за зајам од 3,5 милиона долара и 6% златних записа. Коначно, у уговору који је потписан, одређена је сума од три милиона долара са 6% златних записа. (ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник IX седнице од 27. 4. 1927; Записник XXXV седнице од 14. 10. 1927; ОГБ 6, Уговор о зајму између ОГБ и Chase Security Corporation. Долара 3.500.000, 6% златни записи датирани 1. новембра 1927); *50 година рада инжињера Милоша Савчића 1889–1939*, Београд, 1939, стр. 144.
- 31 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука. Записник, IX седнице од 27. 4. 1927; ОГБ 6, Уговор о зајму између ОГБ и Chase Security Corporation. Долара 3.500.000, 6% златни записи датирани 1. новембра 1927.
- 32 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XV седнице од 4. 5. 1928.
- 33 Краљевина СХС је 1924. била на другом месту по задужености у Европи, одмах после Грчке. (Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad, 2007, стр. 184).

Околности закључења зајма

Општина је расписала конкурс за концесију за иградњу и експлоатацију електричне централе почетком 1929. године, и поред противљења бројних стручњака, зато да би могла да исплати зајам од Блерове групе. Према условима конкурса, понуђач који би добио концесију имао је обавезу и да исплати преосталу суму тог зајма у име општине.³⁴ На конкурс се пријавило шеснаест фирми из земље и иностранства. Међу њима је била Швајцарска железничка банка (*Banque Suisse de Chemin de Fer, Basel*) и Југословенско електрично АД Браун Бовери, који су припадали истој банкарској групи. Како је општина дала допунске услове, достављене су поновљене понуде, сада знатно мањи број, али међу њима нису биле две поменуте понуде из Швајцарске. Комисија је негативно оценила све понуде.³⁵ Поново је заседала 18. јуна 1929, када је разматрала само четири понуде, међу којима је овај пут била и Швајцарска железничка банка (али не и Браун Бовери АД). У извештају комисије констатује се да је ова банка понудила сва постројења која је општина захтевала, али да је потребно још велики број услова поправити или прецизирати (обавеза општине да гради подстанице, зависност цене струје од цене угља, наплаћивање струје путем меница, бесплатно земљиште за подизање централе).³⁶ У међувремену, држава је одлучила да интервенише и помогне општини да се ослободи америчког зајма. Држава је као јемац исплатила дуг од три милиона долара банкама *Blair & Co Inc, Chaise Securites Corporation* и *Chase National Bank of the City of NY Trustee*, који је истицао 25. јуна 1929, због чега је општина морала да закључи зајам код ДХБ да би овај дуг вратила држави.³⁷ У том смислу, ДХБ је 22. јуна 1929. донела од-

34 Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Државне хипотекарне банке, 125-469-738, Писмо Милоша Савчића управи ДХБ, 11. јуна 1929.

35 ИАБ, ОГБ 6, Списак понуда за проширење Електричне централе у Београду, које су отворене у Суду ОГБ 27. 3. 1929 (Петар Илић, нач. Рударске дирекције у пензији, *Elektro Invest Stokholm*, Југословенско АЕГ, Шкодини заводи у Пилзену, *The Power and Traction Finance London*, *Société d'Electricité et de Traction Bruxelles*, *TG Mapplebeck*, Југословенско електрично АД Браун Бовери, *Banque Suisse de Chemin de Fer Basel*, *Union Financière d'Etudes et d'Entreprises Paris*, *Syndicat Minier et Electrique en Serbie Bruxelles*, фабрика машина у Брну, *Société de Construction de Batignolles Paris*, *Gesellschaft für elektrische Unternehmung Direction Berlin*, Удружење београдских индустријалаца, Трговачка индустријска банка); ОГБ 6, Мишљење комисије о накнадним понудама и изјавама понуђача, од 28. 5. 1929. (чланови комисије били су: инж. Георгије Пио Уљски, ред. проф. Унив.; инж. Драгомир Јовановић, ред. проф. Унив.; Васа Ристић, електроинжењер; Миливоје Обрадовић, машински инжењер; инж. Павле Стаматовић, управник Дирекције трамваја и осветљења; инж. Лазар Швабић; инж. Димитрије Савић.

36 ИАБ, ОГБ 6, Преглед понуда за елеткричну централу, од 18. 6. 1929.

37 ИАБ, ОГБ 6, Уговор закључен између Државне хипотекарне банке Краљевине СХС и Општине града Београда по зајму од 18.500.000 швајцарских франака. Овим уговором општина је позајмила и 500.000 долара од ДХБ за исплату дуга

луку да одобри зајам општини у ове сврхе, који је ускоро закључен.³⁸ На тај начин општина је исплатила дуг америчкој групи, као и дуг од 500.000 долара Југословенској уједињеној банци. ДХБ је 10. јула известила општину да је узела зајам од Друштва швајцарских банака у Базелу и тражила да општина преузме јемство према Друштву за горњу суму, што је општина прихватила.³⁹

И пре овог званичног обавештења ДХБ, пут је био припремљен за давање концесије швајцарској групи. Читава трансакција је била договорена око 1. јуна 1929, на конференцији између представника Општине града Београда (Милоша Савчића, Војислава Зађине и Милослава Стојадиновића), управника ДХБ, председника владе и министара финансија, правде и министра без портфеља Николе Узуновића, као и путем усменог споразума са представницима Друштва швајцарских банака, Алфредом Мајером и Едуардом Тисоом из Базела.⁴⁰ Већ 29. јуна одржан је састанак одборника и Суда ОГБ на којем је изнета сугестија комисије да се прихвати понуда швајцарске банке као најповољнија.⁴¹ Градоначелник Милош Савчић отворено је рекао у расправи на седници општинског одбора да се овај зајам морао закључити, јер није било другог начина да се општина ослободи обавеза према Блеровој групи, која је одбијала да продужи рок исплате зајма.⁴²

Израђивање законске процедуре на конкурс за концесију је било једини начин да се дође до овако унапред одређеног исхода и прихвати понуда која је била далеко од најповољније. У почетку је већина одборника била против, да би на крају, после дужег убеђивања од стране руководства општине, већина гласала за овај предлог (са изузетком три одборника).⁴³ Противници

-
- Југословенској удруженој банци. Уговор је предвиђао да нема продужења рокова и да се у целисти, заједно са каматама, мора исплатити до 2. 9. 1929.
- 38 АЈ, 125-82-87, Регистар одлука Управног одбора ДХБ, белешке од 14. 6. 1929 и 22. 6. 1929.
- 39 ИАБ, ОГБ 6. Уговор о концесији електричне централе (после Другог светског рата, без датума). ДХБ је иначе ургирала код општинских власти да јој обавезно исплате суму зајма од 18.500.000 CHF до 2. 9. 1929, ради очувања угледа и кредита ДХБ у иностранству, с обзиром да је реч о средствима ангажованим са стране. (АЈ, 125-469-783, Писмо управника ДХБ заступнику ОГБ, Милославу Стојадиновићу 31. 8. 1929; АЈ, 125-469-783, Писмо управника ДХБ министру без портфеља Николи Узуновићу, 31. 8. 1929); ИАБ, ОГБ 6, Уговор о концесији електричне централе, без датума, 1945.
- 40 АЈ, 125-469-738, Писмо Савчића, Зађине и Стојадиновића упућено ДХБ 22. 6. 1929. Савчић овде каже да је послао строго поверљиво писмо 1. јуна о састанку који је имао са представницима владе и ДХБ.
- 41 ИАБ, ОГБ 6, Записник са седнице одборника и Суда ОГБ одржане 29. јуна 1929.
- 42 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XXX седнице од 13. 9. 1929.
- 43 Против су гласали Бранко Поповић, Негослав Илић и Јован Дравић. (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина, без датума, 1945 година).

уговора од самог почетка били су проф. Кирило Савић и Коста Јовановић, потпредседник Општине у ранијем сазиву. Кирило Савић је био против концесије у начелу, а посебно против ове понуде, коју је сматрао најнеповољнијом.⁴⁴ Коста Јовановић је у штампи писао о штетности уговора и малверзацијама у вези са његовим закључивањем, због чега је тужен за клевету 1930.⁴⁵ Да би се закључио важећи уговор, био је потребан и потпис министра финансија. Међутим, референт Министарства финансија, очигледно неупућен у оно што је сталајао иза трансакције између општине и ДХБ, поднео је извештај министру 2. јула 1929, у којем износи озбиље сумње у квалитет понуде швајцарске групе и тврди да је понуда требало да буде одбачена. Референт је тврдио да ће Општина због овог уговора изгубити током трајања концесије 150 милиона динара.⁴⁶ Министар је у почетку, на основу овог реферата и увида у понуде осталих учесника на конкурс, изнео сумње у вези са концесијом швајцарској групи у погледу цене и затражио додатна објашњења.⁴⁷ Инж. Павле Стаматовић, као члан конкурсне комисије (који је касније постао и директор Дирекције трамваја и осветљења), одговорио је министру у име општине да примедбе референта нису засноване на тачним подацима, као и да је Одбор већином гласова примио овај предлог.⁴⁸ На то је уследило и одобрење министра финансија.⁴⁹

44 ИАБ, ОГБ 6, Извештај о случају електричне централе (без датума, после Другог светског рата); Петар М. Стојковић-Рашковић, *Економија београдске електричне централе „Снага и светлост“*. Један прилог проучавању улоге страног капитала у нашој народној привреди, Београд, 1940, стр. 15.

45 Коста Јовановић, „Проблеми Београда“, *Политика*, 15. 7. 1929, 26. 9. 1929. и 27. 9. 1929; (*Претрес др Кости Јовановићу, бив. Потпредсенику Београдске Општине код Првостепеног суда за град Београд, по тужби Суда Општине града Београда за дела из чл. 52 и 54 Закона о штампи*, Београд, 1930). На овом судском процесу, Јовановића је заступао управо адвокат Богдановић који је тужио Савчића, Стојадиновића и Зађину за дело фалсификата. Иначе, Јовановић је тврдио и да је Савчић још 1928. покушао да га подмити чланством у УО нове електричне централе и новчаном наградом од милион динара. Суд је 15. јуна 1932. прекинуо истрагу, због смрти оптуженог Јовановића. (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина).

46 ИАБ, ОГБ 6, Извештај референта Министарства финансија упућен министру, 2. 7. 1929.

47 ИАБ, ОГБ 6, Писмо Министра финансија Станка Шврљуге председнику београдске општине, М. Савчићу, од 3. јула 1929.

48 ИАБ, ОГБ 6, Одговор Павла Стаматовића Министру финансија 3. јула 1929; ИАБ, ОГБ 6, Писмо Суду општине београдске и одговор на примедбе референта Министарства финансија, од 11. јула 1929, потписали инг П. Стаматовић и инг. Дим. М. Савић, из Дирекције трамваја и осветљења.

49 ИАБ, ОГБ 6, Одобрење Министра финансија да се потпише уговор, од 2. 9. 1929.

Одредбе уговора о зајму и концесији из 1929. године

Другог септембра 1929. закључен је уговор између Друштва швајцарских банака у Базелу, као заступника швајцарских финансијских група, и Општине града Београда. Овим уговором општина је дала искључиву концесију групи коју чине Друштво швајцарских банака и швајцарско Друштво за електрицитет и погон (ранија Швајцарска железничка банка) за изградњу и експлоатацију електричне централе у атару Београда. Уговор је предвиђао да Друштво швајцарских банака да позајмицу општини од 26 милиона CHF на три године, са могућношћу продужетка за још једну годину, са каматом од 7% годишње и шестомесечним комисионом од 1%. Исплате су морале бити обављане у Базелу, у швајцарским францима, а сви трошкови, таксе и порези пали су на терет општине. Такође, општина је по уговору била обавезна да отвори специјалан рачун Друштву швајцарских банака код неке београдске банке, којим ће Друштво само располагати.⁵⁰ Тарифа за продају електричне енергије требало је да буде одређена тако да се обезбеди бруто приход у висини двоструке суме од оне потребне за покриће свих издатака од зајма. Општина је по уговору била обавезна и да Друштву да у залог облигације у номиналном износу од 33 милиона CHF, што је било знатно више од износа зајма. Суд у Базелу био је проглашен надлежним за спорове, у ком случају би се примењивале одредбе швајцарског права.⁵¹

Овај уговор је имао и много других значајних одредби, које су биле унете само у верзију на немачком језику. Из ове верзије види се да је Друштво имало обавезу да подигне електричну централу од 18.999 kw у градском рејону, на Сави или на Дунаву, с тим да се пројекат поднесе у року од седам месеци. Од дана усвајања пројекта, централа је требало да проради за две године. Друштво је било обавезно да према увећању потрошње изгради централу укупне снаге до 30.000 kw. После три месеца од стављања нове централе у погон, општина је била обавезна да на њу прикључи целу своју електричну мрежу и да до довршетка градње нове централе оспособи мрежу да прихвати и дистрибуира гарантовану количину од 30 милиона kw. Општина је била обавезна да плаћа Друштву електричну енергију по следећим ценама: до гарантоване потрошње од 30 милиона kwh – 1, 27 динара по kwh; за потрошњу између 30 и 40 милиона kwh – 0,75 динара по kwh, а за потрошњу преко 40 милиона kwh – 0,65 динара по kwh. Валутна клаузула је била утврђена на 100 папирних динара за 9,12 златних франака. По истеку 25 година, сва постројења заједно са плацевима требало је да пређу у посед београдске општине. Општина је имала и

50 Рачун је отворен код Општинске штедионице.

51 ИАБ, ОГБ 6, Уговор од 2. 9. 1929. између Друштва швајцарских банака у Базелу које заступа групу швајцарских финансијских предузећа, и Општине града Београда, које представља председник Милош Савчић.

обавезу да земљиште на којем ће се изградити централа пренесе у власништво Друштва бесплатно, најдаље за четири месеца од потписа уговора.⁵² Ова ставка је, иначе, као посебно неповољан услов по општину, била предмет даљих разговора између општине и концесионара. Власништво над земљиштем није било пренето све до 1933, када је око тога постигнут компромис.⁵³

После потписивања уговора швајцарска група основала је у Базелу 1930. АД *Снага и светлост* (нем. *Kraft und Licht*, франц. *Force et Lumière*), са капиталом од шест милиона CHF, и филијалу у Београду са капиталом од 66 милиона динара. Изградња централе на обали Дунава, између улица Капетан Мишине и Дубровачке (на марини Дорћол) трајала је од 1930. до 1932. године. Швајцарско друштво за електрификацију и саобраћај из Базела преузело је пројектовање зграде и надзор над изградњом, коју је обављало такође једно швајцарско предузеће, уз коришћење домаће радне снаге. Електрична енергија се спроводила далеководима до две трафо-станице: једна је била код старе централе у улици Кнегиње Љубице, а друга код кафане Мостар. Крајем новембра 1932. почела је испорука струје потрошачима у Београду.⁵⁴

Контроверзе око уговора о концесији

Од самог почетка изложен великим сумњама и критикама стручне јавности, овај уговор је потписан у предвечерје светске економске кризе из 1929, која се у пуној мери осетила у Југославији тек 1932. Током тридесетих година несташица девиза и аутархичне тенденције европске привреде допринеле су заоштравању проблема снабдевања Београда струјом и показале у пуној мери тешке услове овог уговора. Тако је дошло и до преиспитавања начина на који је он закључен, па је 1936. општински одбор формирао комисију која је закључила да је закон грубо прекршен и да у документацији постоје бројни фалсификати.⁵⁵ Утврђено је

52 ИАБ, ОГБ 8, Уговор између ОГБ и Швајцарског удружења банака, Базел. Превод немачке верзије уговора, оверен 28. 4. 1932.

53 ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне.

54 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 211; ИАБ, ОГБ 6, Записник о конференцији између представника ОГБ и делегација Швајцарског удружења банака и друштва „Снага и светлост“ АД Базел, одржане 19. 11. 1932. у Општини београдској, од 19/20. 11. 1932.

55 ИАБ, ОГБ 6, Извештај анкетне комисије Градском већу београдске општине од 29 јуна 1936. Ова комисија је формирана 23. 1. 1936. Чланови комисије су: председник Љубомир Стефановић, адвокат и градски већник; заменик председника др Лав Брандајс, адвокат и градски већник; чланови: др Милорад Станојевић, начелник Министарства у пезнији и градски већник; Бранко Поповић, проф. Унив. и градски већник; Алимпије Сеничић, потпуковник у пензији и градски већник; Милић Сокић, инж. и градски већник; Богдан

да уговор нема правну важност, јер је председник Савчић добио овлашћење од одбора да сам потпише уговор, што по закону није било могуће, већ је било обавезно да га потпишу председник и три одборника.⁵⁶ Комисија је такође утврдила да је после седнице општинског одбора од 19. јуна 1929. израђен записник који је послат у Министарство унутрашњих дела, а онда кратким путем враћен у општину, где је уништен, пошто су извршене преправке и на основу фалсификата сачињен нов записник који је послат Министарству унутрашњих дела и сачуван путем фотографског снимка. Тако фалсификован документ објављен је затим у *Београдским општинским новинама*.⁵⁷ Против руководства београдске општине из 1929. (Савчић, Стојадиновић и Зађина) поднета је и кривична пријава за дело фалсификата.⁵⁸

Иако је у правном погледу било могуће уговор прогласити неважећим, околности су биле такве да то није било изводљиво. Југославија је 27. априла 1932. потписала у Цириху споразум о клирингу са Швајцарском, као први у низу сличних споразума са овом државом који су закључивани све до 1940.⁵⁹ Трансакције између београдске општине и Друштва швајцарских банака и сви преговори вођени између ових страна током тридесетих година били су у тесној вези са економским односима две државе. Тако је споразумом између општине и Друштва из 1933. било одређено да се трансфер рачуна за електричну енергију употреби за исплату 20% противвредности целокупног југословенског извоза у Швајцарску.⁶⁰ Војин Ђорђевић (који је 1939. постао градонач-

Крекић, секретар радничких синдиката и градски већник; Милан Стојановић, председник Занатске коморе и градски већник; деловођа комисије Божа Павловић, в. д. директора Општег одељења градског поглаварства; и његов заменик Божа Божовић, секретар истог одељења; Таса Здравковић, трговац и градски већник, који није потписао извештај.

56 Комисија је утврдила да је прекршен чл. 14 Закона о окружним, среским и општинским буџетима (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава против бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина, без датума, 1945. година). ИАБ; ОГБ 6, Писмо председника општине, Милоша Савчића упућено ДХБ, 2. 7. 1929.

57 ИАБ, ОГБ 6, Извештај анкетне комисије Градском већу београдске општине од 29. јуна 1936. Закључено је да је тадашњи председник Суда ОГБ Милослав Стојадиновић својеручно извршио ове фалсификате (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава против бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина, без датума, 1945. година).

58 Ову кривичну пријаву поднео је адвокат Милорад Богдановић пре Другог светског рата, а помиње се у документу из 1945, под насловом „Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина“ (ИАБ, ОГБ 6).

59 О томе видети: Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb, 1960, str. 247–257.

60 ИАБ, ОГБ 8, Друштво Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, пише председнику општине, 13. 2. 1935.

челник Београда)⁶¹ водио је крајем 1933, у својству управника ДХБ, преговоре у Базелу за повећање контингента југословенског извоза у Швајцарску, управо уз подршку представника Друштва швајцарских банака.⁶² Закашњења Општине у исплаћивању обавеза директно су се одражавала на исплате рачуна путем клиринга.⁶³ ДХБ је 1938. добила кредит (аванс по текућем рачуну) код Друштва швајцарских банака у износу од пет милиона CHF ради регулисања финансијских обавеза државе у иностранству за наредне три године.⁶⁴ Тако, све до почетка Другог светског рата, и поред свих непогодности концесије за електричну централу и зајма од Друштва швајцарских банака, као и протеста у јавности због цене струје, београдска општина није могла да раскине овај уговор, који је (*de facto*, иако не *de iure*) био нераскидиви део уговорних односа између ДХБ и Друштва швајцарских банака, као и билатералних економских односа између Југославије и Швајцарске.

Велика зависност државе од страног капитала током међуратног периода довела је неизбежно до стварања интересних мрежа привредне и политичке елите у вези са страним финансијерима. Када је реч о швајцарском капиталу, који је био ангажован преко спољних зајмова ДХБ, а у београдској електроиндустрији представљен преко Југословенског АД Браун Бовери⁶⁵ и термоелектране „Снага и светлост“, истрага у случају концесије за изградњу нове београдске електричне централе изнела је на видело и пословне везе међу неким представницима привредне и политичке елите града са овим швајцарским групацијама: представник Швајцарске железничке банке⁶⁶ у Београду био је Живко Јовановић, директор Бродарског и багерског друштва (БИБАД). Он се у том својству појавио на конкурс за концесију електричне централе који је расписан почетком 1929. БИБАД, који се бавио лиферовањем песка, био је повезан са Прометном банком (на

61 Војин Ђуричић (1888–1944) завршио је права у Француској. Од 1912. до 1927. радио је у Министарству финансија. Од 1927. до 1939. био је директор Државне хипотекарне банке. Министар финансија 1939. и 1940. и градоначелник Београда у периоду 13. 9. 1939. – 20. 6. 1940. Био је носилац француске Легије части и почасни члан Астрономског друштва Руђер Бошковић.

62 АЈ, 125-469-738, Управник ДХБ пише 7. 12. 1933 министру финансија.

63 Друштво швајцарских банака требало је да плати 177.313,30 ЦХФ АД Браун Бовери из Бадена, па је преко ДХБ ургирало да општина исплати 2,1 милион динара од свог дуга, да би се то могло платити помоћу клиринга. (АЈ, 125-469-738, Писмо АД „Снага и светлост“ из Базела Војину Ђуричићу, управнику ДХБ, 14. марта 1934).

64 АЈ, 125-469-737, Саопштење управника ДХБ Управном одбору од 2. 11. 1938; АЈ, 125-469-737, Писмо управника ДХБ Момира Гломазића министру финансија Јурају Шутеју, 30. 9. 1940.

65 Bozidar Jurković, *Das auslaendische Kapital in Jugoslawien*, Diss Stuttgart, 1939, p. 416.

66 Ова банка касније је фузионисана у Друштво швајцарских банака.

чијем челу је био Милош Савчић), која је, између осталог, такође учествовала у пословима лиферовања песка. БИБАД је снабдевао Београд песком у време када је Савчић био градоначелник. Ж. Јовановић није поднео нову понуду на конкурс, иако је био позван да то учини, зато што је швајцарска групација коју је он представљао имала план да наступи на конкурс директно преко Друштва швајцарских банака.⁶⁷ Међу првим понудама које су пристигле на конкурс била је и она од АД Браун Бовери, коју је тада комисија оценила као најповољнију. Састав ове комисије такође открива мрежу домаћих представника елите који су били повезани са Прометном банком и фирмом Браун Бовери: професор Машинског факултета Георгије Пио Уљски био је члан УО АД Браун Бовери, инж. Васа Ристић, стални технички сарадник Прометне банке, (који је поднео у име банке понуду за набавку машина управо од АД Браун Бовери, са којом је радио на изградњи хидроцентрале „Јелица“ код Чачка), инж. Миливоје Обрадовић, зет Миливоја Павловића, члана УО Прометне банке и других Савчићевих предузећа, проф. Д. Јовановић, стални сарадник Васе Ристића.⁶⁸

*Преговори и склапања нових споразума и анекса
током 30-их година*

Односи између концесионара и општине били су од почетка оптерећени проблемима, посебно од 1932, када се светска економска криза осетила у пуној мери и у Југославији. Услед аутархичне економске политике европских земаља, високих заштитних царина и смањене могућности за извоз, у земљи је дошло до несташице девиза. По уговору, општина је требало да накнаду за утрошак електричне енергије плаћа концесионару у швајцарским францима, што је у насталој ситуацији представљало велики проблем, јер Народна банка често није имала довољно девиза на располагању.⁶⁹ Према уговору, било је утврђено да се плаћа по курсу 9,12 златних франака за 100 папирних динара, што је до 1934. постало неизводљиво. Руководство општине је тврдило да је само на курсној разлици дуг нарастао за три године на више од 40 милиона динара.⁷⁰ Динар је у земљи ипак имао већу куповну

67 ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зајина.

68 ИАБ, ОГБ 5, Ко састави комисију за оцену понуде за нову Електричну централу у београдској општини? (без датума, између 1927. и 1929).

69 ИАБ, ОГБ 8, Писмо председника општине, Милутина Петровића, министру финансија, др Милораду Ђорђевићу, 21. 6. 1933.

70 ИАБ, ОГБ 8, Записник појединачних седница Пододбора Сталног одбора за финансијска и правна питања од 2. до 6. јуна 1934.

моћ (иако је курс пао у односу на девизе и злато), па је тако концесионар профитирао трошећи у земљи динаре које је добијао од општине, истовремено наплаћујући своје услуге у девизама.⁷¹ Такође, по уговору све државне дажбине и порези падали су на терет општине. У наредних пет година дошло је до великог повећања ових терета, па је постигнут договор да се трошкови равномерно поделе.⁷² Поред тога, концесионар је био ослобођен плаћања царине. Општина је зато инсистирала да не набављају у иностранству оно што се може набавити и у земљи.⁷³

Због свих ових проблема, општина је стално била у заостатку са плаћањем рачуна. Само за прва три месеца 1934. године дугovala је више од 25 милиона динара, а у фебруару 1935. тај дуг је већ прешао 31 милион динара.⁷⁴ Представници АД Снага и светлост инсистирали су на измирењу дугова, тврдећи да би правилном комерцијализацијом и умереном тарифном политиком, општина успела да достигне потешну потрошњу од 40 милиона kWh, што би повећало приходе и омогућило нормално сервисирање дуга. Представници општине указивали су на то да су цене струје у Београду већ превисоке (у односу на друге градове у Југославији).⁷⁵

Пошто је убрзо постало јасно да је извршење уговора постало нереално, Друштво швајцарских банака и АД Снага и светлост били су спремни на његово преиначење. Тако се, почев од 1933, сваке године састајала мешовита комисија која је утврђивала нови споразум и анексе постојећег уговора. ДХБ, која је од почетка имала огромну улогу у закључењу овог зајма и давању концесије швајцарској групи за београдску електричну централу, посредовала је током тридесетих година и у преговорима за измену услова првобитног уговора између Друштва швајцарских банака и АД Снага и светлост, са једне, и општине, са друге стране. Управник ДХБ Војин Ђуричић је лично посредовао у постизању споразума из октобра 1933.⁷⁶ ДХБ је током 1933. и 1934. у

71 ИАБ, ОГБ 8, Записник преговора одржаних на дан 25–27. априла 1934. у кабинету финансијског директора са представницима Друштва Снага и светлост и Друштва швајцарских банака.

72 ИАБ, ОГБ 8, Записник појединачних седница Пододбора Сталног одбора за финансијска и правна питања од 2. до 6. јуна 1934.

73 ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне.

74 ИАБ, ОГБ 8, Записник преговора одржаних на дан 25–27. априла 1934. у кабинету финансијског директора са представницима Друштва Снага и светлост и Друштва швајцарских банака; ИАБ, ОГБ 8, Писмо Друштва Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, председнику општине, 13. 2. 1935.

75 ИАБ, ОГБ 8, Меморандум који је београдска филијала Друштва Снага и светлост предала 12. 2. 1935. председнику београдске општине; ИАБ, ОГБ 8, Писмо Друштва Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, председнику општине, 13. 2. 1935.

76 АЈ, 125-469-738, Писмо Друштва „Снага и светлост“ у Базелу Војину Ђуричићу, управнику ДХБ, 30. 10. 1933; АЈ, 125-469-738, Управник ДХБ пише 13. марта 1934. министру финансија Милораду Ђорђевићу.

више наврата, на молбу концесионара, ургирала код општинских власти да одговоре својим обавезама и исплате заостали дуг, с обзиром на велики значај швајцарских партнера за ову банку.⁷⁷

Одредбе основног уговора из 1929. биле су мењане у погледу цене струје, модалитета плаћања, набавке угља, изградње постројења и низа других одредби.⁷⁸ По основном уговору, била је утврђена загарантована потрошња до 30 милиона kWh годишње, а цена електричне енергије која не прелази ову потрошњу на 1,27 динара по kWh. За годишњу потрошњу у распону од 30 милиона до 40 милиона kWh на 0,75 динара по kWh, а за потрошњу већу од 40 милиона kWh 0,65 динара по kWh.⁷⁹ Већ 1934. године због курсне разлике основна уговорена цена порасла је са 1,27 на 1,65 динара по kWh.⁸⁰ Зато је у неколико наредних година дошло до ублажавања услова плаћања: године 1934. цена у оквиру загарантоване потрошње спуштена је са 1,27 на 1,23 динара. Следеће, 1935. граница загарантоване потрошње спуштена је са 30 на 25 милиона kWh, а цена је одређена на 1,15 динара по kWh. Граница годишње потрошње 1937. је подигнута на 40 милиона kWh (што вероватно указује на пораст потрошње електричне енергије у граду), са ценом од 0,79 динара по kWh. Ти услови су важили и у наредне три године. Коначно, крајем 1940, свакако под притиском ратне ситуације у Европи, концесионар је одредио цену електричне енергије у паушалној вредности од 1.500.000 CHF, са 0,44 динара по kWh, с тим да се 55% цене одреди у зависности од кретања цена минералних производа на тржишту.⁸¹

77 Пошто је курс динара био веома неповољан, општина је уплаћивала дуг по средњем курсу Београдске берзе, а не по курсу по којем је Народна банка на тај дан продавала швајцарске франке. (АЈ, 125-469-738, Писмо делегата краљевске владе, управника ДХБ, Народној банци, 6. 12. 1933; АЈ, 125-469-738, Писмо управника ДХБ председнику ОГБ Милутину Петровићу, 22. 12. 1933; АЈ, 125-469-738, Писмо управника ДХБ министру финансија Милораду Ђорђевићу, 13. марта 1934; ИАБ, ОГБ 8, Писмо Друштва Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, председнику општине 13. 2. 1935).

78 Нови споразуми и анекси уговора прављени су сваке године, од 1933. до 1937, када су утврђени услови и за наредне три године, а последњи споразум био је склопљен 1940.

79 ИАБ, ОГБ 8, Уговор између ОГБ и Швајцарског удружења банака, Базел. Превод немачке верзије уговора, оверен 28. 4. 1932.

80 ИАБ, ОГБ 8, Записник преговора одржаних на дан 25–27. априла 1934. у кабинету финансијског директора са представницима Друштва Снага и светлост и Друштва швајцарских банака.

81 По споразуму из јуна 1934. Швајцарци су пристали да се за 1934. цена за првих 30 милиона kWh спусти од 1,26 на 1,23 динара и да се општини на име курсне разлике (ажике) за 1934. призна шест милиона динара. Што се тиче дуга из 1933. и курсне разлике за 1934, пристали су да општина то исплати у 24 једнаке месечне рате, без камате. (ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске делегације о преговорима са представницима Друштва Снага и Светлост и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду ОГБ 26. јуна 1934). По споразуму од 19. октобра 1935. цене су утврђене за првих 25 милиона kWh годишње на 1,15 дин, до 40 милиона kWh на 0,50 дин, све у папирним

Цена електричне енергије је зависила од цене угља, као основног енергента. По уговору, концесионар је имао право на избор врсте угља и лиферанта. Међутим, општина је покушавала и у овом смислу да контролише пораст трошкова, тј. да путем набавке угља лицитацијом утиче на цену. По споразуму из 1933, договорено је да се угаљ, као и радна снага, увек плаћа у динарима, те да општина путем лицитације максимално искористи свој утицај на цену угља.⁸² Споразумом из 1935. одређено је да цена струје неће зависити од цене угља све до краја 1937, а споразумом из 1940. општина је добила право да лиферује угаљ по нижој цени и да заузврат добије и снижење цене струје, што је свакако било учињено због тешкоћа у набавци угља ван земље током рата.⁸³

Накнадним споразумима дошло је и до измена уговора у питању обавезе концесионара да изгради централу и додатна постројења у укупној снази од 30.000 kw у првих 15 година трајања концесије.⁸⁴ Како потрошња није расла предвиђеним темпом, општина је по споразуму из 1934. одустала за наредне три године од постављања четвртог агрегата, све док потрошња не пређе у узастопних 20 дана преко 13.500 kw.⁸⁵ Споразумом из 1937. концесионару је дозвољено да, уместо предвиђених пет агрегата, постави још само један (четврти) који би имао двоструку снагу у односу на претходне, и тиме је била испуњена целокупна обавеза по уговору.⁸⁶ Тако је 1938. постављен још један

динарима, али се општина обавезала да у Швајцарску пребаца 1.400.000 CHF по званичном курсу Народне банке. Ноћна цена струје, за период од 22h до 5h, била је 0,40 дин по kWh. (ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата). По споразуму од 8. 10. 1937. цене су утврђене за године 1938, 1939. и 1940. До 40 милиона kWh цена је 0,79 динара по kWh, преко 40 милиона kWh по 0,44 дин, а ноћна од 22 до 5h 0,36 дин. Основна потрошња плаћа се 50% у динарима и 50% у CHF. Вишкови преко 40 милиона kWh у папирним динарима. (ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата).

- 82 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске комисије о преговорима са представницима Друштва Снага и светлост АД и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду општине 19. 6. 1933. Пристали су да им се вредност угља исплаћује у динарима по паритетном курсу, а општина ће им платити још 30% за трошкове радне снаге и режијске трошкове. (ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне).
- 83 ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата).
- 84 ИАБ, ОГБ 8, Уговор између ОГБ и Швајцарског удружења банака у Базелу. Превод немачке верзије уговора, оверен 28. 4. 1932.
- 85 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске делегације о преговорима са представницима АД „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду ОГБ 26. јуна 1934.
- 86 ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцар-

агрегат снаге 12.500 kw, па је укупна снага износила 31.700 kw.⁸⁷ Овај моменат такође указује на могућност да је 1937. дошло до извесног повећања потрошње електричне енергије у Београду.

Уговор између општине и повериоца, Друштва швајцарских банака, такође је током тридесетих година доживео неке измене у погледу услова отплате зајма. Споразумом из 1933. каматна стопа је смањена са 7% на 5%, а комисион са 2% на 1,5%, ретроактивно од марта 1933, што је за општину представљало уштеду од 2.626.000 CHF. Наредним споразумом из 1934. одређено је да до 15. априла 1936. све обавезе по овом основу буду сведене на 5,5 % камате.⁸⁸ Преиначене су и одредбе уговора у односу на облигацију од 33 милиона CHF, коју је општина дала као супергаранцију за позајмицу од 26 милиона CHF. По основном уговору, Друштво швајцарских банака је могло да прода цео износ облигације (који је знатно већи од износа задужења) ако општина закасни са плаћањем дугова. По споразумима из 1933. и 1934. поверилац је прихватио да облигација важи само за износ постојећег дуга и да се више не обнавља.⁸⁹

После Другог светског рата, у извршном одбору НО града Београда испитивали су правну ваљаност овог уговора, с обзиром на намеру да се београдска електрична централа национализује. Ако би нове власти једноставно извршиле национализацију, било је отворено питање да ли би овај случај завршио на Међународном суду. Покушавале су да утврде и да ли су током рата централом управљали немачки и аустријски грађани који су били међу власницима Друштва швајцарских банака.⁹⁰ Случај је решен тако што је утврђено да уговор нема правну важност, с обзиром на малверзације и фалсификате приликом његовог закључ-

ског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата).

87 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 212.

88 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске комисије о преговорима са представницима АД „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду општине 19. 6. 1933; ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне.

89 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске комисије о преговорима са представницима Друштва „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду општине 19. 6. 1933; ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне; ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске делегације о преговорима са представницима Друштва „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду ОГБ 26. јуна 1934.

90 ИАБ, ОГБ 6, Писмо Нинка Петровића, председника извршног одбора НО града Београда, Миловану Зоричићу, судији Међународног хашког суда, почетак маја или крај априла 1946; ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата). О немачким и аустријским власницима у Друштву швајцарских банака, видети напомену 27.

чивања, и централа је национализована 1947.⁹¹ Она је била у функцији до краја 1967, када је изграђена нова топлана на мазут, а 1969. потпуно је искључена из електричне мреже.⁹² После рата се прешло на другачији модел електрификације: са индустријализацијом земље и повећањем потрошње електричне енергије, градске електране су затваране и подизане су нове ван градова, одакле се струја преносила далеководима.

Закључак

Рад термоцентрале „Снага и светлост“ представљао је у своје време напредак у електрификацији Београда. Она је, за прилике тог времена, имала моћан капацитет и довољну резервну снагу. И поред високе цене електричне енергије, уз накнадно ублажавање одредби уговора, потрошња струје у Београду је ипак расла. Дошло је и до техничког напретка: тада је први пут у Београду почела да се користи нисконапонска дистрибутивна мрежа за напајање наизменичном струјом.⁹³ Добијена је већа преносна снага, квалитет струје и сигурност снабдевања. Укупни учинак учешћа швајцарског капитала у овом предузећу, међутим, не би требало посматрати само у оквиру електрификације већ индиректно и у укупној изградњи комуналне инфраструктуре, која је, с обзиром на стање потпуне деструкције из 1918, до краја посматраног периода постигла велики напредак. Не само модернизација и репрезентација Београда као престонице нове државе већ и елементарна обнова захтевала је ангажовање страног капитала. Међутим, пример ове концесије указује и на начин доношења одлука унутар мреже привредника и политичара повезаних финансијским везама, са далекосежним значајем по привреду града. Оцене савременика о овој појави углавном су се ограничавале на тражење објашњења у политичкој сфери, тј. у недовољној одговорности представника комуналне власти пред грађанима и недовољној јавности рада (посебно у време диктатуре краља Александра, када су општински функционери били постављени указом).⁹⁴ Противници овог концесионог уговора (који су истовремено били често и противници великог учешћа страног капитала у домаћој привреди уопште)⁹⁵ истицали су разлоге личне користи као основни мотив деловања припадника елите која је била повезана са страним капиталом.

91 ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата); Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 212 (нап. 6).

92 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 212.

93 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 211.

94 Радован М Драшковић, виши инспектор Министарства финансија, *Комуналне финансије Београда*, Београд, 1936, стр. 8, 14–15.

95 Видети: Петар М. Стојковић-Рашковић, *н. д.*

Ради потпуног објашњења ове појаве, потребно је узети у обзир и чињеницу да се тзв. закаснела модернизација у земљама које улазе у систем привредних веза у Европи тек крајем 19. века одвијала под неповољним условима сталног недостатка капитала и структурних слабости. Тако, са једне стране, ова елита концентрише економску и политичку моћ у својим рукама, а са друге, развој се није могао ни замислити без оних који су, захваљујући својој позицији према страном капиталу, улагали у домаћу привреду и били носиоци модернизације. Пример Милоша Савчића, као изузетно заслужног привредника и градоначелника Београда у време закључивања овог уговора, управо на овом случају показује каква је била позиција домаће привреде у окружењу.

Summary

Ranka Gašić, Ph. D.

Electrification of Belgrade and Foreign Capital. The Case of the "Power and Light" Belgrade Electric Plant

Key words: Belgrade electric power plant "Power and Light", Swiss Bank Corporation, Electrification of Belgrade, foreign capital, Swiss capital, Municipality of Belgrade

Building of electric power plants and electric network in Belgrade was financed by foreign capital from the end of the 19th century until 1941. In the early phase of electrification of Belgrade, it was the Belgian joint-stock company that was given a concession for the exploitation of the Belgrade electric network. After the WWI, the Belgrade Municipality took over the management of the electric network, together with the network of trams. Generally, the electric power production and consumption was very low in the country at the time. However, the city infrastructure had to be rebuilt, but the shortage of capital in the country and in Europe at large in the interwar period have rendered this task very difficult. The State Mortgage Bank was able to raise a loan in Switzerland as early as in 1923, which was followed by several consecutive loans in that country (in 1924 and 1927). Thus, it was able to finance the rebuilding and modernizing of the infrastructure in the cities and local communities. The internal loans of the Belgrade City Council were raised mainly from the State Mortgage Bank. In the interwar period, the only two external loans raised were from the Chase Security Bank in New York,

and from the Swiss Bank Corporation. In order to pay their creditors from New York, the Belgrade municipal authorities were compelled to sell the concession for the building of the new electric plant and the exploitation of the electric network. Due to the previous loans raised in Switzerland by the major creditor of the City of Belgrade, namely the State Mortgage Bank, the concession was sold to the Swiss Bank Corporation. A joint-stock company "Power and Light" was formed with the seat in Basel and a branch in Belgrade. The electric power plant "Power and Light" was built in 1932. Although many stipulations of this contract were not advantageous for the Belgrade Municipality (in fact, the contract was amended many times during the 1930s), yet it helped improve and modernize the Belgrade electric network, and eventually contributed to the increase of electric power consumption.

УДК 349.444(4)“1918/1928”
351.54(4)“1918/1928”

Др Александар Р. МИЛЕТИЋ

ЗЛОУПОТРЕБЕ СТАТУСА „ЗАШТИЋЕНОГ СТАНАРА” У ЈУГОИСТОЧНОЈ И ИСТОЧНОЈ СРЕДЊОЈ ЕВРОПИ, 1918–1928.*

Апстракт: Чланак се бави институционалним недостацима и конкретним проблемима до којих је долазило приликом примене законодавства о „заштити станара” у пракси у међуратној Југославији, Бугарској, Чехословачкој и Пољској у периоду 1918–1928. Пропусти у законодавству и недореченост прописа стварали су предуслове за бројне злоупотребе система контролизованог стамбеног закупа од стране заштићених станара.

Кључне речи: систем контролизованог закупа, стамбена политика, станарина, закупац, подзакупац, злоупотребе

На нормативном нивоу и у свакодневној пракси, у земљама југоисточне и источне средње Европе, у првој деценији после светског рата, биле су у примени најинтензивније мере државне интервенције на тржишту стамбеног закупа у Европи (без Совјетског Савеза).¹ Овај чланак посвећен је анализи пропуста и недоречености у стамбеном законодавству који су доводили до аномалија у функционисању и до злоупотреба система заштите подстанара. Институционалне мањкавости система државне контроле стамбеног тржишта долазиле су једним делом од дугорочне примене прописа који су првобитно били пројектовани само као провизорне, ванредне мере. Законодавство које је било замишљено као једна од ургентних ратних мера у циљу стишавања социјалних тензија, наиме, поступно се претворило у редовну стамбену политику, која је остала у примени дуго након рата. Ова

* Чланак је резултат рада на пројекту *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (№ 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Истраживање је великим делом финансирано у оквиру докторског и постдокторског програма на Европском универзитетском институту (European University Institute) из Фиренце и Колеџа Имре Кертеца (Imre Kertész Kolleg) из Јене.

1 Видети опширније у: Александар Р. Милетић, „Нормативно регулисање стамбеног закупа у Европи 1914–1938”, *Токови историје*, 2013/3, стр. 109–141.

студија се бави системом злоупотреба чији су протагонисти били „заштићени станари“; корупција и злоупотребе система контролисаног закупа (СКЗ) чији су актери били државни функционери делегирани у стамбене комисије и власници станова биће анализирани на другом месту.

Чланак се бави европском економском периферијом, тачније југоисточном и источном средњом Европом, које су биле попришта примене најдрастичнијих мера државне интервенције у овој области. Југоисточну Европу представљају Југославија и Бугарска, источну средњу Европу Пољска и Чехословачка. У југоисточној Европи налазимо најдрастичнији отклон од регулације и повратак постулатима либералне економије у области стамбеног закупа; с друге стране, у источној средњој Европи имамо временски најдужу примену система контролисаног закупа и реквизиције у Европи.² У том контексту, ове две европске регије указују се као екстремни модели државне интервенције, што је био један од разлога зашто су управо оне изабране као предмет ове компаративне студије.

На аналитичком нивоу, чланак ће укључити поступак компаративног сравњивања како на нивоу набројаних националних држава тако и на нивоу регија које представљају. Феномен СКЗ и реквизиције у међуратном периоду је у највећој мери или готово у потпуности неистражен. Ова констатација се још више односи на државе које су предмет истраживања овог чланка, а нарочито на социјалне импликације или злоупотребе система којима се бави ова студија.

Изворну грађу која је коришћена у писању овог чланка представљају у првом реду материјали из часописа који су заступали интересе станодаваца у Југославији, Чехословачкој и Бугарској, наиме београдски *Дом*, прашки *Domov* [Дом] и софијски *Домоприитежателъ* [Станодавац]. Овај избор извора је разумљив с обзиром на то да се чланак бави злоупотребама система од стране закупаца. На ове злоупотребе су по природи ствари упозоравали и због њих интервенисали власници станова, па је за очекивати да се документација и сведочења о томе нађу управо у њиховим новинама. Часописи који су заступали интересе станара-закупаца грчевито су настојали да се постојећи систем државне интервенције одржи и настави тако да се у њиховим садржајима по правилу не налазе описи аномалија система или злоупотреба, нарочито не оних које су чинили заштићени станари. Изузетак чини варшавски *Lokator* [Подстанар], орган пољских „станара-закупаца и подзакупаца“, који је откривао и детаље оваквих злоупотреба. Будући да су такви написи били противни интересима асоцијације станара у Пољској, писање овог варшавског листа нарочито добија на кредибилности.

2 Исто, стр. 135–137.

У чехословачком случају, поред пристрасног гласила станодаваца коришћена је и архивска грађа Националног архива (*Národní archiv*) у Прагу. Архивски фондови националних архива у Београду, Софији и Варшави које смо прегледали, нажалост, нису пружили одговарајући материјал који би био употребљен у овој студији. Значи, у пољском и чехословачком случају имамо изворе који се могу са одређеним ограничењима прихватити као веродостојни, док су југословенски и бугарски случај реконструисани на основу новинских написа пристрасних организација станодаваца. Ово последње би се могло оценити као озбиљан методолошки недостатак у приступању проблемима којима се бави ова студија. Шта је учињено да се ова предочена пристрасност извора преиспита а да се добијене информације доведу у везу са другим, веродостојнијим изворима? Према датом стању грађе и извора приступили смо сагледавању елементарне правне и фактичке утемељености жалби станодаваца у Југославији и Бугарској. Њихови наводи „проверавани“ су кроз увид у одредбе стамбеног законодавства (на које се жале) и доступне статистичке податке, рецимо о индексу цена животних намирница (који се доводи у везу са куповном моћи контролисане ренте), што је примењено као метод верификације жалби које су доносила њихова гласила.

Осим овог уводног дела, студија се састоји из још три целине у којима се анализирају случајеви злоупотреба из свакодневне праксе закупних односа у четири земље и закључка у којем ће бити сумирани резултати анализе. Чланак разматра последице и (ван)институционалне импликације заведеног СКЗ-а, нарочито у контексту његове предочене социјалне функције, тј. заштите категорије (наводно) економски слабијих закупаца од економски јачих станодаваца. Чланак ће показати како се систем злоупотреба развијао и шта је напослетку остало од прокламованих социјалних циљева којима је заштитно законодавство требало да служи.

Злоупотребе институције подзакупа

Широко распрострањена пракса издавања у подзакуп соба и локала налазила се у основи највећег броја злоупотреба система контролисаног закупа у све четири земље које су предмет истраживања. Док су закупне односе и износ ренте која је исплаћивана власнику непокретности контролисали државни органи, односи подзакупа су били остављени ван државне регулације или су прописи у овом домену закупних односа били нарушавани у пракси. Као резултат, издавање станова у подзакуп које су спроводили „заштићени подстанари“ попримило је карактер лукративне трговине која се одвијала по принципима тржишта (или барем неке врсте црноберзијанског тржишта) некретнинама. Пракса је била забележена у свим земљама које су предмет истраживања

феномена, а њеном развоју је нарочито погодовала чињеница да су контролисане цене најамнине биле вишеструко ниже од оних које су се могле добити на слободном тржишту.³ Уз све то, треба узети у обзир и велики притисак потражње за становима у време послератне оскудице стамбеног простора, што је додатно увећавало тржишну вредност стамбене (под)закупнине.

Оновремени чешки експерт за стамбена питања Лудвик Форџт (Ludvík Fořt) писао је 1923. године у листу *Domov* да је било случајева да су неки заштићени станари примали од њихових подзакупаца за један месец онолико колико су станодавцима плаћали за три месеца или чак и за целу годину.⁴ На основу писања бугарског гласила станодаваца, можемо закључити да је износ станарине коју је подзакупац плаћао за једну изнајмљену собу износио на месечном нивоу два или три пута, а понекад и четири пута више од износа закупнине коју је заштићени подстанар плаћао власнику стана.⁵ Један подстанар који је становао у централном делу Софије (Улица генерала Паренсова 18) наводно је, на основу заштите коју му је пружао стамбени закон, плаћао власнику стана 180 лева месечно, док је од подзакупаца примао 700 лева месечно у 1918. години. Износ од 180 лева био је договорен још 1914. када је првобитно закључен уговор о издавању стана.⁶ У међувремену инфлација је обезвредила овај првобитни износ, а заштитно законодавство је забрањивало увећање ренте. *Домопритежатељ* наводи случај станодавца Најдена Цветкова који је тражио од власти да повећа износ станарине за стан у Улици Марије Лујзе бр. 135 у центру Софије. Власти су дозволиле да се рента увећа са 70 на 75 лева, док је у исто време његов подстанар наводно узимао 140 лева од подзакупца.⁷

Подаци о обезвређености износа предратне ренте изложени у листу *Домопритежатељ* у грубим цртама се слажу са подацима којима располажемо из званичних статистичких годишњака и тадашњег бугарског стамбеног законодавства. Наиме, индекси цена главних животних намирница у Бугарској 1918. године били су од пет до 11 пута већи од предратних износа у којима се кретала прописана висина ренте.⁸ У овим размерама обезвређености

3 За покушај обрачуна куповне моћи ренте у периоду 1919–1923. у односу на 1914. годину видети: Aleksandar R. Miletić, „Housing Disputes in East-Central and Southeast Europe 1918–1928. Comparative Perspectives on Yugoslavia, Bulgaria, Poland and Czechoslovakia”, *Social Transformation and Mass Mobilization in the Balkan & Eastern Mediterranean Cities 1900–1923*, (edds. A. Lyberatos, Chr. Hadziiosif), Heraklion, 2013, pp. 94–95.

4 Ludvík Fořt, „О ochraně podnájemníků”, *Domov*, (17. mart 1923).

5 „Жилищният въпрос”, *Домопритежатељ*, бр. 5, (15. јануар 1919).

6 „Писмо от града”, *Домопритежатељ*, бр. 4, (28. децембар 1918).

7 „Разни. Наемателска добросъвестност”, *Домопритежатељ* бр. 2, (9. децембар 1918).

8 *Статистически годишник на българското Царство, 1913–22*, София, 1924, стр. 392.

контролисане ренте и узимајући у обзир акутну стамбену кризу, може се прихватити да су износи подзакупа дела стана заиста могли надмашити износ закупа целог стана. Вероватно је ово био разлог да је један од главних захтева које су упутили представници софијских станодаваца у градској стамбеној комисији био да се спрече даље злоупотребе и наводни велики профити до којих су заштићени станари долазили у домену подзакупа.⁹

Ако је веровати писању београдског часописа *Дом*, пракса издавања делова стана или читавог стана у подзакуп показала се као веома исплатива пословна делатност „заштићених станара“. Станодавци из јадранског лучког града Сушака су у допису београдском *Дому* јављали да је око 70 одсто стамбених закупа који су били укључени у СКЗ било издато у подзакуп по тржишним ценама.¹⁰ Орган југословенских станодаваца преносио је пресуде на основу закона о сузбијању скупоће у случајевима енормних профита до којих су долазили заштићени станари. У једном случају извесни загребачки трговац Хан (Hahn) био је осуђен на 15 дана затвора и 5.000 динара новчане глобе зато што је од подзакупца узимао 12.000 динара месечно или шест пута више него што је он плаћао власнику на основу стамбеног законодавства.¹¹

У Београду, забележен је случај пресуде једном заштићеном подстанару због избегавања плаћања пореза. Он је станодавцу плаћао прописани износ од 800 динара месечне ренте, док је у исто време од подзакупца примао 1.500 динара. Закупац је био кажњен са 4.000 динара новчане глобе не зато што је злоупотребио систем заштите станара већ зато што није пријавио опорезиви део прихода.¹² У неким случајевима, у жељи да увећају профит, закупци су издавали стамбене јединице у подзакуп великом броју лица, отприлике онако како данас послују омладински хостели. Коста и Петар Илић, власници једног стана у Београду, жалили су се на свог заштићеног станара који је држао осам до десет подзакупаца у малом стану који се састојао из свега две просторије.¹³

У југословенском, као и у бугарском случају, постоје озбиљни аргументи у прилог тврдњама станодаваца. Наиме, расположиви статистички подаци указују на то да је индекс цена на мало (1913 = 100) континуирано растао у послератном периоду од 553 у 1919, до око 1.500 у 1922; индекс цена на велико, који се

9 „Общинската комисија по квартирния въпрос“, *Домоприжителъ*, бр. 2, (9. децембар 1918).

10 „Društvo kućevlasnika na Sušaku“, *Дом*, бр. 12, (28. март 1924). Часопис је био штампан ћирилицом, али су чланци који су се односили на хрватске или словеначке прилике штампани латиницом.

11 „Gospodarstvena Zadruga u Zagrebu Ministru Socijalne Politike“, *Дом*, бр. 11, (23. март 1924).

12 „Једно мишљење“, *Дом*, бр. 45, (16. новембар 1924).

13 „Žalbe i protesti članova udruženja“, [Appeals and Protests from the Members of the Association] *Дом*, бр. 4, (15. фебруар 1921).

може узети као добра апроксимација и за кретање цена на мало, достигао је индексни износ 2.000 у периоду 1923–1925.¹⁴ Животни трошкови су значи порасли од пет до двадесет пута у послератном периоду, док су у исто време износи контролисаних станарина били само незнатно увећани. Из ових релација није тешко прихватити да су тржишне вредности дела изнајмљеног стана у подзакупу могле неколико пута превазићи цену закупа која је плаћана власнику. Можда је у написима станодаваца било нешто пристрасног надавања, али званични подаци о кретању цена значајно подупиру њихове основне аргументе.

На нормативном нивоу, стамбени прописи у југоисточној и источној средњој Европи на различит начин су третирали питање подзакупа. Тако се југословенско и бугарско стамбено законодавство нису уопште бавила правним нити фактичким статусом подзакупаца. „Злоупотребе“ у правном контексту су се отуд односиле на друге законске прописе, углавном на оне који су се бавили „сузбијањем скупоће“ или на оне који су санкционисали непријављивање опозреживог дела прихода и томе слично. С друге стране, у Пољској и Чешкој подзакуп је био у формалном смислу заштите изједначен са закупом.¹⁵ Другим речима, размере контролисане ренте односиле су се и на подзакупце који су на тај начин уживали заштиту од самовоље закупца, као што је и купац био заштићен од самовласног повећања ренте власника стана. Одредбе законодавства су, међутим, нарушаване тако што су подзакупи били формално регистровани на нижи износ станарине, нарочито у случају нових подзакупа до којих је долазило у време стамбене кризе, када су преговарачке могућности подзакупаца биле веома ограничене. Право уживања статуса заштићеног станара постало је у датим околностима и предмет својеврсне трговине у све четири земље које су предмет истраживања. Следећи одељак чланка посвећен је тој проблематици.

Трговина станарским правом

Орган пољских „подстанара и подзакупаца“ *Lokator* указивао је на широко распрострањену праксу уступања станарског

14 Службени *Статистички годишњаци* у међуратној Југославији излазе тек од 1929. године. Индекс цена на велико је у овој публикацији први пут обрачунат у издању из 1930. и садржао је податке почев од 1926. године. Период пре 1926. није покривен званичном државном статистиком. Најбоље апроксимације за индекс цена на мало (1913–1922) и на велико (1913–1926) доступне су у публикацији: В. М. Ђурчић, М. Б. Тошић, А. Ветнер и други, *Наша народна привреда и национални приход*, Сарајево, 1927, стр. 25–27.

15 Видети члан 9 пољског закона из 1919: „*Ustawa o ochronie lokatorów*“, *Dziennik Praw Państwa Polskiego*, No. 52, Poz. 335 (1. jul 1919). Видети такође члан 2b чехословачке уредбе из 1918: „*Nařízení o ochraně nájemců*“, *Sbírka zákonů a nařízení*, 83/1918. Поменуте одредбе су надаље биле преузимане у законодавствима током 20-их.

права фиктивним увођењем у подзакуп. У овим случајевима подстанар и подзакупац били су само у фиктивном односу закупа; наиме подстанар је након закључивања уговора о подзакупу излазио из стана препуштајући га подзакупцу, све ово, наравно, након њиховог ванинституционалног поравнања. У игри су биле велике своте новца, а занимљиво је да су у пољском случају понуде за уступање (“odstąpienie”) станарског права биле и јавно истицане у огласним рубрикама престоничких новина у 1923. Ти огласи се налазе чак и у угледном дневнику *Kurjer Warszawski*, док су новине *Biuletyn mieszkaniowy*, основане у октобру 1923. године, постале својеврсна берза огласног простора за пренос станарских права уз надокнаду. Суме новца које су заштићени станари потраживали биле су астрономске (од неколико стотина милиона до 20 милијарди пољских марака) јер су омогућавале готово неограничено уживање привилегија контролисаног закупа.¹⁶

У Југославији, истоветна ванинституционална пракса преноса станарских права се називала „уступ“ и била је, такође, проведена кроз формалну процедуру закључивања уговора о подзакупу. Није познато да ли је и у Југославији ова врста трговине била и јавно оглашавана, па ипак сасвим је сигурно да је постојало развијено нелегално тржиште за ову врсту купопродаје. Први корак је био да се на том црном тржишту пронађе заинтересовано лице спремно да приступи (фиктивном) уговору и да плати тражени износ. Дешавало се да након закључења формалног уговора оба лица наставе да живе једно краће време у стану; но, пре или касније, а некада одмах по закључењу уговора, заштићени подстанар је паковао своје ствари и напуштао изнајмљени стан. Један озлојеђени станодавац дао је живописну слику ове илегалне смене станара:

„Кираџија исти квартир уступи коме хоће за добар хонорар и то се зове уступ. [. . .] Власник види пред капијом своје куће двоја кола, једна пуна с досељеним стварима новог кираџије а друга празна која ће одселити ранијег кираџију. И та размена стана, односно усељавање новог кираџије и исељавање старог иде истовремено форсирано, са грозничавом журбом не мало и са зебњом да неби кућевласник приметио њихов трик – а они се изврше у највећим случајевима – кад газда није кући.“¹⁷

У тренутку када се усељавање изведе подзакупац аутоматски стиче статус и привилегије законом заштићеног подстанара. Питање је само да ли је формалног подстанара исплатио одједном или ће га исплаћивати касније у месечним износима. Рента која се плаћа правом власнику стана је свеједно тако мала да не представља по свом значају ни мали део остварене погодбе. Власник стана или куће је у целом овом (ван)институционалном послу једини био у потпуности скрајнут и искључен. Право ужи-

16 „Plaga handlu mieszkaniami”, *Lokator*, no. 10, (novembar 1923).

17 „На јагму – Уступ”, *Дом*, бр. 18, (11. мај 1924).

вања његовом (или њеном) имовином је било оглашавано на продају, око цене продаје се погађало, напослетку је продавана или препродавана и све то без његовог знања и одобрења.

На основу писања београдског часописа *Дом*, најуноснији послови уступања станарског права били су везани за локале и пословни простор. У једној представци коју су власници станова поднели југословенском парламенту наводи се да су у препродаји права закупнине у београдским локалимa провизије ишле и до неколико стотина хиљада динара.¹⁸ Наводно је за откуп права закупнине у београдској популарној кафани *Таково* на Теразијама плаћено пола милиона динара, док је у случају *Шишкове кафане*, такође на Теразијама, износ био 100 хиљада динара.¹⁹ У Сплиту је у једном случају за уступање статуса заштићеног подстанара у једном стану наводно наплаћено 12.000 динара.²⁰ Исте године, „уступ“ станарских права у једном стану у Београду коштао је баснословних 68.000 динара.²¹ Све ово дешава се у време (1923–1924) када је просечна надница за одраслог мушког радника била око 23 динара!

Још апсурднији били су случајеви у којима су се као подзакупци у својој сопственој имовини појављивали власници станова и кућа. Очајнички покушавајући да поврате посед на макар једном делу своје непокретности они су и сами прихватили (ван)институционално поравнање са заштићеним станарима. Уосталом, узимајући основне одредбе стамбеног законодавства то је заправо за њих била једина формална могућност да врате у посед своје просторије. Тешко је поверовати, али таква парадоксална могућност, наиме да власник имовине у исто време буде и подзакупац на истој имовини, била је предвиђена чланом 10 југословенског правилника о извршењу закона о становима.²²

Станодавци из Дубровника јављали су редакцији часописа *Дом* како су овакви случајеви изгледали у пракси. Тако је у дубровачком насељу Лапад, једну кућу власт реквизицијом одузела и доделила подстанару, који је затим издао две собе у подзакуп власнику за тржишну вредност од 250 динара. Закупац је у својству заштићеног станара власнику, тј. подзакупцу плаћао само 50 динара на име ренте за целу кућу. Власник чувеног дубровачког хотела *Петке* примао је свега 200 динара регулисане станарине месечно за закуп 45 соба, локала и ресторана у саставу хотела који му је био реквизицијом одузет. Када је у својству подзакупца узео у најам само један локал у саставу хотела морао је на име закупнине да плати 1.500 динара месечно свом закупцу.²³

18 „Представка Народној Скупштини“, *Дом*, бр. 7, (24. фебруар 1924).

19 „Закон о становима“, *Наш дом*, бр. 33, (19. август 1923).

20 „Vesti iz Splita“, *Дом*, бр. 4, (3. фебруар 1924).

21 „Kongres svojine – Svečana sednica“, *Дом*, бр. 16, (27. април 1924).

22 „Измене и допуне правилника о извршењу закона о становима“, *Službene novine KSHS*, (5. мај 1923).

23 „Vesti iz Dubrovnika“, *Дом*, бр. 24, (22. јун 1924).

Апсурди примене система заштите подстанара

Бугарски *Домопритежатељ* често је указивао на очигледне неконзистентности у јавно прокламованој фразеологији у домену заштите „економски слабијих“ подстанара. Поставља се питање да ли је могуће узети уопштено све станодавце као добростојеће и економски обезбеђене и све подстанаре као сиромашне и не-обезбеђене? Аутор текста из децембра 1918. сматра да су многе злоупотребе СКЗ-а могле бити предупређене да су станодавци узимали у обзир сву сложеност односа и све могуће релације између различитих категорија станодаваца и подстанара. Он заправо предвиђа четири могуће ситуације у којима се могу наћи подстанар и станодавац, а њима би морала одговорати четири различита законска решења која би одредила њихове односе у контексту јавно прокламоване заштите „економски слабијих“. Наведене су следеће могуће релације: 1) сиромашни станодавац и богати подстанар, 2) сиромашни станодавац и сиромашни подстанар, 3) богати станодавац и богати подстанар и 4) богати станодавац и сиромашни подстанар. Аутор дакле сматра да основни проблем бугарског стамбеног законодавства долази отуд што он уместо четири могуће врсте стамбених односа предвиђа само ову последњу.²⁴

Ову поједностављену слику проблема, која узима у обзир само једну од четири могуће ситуације, заступале су партије леве провенијенције а нашла је примену у све четири земље, без обзира на бројне случајеве у којима је фактички однос на релацији станодавац–подстанар био управо супротан предоченом. Станодавци и њихове породице су били у нарочито рањивом положају када су се, након ратних сеоба и селидби или након демобилизације, враћали својим кућама у које су били уселјени „заштићени станари“. У таквим приликама, закон је био на страни закупца, док је алтернативни смештај било тешко обезбедити или он није одговарао навикама које су станодавци имали у сопственом смештају. У том смислу је илустративан случај Јозефа Сладечка (Josef Sládeček) из моравског села Рацлавице (од 1925. Радславице) код Пжерова (Přerov).

О случају сазнајемо из преписке између канцеларије чехословачког председника, окружних власти у Пжерову и Министарства социјалне политике из маја и јуна 1921. године. На основу извора сазнајемо да је Сладечек био учесник рата од 1914, затим руски ратни заробљеник, а током последњих година рата служио је у чувеној Чехословачкој легији, чији су припадници у новоствореној држави имали највећи углед и уживали највећа државна признања. Сладечек, међутим, није могао да оствари ни своја елементарна власничка права у новоствореној држави. Ње-

24 „Как трябваше да се създаде новият закон за наемите“, *Домопритежатељ*, бр. 3, (26. децембар 1918).

гову кућу у Рацлавици окупирали су закупци, који се по тадашњем стамбеном законодавству нису могли иселити. Сладечек се у међувремену оженио и добио дете, које је са његовом супругом становало код њених родитеља док је он становао у дрвеној колиби (2x4x2,40 метара) коју је направио на свом имању у близини куће у коју није могао да се врати.²⁵

Илустративан је и случај Јана Сезенског (Jan Sezenský), месара и произвођача сухомеснатих производа из Хоржице (Hořice) у Чешкој, који је до 1919. године имао радњу у румунском граду Александрији. У новембру 1919. послао је супругу у новоосновану Чехословачку Републику да би у месту Хоржице купила кућу која би поред становања служила и као месарска радња. Проблеми су настали када се породица преселила у Хоржице и тамо сазнала да не може да се усели у кућу јер су се у њој од раније налазили заштићени подстанари. Промена власника куће није мењала ништа у законском статусу подстанара које нови власник није могао да исели из куће. Петочлана породица Сезенски није имала другог избора већ да сама уђе у подстанарски закуп у једној малој кући, коју су делили са дванаесточланом породицом власника. У овим условима Јан Сезенски није се могао бавити својим занатом, при том је готово целу уштеђевину уложио у куповину куће тако да се налазио у крајње незавидној ситуацији. Немајући куд, он је од чехословачке државе тражио у јуну 1920. да му се одобри социјална помоћ. Министарство социјалне политике је одбило његов захтев као неоснован.²⁶

Сличан је био проблем са којим се суочила породица Вацлава Баумгартла, чешког исељеника који је намеравао да се из Америке врати у тек купљену кућу у Новом Храдецу Краловем (Nový Hradec Králové). Баумгартл је био берберин који је желео да отвори радњу у једној од две собе које су припадале кући. Кућу је купила 1921. године његова жена, неколико месеци пре него што се остатак породице вратио у Чехословачку. У међувремену, локалне власти су реквирирале једну собу у кући и ту су усељени заштићени станари. Баумгартл је, попут Сезенског, био онемогућен да обавља свој посао. У молби коју је писао властима он истиче да је због присилног усељавања станара онемогућен да обавља свој посао, док је, с друге стране, станар имао регуларан посао. У очајничком писму које је послао канцеларији председни-

25 Случај је заведен у Министарству социјалне политике (МСП) под бројем No. 10.845/1921. Документа унутар овог случаја садрже Сладечеково писмо канцеларији председника републике од 18. маја 1921; писмо је затим прослеђено МСП са захтевом да буде решено под бројем No. 8854/1921. У фасцикли се налази и писмо окружних власти Пжерова канцеларији председника републике од 8. јуна 1921. Видети: Národní archiv (NA) – Ministerstvo Sociální Péče (367), kutija 534.

26 NA–367, к. 534, МСП – Одељење Це, случај „Јан Сезенски из Хоржица – Захтев за социјалну помоћ“, No. 5893/1920.

ка републике он је упозорио да ће се, ако се нешто не промени, са породицом вратити у Америку.²⁷

Јан Котула, радник на железници из чешког Тјешина, такође није могао да се врати у сопствену кућу, након што су га пољске власти депортовале из новостворене пољске државе. Пољско-чехословачки послератни односи били су изузетно затегнути управо због чешке окупације Тјешина, у којем је живело мешано чешко и пољско становништво. Котула је за време последњих година Аустроугарске монархије био на служби негде у Пољској, а после рата морао је са породицом да се врати у Чехословачку. Његову четворособну кућу већ су били окупирали заштићени станари. Локалне власти му, додуше, додељују једну од те четири собе да би се у њој сместио са четворочланом породицом. Котулиној породици, а у првом реду његовој супрузи, најтеже је пало то што нису добили право коришћења кухиње. Уз то, соба у којој су становали била је пренатрпана намештајем који је раније био размештен по целој кући. Практично, од целе собе остао је само узани ходник у којем су живели. Котулина жена није могла да припрема редовно храну за своју породицу. За ограничено кување користила се некаквим импровизованим преносним гориоником који је радио на течном гориву. С друге стране, усељени станари имали су пуно право коришћења њихове кухиње са свим припадајућим уређајима.²⁸

Сличан „кухињски проблем“ имала је породица Јозефа Зеленог (Josef Zelený), пензионисаног учитеља из моравског села Всетин поред Злина. Зелени је учитељевао у оближњем селу Лесковец, а након пензионисања планирао је да се врати у своју кућу у Всетину. Кућу су у међувремену заузели заштићени закупаци. Локалне власти су, после његовог захтева, ослободиле предсобље и једну собу, која је била крцата намештајем, као у претходном случају. Кухињи нису имали приступ и док је супруга Зеленог воду доносила у кућу са спољашње чесме, заштићени станари имали су благодет текуће воде у кући.²⁹

У Југославији налазимо истоветне проблеме са којима су се суочавали људи који су се враћали кући из иностранства или они који су се селили натраг својим кућама. Случај Ане Копф из славонског града Осијека је речит у том погледу. Анин супруг је био чувар у фабрици шибица *Драва* у Осијеку, где је имао у оквиру фабричког круга услужни стан у којем је живео са супругом. Током 27 година његове службе супружници су скупљали уштеђевину за

27 NA-367, к. 534, МСП, случај Вацлава Баумгартла No. 17397/1921. Фасцикла садржи материјал послат из канцеларије председника републике 5. октобра 1921.

28 NA-367, к. 534, Молба Јана Котула приложена је уз писмо секретаријата асоцијације службеника чехословачких железница Министарству социјалне политике од 16 септембра 1921.

29 NA-367, б. 534, Политичка управа у Моравској – Министарству социјалне политике No. 125.914/III, 17. децембра 1921, Случај Јозефа Зеленог.

кућу, коју су најзад 1912. купили у Кокотовој (данас Дубровачка) улици. Када је супруг Антун умро 1922, Ана је морала са остатком породице да напусти услужни стан. Супружници Копф су, наиме, живели са унуком и ћерком, која је такође била удовица. Некретнина коју су купили требало је да им пружи кров над главом и сигурност у старости. Кућу су, међутим, заузели закупци који су били заштићени стамбеним законодавством. Када је Ана покушала да их на своју руку исели, они су је дочекали са подсмехом и подругињањем: „Ти си, стара, неколико година преспавала.“

Станари су знали да старица не може да их исели, а њена су се настојања код стамбених власти такође завршила неуспехом. Сломљених живаца, старица је преуредила зграду свињца, која је била у њеном власништву и одмах поред њене куће, и ту се уселила. У тренутку када је у новембру 1924. писала редакцији *Дома* она је са породицом живела у свињцу(!), док су у њеној кући живели „економско слабији“ подстанари. Унутар Аниног писма редакцији налази се интерполација, унутар заграда, са убедљивим политичким резонувањем које је вероватно надодао неки политички искуснији и образованији члан асоцијације станодаваца: „Ово је горе од комунизма. Код комунизма би се кућа бар морала комунистички и да издржава. Данас је мора кућевласник сам да уздржаје, а ужива се комунистички. По томе би се кућевласници морали комунизму само веселити јер ће им фактички одланути, кад до њега дође.“³⁰

Власници станова који су се враћали у Београд после избеглиштва или демобилизације нису били изузети од последица примене стамбеног законодавства. Повратак Косаре Богосављевић из Париза и њеног супруга из српске војске у Београд није прошао без компликација и неугодности. Њихов стан био је током рата издат извесној госпођи Тодоровић, која је тамо живела са братом и мајком. Делови стана су затим издати у подзакуп за још три друге особе. Супружници Богосављевић такође су се настанили у делу стана у својству подзакупаца у сопственој имовини. Додуше, нису имали приступ кухињи и тоалету, што им је додатно загорчавало живот. Косара је наводно, поред сопствене кухиње и купатила, купала у комшилуку, док је за прање веша морала да плаћа.³¹

Бугарски војници који су се враћали из рата такође су се суочавали са проблемима када су покушавали да врате у посед своје домове. Извесни Иванов после демобилизације није успео да издејствује код власти да му се дозволи боравак у сопственој кући у Софији. Кућу су окупирали заштићени подстанари, а Иванов са својом петочланом породицом није имао где да се смести. На крају је за боравак прилагодио импровизовану хладну собицу коју је направио на тавану своје куће.³²

30 „G. Ministru socijalne politike“, *Дом*, бр. 46, (23. новембар 1924).

31 „Кућевласничка писма“, *Дом*, бр. 33, (24. август 1924).

32 „Писма от града“, *Домоприатежатель*, бр. 11, (15. април 1919).

Закључак

Током рата и у непосредном послератном периоду, институција контролисане стамбене ренте била је у најмању руку оправдана, а њено увођење имало је значајну социјалну функцију узимајући у обзир неодложну потребу да се законски реагује на убрзано и драматично погоршавање материјалног статуса већине становништва. Дуготрајна примена СКЗ у међуратном периоду, у четири земље које су предмет истраживања ове студије, доводила је, међутим, до бројних злоупотреба и до фактичког одступања од прокламованих циљева којима је овај институционални систем био у служби. Највећи број злоупотреба које су чинили заштићени подстанари одвијао се у домену недовољно регулисане и недовољно контролисане институције подзакупа. Наиме, док су стамбени закупи били под потпуном контролом државне власти, област подзакупа почела је поступно да се развија и функционише по принципима слободног тржишта. „Заштићени станари“ у све четири државе дошли су у ситуацију да узимају на име подзакупа дела стана многоструко веће износе од целокупне ренте коју су за исти временски период плаћали власнику стана. Основни механизми злоупотребе били су забележени како у државама источне средње Европе, где је институција подзакупа била законски стриктно дефинисана, тако и у државама југоисточне Европе, где ова материја није била уопште законски одређена. Ово указује на суштинску немоћ државе и суштински неуспех државне интервенције на економској периферији Европе, без обзира на различит ниво економске развијености и различите моделе законодавства које је било примењено.

Првобитна стамбена законодавства у домену контроле стамбених закупа у европским државама полазила су од опште претпоставке да су закупци економски слабија страна коју треба заштити. Ово је посебно имало смисла у време када је већина радно способног становништва била мобилисана или незапослена током рата. После дуготрајне примене „заштитног законодавства“, међутим, у многим случајевима закупних односа постало је тешко установити која од ове две супротстављене стране је била слабија и која од њих две је заиста требало да има заштиту државе.

Тржишни механизми, паралисани у домену затечених стамбених закупа, оживели су у форми нелегалног подзакупа и трговине правима која су проистицала из статуса „заштићеног подстанара“. Више се није трговало имовином већ станарским правом које је проистицало из примене заштитног законодавства. Парадоксално, али из свих ових (пара)тржишних и (ван)институционалних купопродаја били су у целости искључени једино власници некретнина у којима је заведен СКЗ. Вероватно најапсурднија последица неселективне примене законодавства били су случајеви власника станова или кућа који су се у исто време појављивали као подзакупци у сопственој имовини.

Summary

Aleksandar R. Miletić, Ph. D.

Abuses of the Protected Tenant Status in East-Central and Southeast Europe, 1918–28

Key words: housing policy, misuses, rent control system, requisitioning, tenant protection, subtenant, sub tenancy

Given the wartime and immediate post-war circumstances, there was a huge necessity for and a great social benefit from housing measures from the point of view of the state. On the other hand, a prolonged period of their application caused some anomalies and deviations from the basic principles for the realization of which they were put in practice. A widespread practice of subletting rooms and premises abiding by market rules was probably one of the most obvious deviations from the spirit of the tenant-protection scheme in all four countries. While the tenancy relations were under the strict control of housing regulations, sub tenancy was either left without any restriction, or these were violated in practice. The practice of subletting housing units proved to be quite a lucrative business for “protected tenants” in all the four countries under review. The amount of rent collected from a subtenant for only one sublet room was usually two or three times, and sometimes up to four times, higher than what was supposed to be paid to the owner for the whole apartment.

As time went by, these deviations became ever more apparent in the everyday modus operandi of the housing authorities and in communication and relationships between landlords, tenants, and subtenants. The initial housing regulations “on tenant protection” were set in motion under the assumption that tenants were economically weaker – especially when most of men were conscripted or out of a job – and thus ought to be protected from landlords. However, after a long-term application of the policy, in many instances it became quite difficult to distinguish between “economically weak” and “economically strong” parties involved and to judge who really needed the protection of the state. Overall state intervention in the housing market and the creation of the rent control system, however, was not capable of replacing the basic mechanisms of supply and demand in the housing market, which continued functioning within the framework of the illegal trafficking of housing tenancy rights.

УДК 327(497.1:481)"1920/1941"
341.7(497.1:481)"1920/1941"(093.2)

Др Горан ЛАТИНОВИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКО-НОРВЕШКИ ОДНОСИ (1920–1941)

Апстракт: Аутор је дао преглед, до сада неистражених, дипломатских и економских односа између југословенске државе и Норвешке од 1920. до 1941. године. Текст је написан претежно на основу извора који се чувају у Архиву Југославије у Београду.

Кључне ријечи: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевина Југославија, Краљевина Норвешка, дипломатски односи, економски односи

Проглашењем југословенског уједињења 1. децембра 1918. године, сва дипломатска представништва Краљевине Србије преименована су у посланства и конзулате Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Пред новом владом налазио се задатак да задобије међународно признање и током Париске мировне конференције управо је то питање постало актуелно у међународној политици.¹ Југословенски министар иностраних дела Анте Трумбић је јавио 18. јануара 1919. шефовима дипломатија Француске, Велике Британије, Италије, САД-а, Белгије, Португалије, Шпаније, Шведске, Данске, Норвешке, Холандије, Грчке, Швајцарске, Јапана, Чехословачке, Пољске и Ватикана да му је у новоствореној држави повјерен ресор спољних послова. Норвешки министар иностраних послова Нилс Клаус Илен је послао 26. јануара 1919. године телеграм југословенском колеги у којем је потврдио пријем његовог саопштења. Он је још додао да је норвешка влада срећна што може успоставити службене односе са југословенском владом. Тако је Краљевина Норвешка постала прва земља која је признала Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.²

Цијенећи одлуку норвешке владе о признању Краљевине СХС, у Београду је у јануару 1919. године било говора о томе да Фотије Станојевић буде именован за југословенског посланика у Кристијанији (којој је 1925. враћено старо име – Осло).³ Ипак, од те идеје се одустало, јер се југословенска влада током

1 Bogdan Krizman, „Pitanje međunarodnog priznanja jugoslavenske države 1919. godine”, *Istorija XX veka*, zbornik radova, 3, Beograd, 1962, str. 347.

2 Исто, стр. 363.

3 АС, МИД, Пс–Ст, ф. I, р. 2/919.

1919. нашла пред задатком обнове земље па је, усљед недостатка финансијских средстава, размишљала о укидању појединих дипломатских представништава, укључујући и она у Стокхолму (за Шведску) и Копенхагену (за Данску и Норвешку), која су отворена након Октобарске револуције у Русији. Први српски дипломатски представник у Копенхагену био је Милутин Јовановић, који је ту дужност обављао као министар резидент током 1918. године. Неколико мјесеци отправник послова био је Брана Марковић, да би нешто дуже од двије године дужност посланика обављао Милан Ракић. Посланство Краљевине СХС у Копенхагену, као и оно у Стокхолму, затворено је 1920. јер је у новим међународним околностима Скандинавија за југословенску државу изгубила онај значај који је имала током Првог свјетског рата.⁴

Након затварања посланстава у Стокхолму и Копенхагену, југословенска држава задржала је у Скандинавији почасне представнике на конзуларном нивоу, који су чинили спону у њеним односима са Шведском, Данском и Норвешком, све док 1936. године није поново отворено југословенско посланство у Стокхолму, које је у својој надлежности имало све три скандинавске државе. По затварању двају посланстава, Краљевина СХС задржала је почасне генералне конзулате у Стокхолму, Ослу и Копенхагену, који су наставили своју дјелатност под надлештвом југословенског посланства у Берлину.

Почасни генерални конзул Краљевине СХС у Ослу Петер Винтер је поднио у новембру 1926. молбу да буде разријешен дужности, коју је обављао још од 1910. године. Његова молба уважена је у фебруару 1927, премда у Београду нису били задовољни његовим радом још 1920, када су размишљали да га смијене. За новог почасног генералног конзула Краљевине СХС у Ослу, по препоруци норвешке владе, постављен је у марту 1927. Сам Еј. Он је рођен у норвешкој престоници 1879. године, био је дипломирани инжењер и пословни предузетник, који се бавио увозом и извозом машина и опреме за фабрику папира и целулозе. Важна ставка у његовој биографији тицала се новчане помоћи коју је пружао Србима у невољи. Адреса почасног генералног конзулата била је Nedre Slotsgate 3. Сам Еј боравио је више пута у Југославији, одакле је увозио вино у Норвешку. Он је 15. априла 1933. одликован *орденом Светог Саве II реда*, а умро је 20. априла 1935. године.⁵

За избор новог југословенског почасног генералног конзула у Ослу било је више кандидата: Ејнар Розенквист, Ејнар Силебие, Мелхиор Сандберг и Бјерне Холтер Серенсен. Сва четворица били су индустријалци и приватни предузетници. Избор је пао

4 Предраг Крејић, „Посланство Краљевине Србије и Краљевине СХС за Данску и Норвешку – Копенхаген 1918–1920“, *Архив*, V, 1, Београд, 2004, стр. 103–118.

5 АЈ, 334(КПО)–227–587.

на Серенсена и он је 11. децембра 1936. именован за почасног генералног конзула Југославије у Ослу. На његов избор свакако је утицала чињеница да је његов таст Мустад био познати норвешки индустријалац, власник двије фабрике ексера у Југославији. Серенсен је вршио туристички маркетинг за Југославију, приказујући филмове, држећи предавања и пишући чланке о њеној туристичкој понуди. Током 1935. године за мјесто почасног конзула у Бергену интересовао се Торлеиф Евантс, директор једне од тамошњих банака, али Београд није био заинтересован за отварање још једног почасног конзулата у Норвешкој.⁶

Краљевина Норвешка је имала почасни конзулат у Београду, који је 1923. дигнут на ранг почасног генералног конзулата, док је исте године отворен почасни конзулат у Загребу. Норвешки почасни генерални конзул у Београду био је Хенри Фегели све до 1927. кад је на ту дужност постављен Ђорђе Себастијан Рош, приватни предузетник, чија је жена била ћерка норвешког писца Петера Егеа. Он је тај посао обављао до 1940. године. Кристијан Хејер био је од 1935. почасни вицеонзул Норвешке у Карловцу, у којем је живио од 1923. радећи као директор фабрике ексера у власништву норвешког капитала. Он је 1937. постао вицеонзул у Загребу.⁷

Непостојање интензивнијих дипломатских односа између Краљевине СХС / Југославије и Краљевине Норвешке није било препрека за пословне људе да у периоду између два свјетска рата развијају економске односе. Краљевина СХС и Краљевина Норвешка су 1. фебруара, 24. марта и 7. септембра 1923. размијениле ноте којима су регулисале међусобне економске односе, на основу Декларације о трговини између Србије и Норвешке из 1909. године.⁸ Ипак, трговинска размјена између ове двије државе била је симболична. Југословенска држава извезла је у Норвешку 1926. робу у вриједности од 308.200 норвешких круна, од чега сувих шљива у вриједности од 297.200 круна, односно 381.100 кг. Исте године, из Норвешке у Југославију увезена је роба у укупној вриједности од 154.900 круна, и то: сушена риба 86.900 круна (110.400 кг), рибље уље и лијекови 26.400 круна (308.400 кг), друго уље 10.600 круна (190.000 кг) и остали производи 31.000 круна.⁹

Средином децембра 1932. године у Заводу за унапређење спољне трговине у Београду уочено је да, од свих скандинавских земаља, Југославија има најлошије економске односе са Норвешком. У овој установи примјеђено је да би Југославија на норвеш-

6 Исто.

7 АЈ, 334(КПО)–249–659.

8 АЈ, 334(КПО)–389–1216; *Pregled međunarodnih ugovora i drugih akata od međunarodnopravnog značaja za Jugoslaviju od 1918 do 1941 godine*, Београд, 1962, стр. 68.

9 АЈ, 334(КПО)–433–1387.

ко тржиште могла пласирати ову робу: кукуруз, пшеницу, суве шљиве, јабуке, крушке, орахе, вино, грожђе, суве смокве, маслиново уље, кудељу, хмељ, дуван и љековито биље. Трговац Јоаким Хансен из Бергена увозио је неке од ових производа, због чега је разматрана могућност да он буде именован за југословенског почасног конзула у овом граду.¹⁰ За увоз југословенских производа интересовала се и фирма *Prudz* из Трондхејма, посебно за суве шљиве и пекмез.¹¹

Из југословенског почасног генералног конзулата у Ослу јављено је у Београд 9. августа 1933. године да би Југославија могла извозити у Норвешку ову робу: пшеницу, кукуруз, раж, вино, воће (суво и свјеже) и непрерађени дуван, јер је норвешка царина на цигарете висока. Међутим, из југословенског представништва савјетовано је да треба ангажовати агенте који би потенцијалним увозницима у Норвешкој дали упутства о цијенама и који би вршили поруџбине.¹² Период након економске кризе био је посебно повољан за унапређење трговинске размјене, јер је норвешка привреда снажно расла од 1934. до 1939. године.¹³

Југославија је и 1934. имала изразито пасиван трговински биланс са Норвешком. Те године, она је у ову скандинавску земљу извезла робу у вриједности од 130.000 динара, од чега смрекових и кестенових екстракта за штављење коже у вриједности од 106.000 динара. Југословенски увоз из Норвешке износио је 8.058.000 динара, и он се углавном односио на бакар (2.984.000), рибље уље (2.455.000), фероманган (1.123.000) и феросицилијум (464.000). Међутим, статистички показатељи нису увијек поуздани, јер неки југословенски производи које је Норвешка увозила нису уведени у норвешке статистике. По норвешкој статистици, ова земља је 1934. године из Југославије увезла 36 вагона сувих шљива у вриједности од 206.700 круна, као и десет вагона вина и других пића у вриједности од 1.600.000 круна.¹⁴ У периоду од пет година (1932–1936), југословенски трговински биланс у размјени са Норвешком био је пасиван за 26,6 милиона динара.¹⁵

У трговинској размјени повремено су се јављали проблеми, па се тако норвешка фирма *Det Norske Aktieselskab For Elektrokemisk Industrie* у априлу 1935. године преко Ђорђа Себастијана Роша, норвешког почасног генералног конзула у Београду, обратила југословенским властима у вези са 200.000 динара који су припадали овом предузећу а који су били блокирани

10 AJ, 334(КПО)–227–587.

11 AJ, 65–263–795.

12 AJ, 334(КПО)–414–1351.

13 Rolf Danielsen, Ståle Dyrvik, Tore Grønlie, Knut Helle & Edgar Hovland, *Norway: A History from the Vikings to Our Own Times*, Oslo, 1995, p. 325.

14 AJ, 334(УО–ПО)–61–173.

15 AJ, 382–4–14.

у Народној банци Југославије. Норвешка фирма настојала је да искористи своја потраживања тако што ће њима купити одређену робу. Они су жељели да дођу до повољног рјешења у вези са регулисањем будућих наплата у Југославији.¹⁶

Ипак, учешће Норвешке у југословенској спољној трговини било је изузетно мало. У првој половини 1932. године, Југославија је више од 70% свог извоза пласирала у Италију, Аустрију, Чехословачку, Њемачку и Румунију. Норвешка је била тек на 64. мјесту са учешћем мањим од 0,01% у укупном југословенском извозу, јер је на њено тржиште пласирана југословенска роба у вриједности од 5.596 динара. У првих шест мјесеци 1932. близу 70% југословенског увоза потицало је из Њемачке, Чехословачке, Аустрије, Италије и Британије. Норвешка је заузимала 26. мјесто, са учешћем од 0,12% у укупном југословенском увозу, јер је на југословенско тржиште пласирано 200 тона норвешке робе, у вриједности од 1.603.409 динара.¹⁷

На захтјев југословенске владе, Светозар М. Рашић, генерални конзул у Милану и бивши савјетник посланства у Берлину, који је важио као добар познавалац прилика у Скандинавији, написао је 28. јануара 1936. године обиман елаборат о потреби отварања једног дипломатског представништва за Шведску, Норвешку и Данску. Он је написао да се интерес за сарадњу са скандинавским земљама толико развио да је немогуће успјешно водити послове из југословенског посланства у Берлину. Посебно је нагласио економски интерес, али су постојали и политички и културни интерес. Рашић је истакао да је отварање једног дипломатског представништва Југославије у скандинавским земљама „од највећег интереса“.¹⁸

Југословенско посланство у Стокхолму отворено је 30. септембра 1936. године. Посланик у Стокхолму био је истовремено акредитован за Шведску, Данску и Норвешку, за које је до тада био акредитован југословенски посланик у Берлину.¹⁹ За југословенског посланика у Стокхолму именован је Милорад Стражњици, који је ступио на дужност 11. фебруара 1937.²⁰ Ипак, дипломатски и економски односи Југославије са Норвешком били су на нешто нижем нивоу него њени односи са Шведском и Данском, са којима је Југославија закључила трговинске споразуме 1937. године.

У Београду је марта 1936. боравио М. С. Јоханесен, економски савјетник у норвешком министарству спољних послова, који је са југословенским званичницима разговарао о могућностима побољшања међусобних економских односа.²¹ Да је потребно нешто

16 АЈ, 334(КПО)–450–1426.

17 АЈ, 334(КПО)–455–1442.

18 АЈ, 334(УО–ПО)–61–173.

19 АЈ, 334(УО–ПО)–94–302.

20 АЈ, 382–4–15.

21 АЈ, 334(КПО)–389–1219.

урадити по овом питању, били су свјесни и у југословенском почасном генералном конзулату у Ослу, гдје је октобра 1938. године разматрана могућност побољшања југословенско-норвешке трговинске размјене. Из Осла је предложено југословенској влади да у Норвешку извози воће, вино, дуван, кукуруз, сточну храну, боксит, конопљу и ћилиме.²² По норвешкој статистици, југословенски извоз у Норвешку у првих десет мјесеци 1938. износио је 1.014.000 норвешких круна, а југословенски увоз из Норвешке 657.000 круна. У истом периоду наредне године, југословенски извоз у ову скандинавску земљу је повећан на 1.137.000 круна, а увоз из ње смањен на 221.000 круна.²³ Међутим, по југословенској статистици, Југославија је само 1939. године имала активан трговински биланс у размјени са Норвешком.

Табела 1: Југословенско-норвешка трговинска размјена (1921–1939)
(у југословенским динарима)

Година	Југословенски извоз у Норвешку	Југословенски увоз из Норвешке	Биланс
1921.	11.000	4.263.497	-4.252.497
1922.	164.760	5.812.062	-5.647.302
1923.	537.345	11.545.550	-11.008.205
1924.	183.750	14.478.772	-14.295.022
1925.	817.425	11.291.372	-10.473.947
1926.	293.695	12.052.072	-11.758.377
1927.	169.600	13.646.163	-13.476.563
1928.	430.810	11.243.877	-10.813.067
1929.	645.813	9.774.608	-9.128.795
1930.	371.365	11.946.897	-11.575.532
1931.	614.088	8.950.444	-8.336.356
1932.	316.826	3.726.230	-3.409.404
1933.	268.996	5.660.074	-5.391.078
1934.	129.742	8.058.147	-7.928.405
1935.	513.182	6.179.349	-5.666.167
1936.	2.874.184	7.107.745	-4.233.561
1937.	910.280	9.108.525	-8.198.245
1938.	4.740.043	10.589.830	-5.849.787
1939.	3.723.003	3.605.130	+ 117.873

Извор: *Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевине Југославије 1920–1939*, Београд, 1921–1940.

22 АЈ, 334(КПО)–465–1458.

23 АЈ, 334(КПО)–443–1403.

Учешће Норвешке у укупном југословенском извозу никада није премашило један проценат, као ни учешће у укупном југословенском увозу.

Табела 2: Учешће Норвешке у укупној југословенској спољној трговини (1921–1939)

Година	Југословенски извоз у Норвешку	Југословенски увоз из Норвешке
1921.	0,00%	0,10%
1922.	0,00%	0,09%
1923.	0,00%	0,14%
1924.	0,00%	0,18%
1925.	0,01%	0,13%
1926.	0,00%	0,16%
1927.	0,00%	0,19%
1928.	0,01%	0,14%
1929.	0,01%	0,13%
1930.	0,01%	0,17%
1931.	0,01%	0,19%
1932.	0,01%	0,13%
1933.	0,01%	0,20%
1934.	0,00%	0,23%
1935.	0,01%	0,17%
1936.	0,07%	0,18%
1937.	0,02%	0,17%
1938.	0,09%	0,21%
1939.	0,07%	0,08%

Извор: Статистика спољне трговине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевине Југославије 1920–1939.

Њемачка је 9. априла 1940. извршила инвазију на Данску и Норвешку. Дански отпор трајао је мање од шест сати, а Норвешка је капитулирала 7. јуна 1940. године. Норвешка влада отишла је у избјеглиштво, одакле је наставила да одржава међународне односе. Њемачке окупационе власти су 1941. затвориле југословенски почасни генерални конзулат у Ослу.²⁴

Капитулацијом југословенске војске 17. априла 1941. године, окупацијом и подјелом територије, Југославија није престала да постоји као држава. Одласком у избјеглиштво, влада Краљевине Југославије продужила је своју међународну политику, али у знатно тежим условима. Она је у емиграцији одржавала дипло-

24 АЈ, 103–63–285.

матске односе са Британијом, САД-ом, СССР-ом, Пољском, Чехословачком, Шпанијом, Португалијом, Турском, Швајцарском, Ватиканом, Шведском, Норвешком, Данском и француском владом у Вишију.²⁵

Југословенско-норвешки односи интензивирани су након Другог свјетског рата, у потпуно измијењеним међународним околностима. Нова југословенска власт намјеравала је да Рајко Ђермановић, југословенски посланик у Стокхолму, буде истовремено акредитован у Данској и Норвешкој. Данска влада је дала свој пристанак, али норвешка влада није пристала на то. Због тога је југословенска влада крајем 1945. године одлучила да у Ослу отвори посланство. За првог југословенског посланика у норвешкој престоници именован је у фебруару 1946. Владимир Рибарж.²⁶

Summary

Goran Latinović, Ph. D.

Yugoslav-Norwegian Relations (1920–1941)

Key words: The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/ Yugoslavia, the Kingdom of Norway, diplomatic relations, economic relations

Serbia opened its Legation in Copenhagen after the October Revolution in Russia in order to strengthen its international position. The Yugoslav Envoy in the Danish capital was accredited for Denmark and Norway. Norway was the first country which recognized the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. However, the Yugoslav Legation in Copenhagen was closed by 1920. The lack of more intensive diplomatic relations was not an obstacle for businessmen from Yugoslavia and Norway to develop economic relations, although the participation of Norway in the Yugoslav trade exchange was quite low. Relations between the two countries were maintained during the Second World War, and they were intensified after the war in new international circumstances, when Yugoslavia decided to open its Legation in Oslo, for the first time in history.

25 Dušan Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd, 1962, str. 42.

26 Slobodan Selinić, „Promene u diplomatskim predstavništvima Jugoslavije 1944–1946, *Istorija 20. veka*, XXX, 3, Beograd, 2012, str. 107.

УДК 329.14(497.11)“1906/1912”(093.2)
329.281(497.11)“1906/1912”(093.2)

Реља КНЕЖЕВИЋ

ДИРЕКТАШИ: РЕВОЛУЦИОНАРНО-СИНДИКАЛИСТИЧКА СТРУЈА УНУТАР СРПСКЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ ПАРТИЈЕ 1906–1912.

Апстракт: У раду се разматра деловање неформалне револуционарно-синдикалистичке струје познате под именом „директаши“, која је у периоду 1906–1912. била активна у оквиру Српске социјалдемократске партије. Посебна пажња је поклоњена теоријским поставкама кључних директашких идеолога Недељка Дивца и Симе Марковића, као и директашкој пракси унутар радничког покрета и сукобима са припадницима партијске управе. Описано је на који начин и колико се директашки револуционарни синдикализам уклапа у појам „широке анархистичке традиције“ Шмита и Ван дер Валта и у какав га однос то ставља спрам анархизма и марксизма.

Кључне речи: Србија, револуционарни синдикализам, синдикализам, анархосиндикализам, марксизам, генерални штрајк, директна акција, Недељко Дивец, Сима Марковић

Увод

Да би се на адекватан начин анализирала појава револуционарног синдикализма у радничком покрету Србије, нужно је најпре изложити теоријски оквир који ће бити коришћен у овом раду, то јест дефинисати најважније појмове.

Револуционарни синдикализам своје корене има у анархистичком крилу Прве интернационале, у време када је Бакуњин прокламовао: „Будућа социјална организација може се подизати само одоздо према горе слободним удруживањем и повезивањем радника, прво у асоцијације, онда у опћине, дистрикте, народе и напослетку у један велики интернационални и универзални федерални савез.“¹ По Рудолфу Рокеру то је јасно видљиво у дебатама о значају економских организација за радништво на Четвртом конгресу Интернационале у Базелу 1869. године. Тада је Еуген Хинс, испред белгијске федерације, поднео извештај у ком су *по први пут представљена потпуно нова гледишта која су непогрешиво подсећала на идеје Роберта Овена и енглеског радничког покрета*

1 Mihail Bakunjin, *Država i sloboda*, Zagreb, 1979, str. 321.

из 30-их година 19. века, насупрот тада доминантним бланкистичким и марксистичким концептима по којима су синдикати били искључиво реформистичке организације, које ће нестати заједно са капитализмом, а да се прелаз ка социјалистичком друштву може остварити једино кроз социјалистичку, или диктатуру пролетаријата: „У Базелу је та идеја по први пут претрпела темељна критичка преиспитивања. Ставови изнешени у белгијском извештају које је Хинс представио, а које су делили и делегати из Шпаније, швајцарске Јуре и већи дио француске секције, били су засновани на премиси да постојећа економска удружења радника нису само потреба унутар постојећег друштва, већ да их треба посматрати као друштвена језгра долазеће социјалистичке економије, и стога је дужност Интернационале да обучава радништво за тај задатак. У складу са тим конгрес је изгласао следећу резолуцију: *Конгрес објављује како би сви радници требало да теже ка успостављању удружења за отпор у својим различитим струкама. Чим се синдикат формира, синдикате исте струке треба обавјестити тако да стварање националног савеза у индустрији може да почне. Ти савези би требало да буду задужени за прикупљање свог материјала који се односи на њихову индустрију, савјетовање по питању мјера које треба заједнички подузети, и надгледање спровођења, до тренутка када се постојећи платни систем може замијенити федерацијом слободних произвођача. Конгрес налаже Генералној скупштини да помогне удруживање свих синдиката свих земаља.*¹²

У Француској је 1895. основан синдикат Генерална конфедерација рада (ГКР)³ у оквиру ког је деловало радикално крило, међу којима су истакнуту улогу имали и анархисти попут Фернана Пелутијеа, Емила Пужеа и других, који су својим схватањима и деловањем одредили револуционарно синдикалистички карактер организације, изражен у Амијенској повељи усвојеној 1906. године. Ова повеља је револуционарни синдикализам одредила као „неполитички“ покрет који тежи да уједини раднике различитих опредељења. Међутим, након почетка Првог светског рата, када је противно револуционарним принципима ГКР подржао учешће Француске у рату, анархисти су инсистирали на јаснијем политичком дефинисању револуционарног синдикализма. Тако је шпански синдикат CNT 1923. године усвојио одлуку по којој се као званични циљ организације одређује успостављање слободарског комунизма, суштински се враћајући на већ наведене ставове анархиста из периода Прве интернационале.

2 Rudolf Roker, *Anarhizam i anarhosindikalizam*, Beograd, 2006, str. 13.

3 Confédération Générale du Travail – CGT.

И револуционарни синдикализам и анархосиндикализам инсистирају на томе да су синдикати основне револуционарне организације пролетаријата и да ће управо синдикати преузети на себе улогу управљача будућим друштвом, да морају бити уређени на принципима федерализма и аутономије локалних група, да синдикати морају окупљати раднике свих занимања, да је основни начин борбе директна акција, а најбитнији облик директне акције генерални штрајк. Осим тога, анархосиндикалисти себе експлицитно везују за анархистичку традицију и позивају на успостављање слободарског комунизма.

Мајкл Шмит и Лусијен ван дер Валт, аутори теоријске књиге о синдикализму *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Syndicalism*, синдикализам дефинишу као „поглед по коме су синдикати – изграђени кроз свакодневну борбу, радикално демократску праксу и народно образовање – кључне полуге револуције, које чак могу послужити и као језгра слободног социјалистичког поретка. Кроз револуционарни генерални штрајк, заснован на окупацијама радних места, радни људи ће бити у стању да преузму производњу и преусмере је према људским потребама, а не према профиту.“⁴ Они додатно истичу: „Када говоримо о синдикализму, под тим подразумевамо револуционарни синдикални покрет способан за широк опсег тактика и акција: синдикализам не би требало свести само на политику оснивања потпуно нових синдиката, јер многи синдикалистички синдикати створени су кроз преузимање и револуционисање већ постојећих синдиката.“⁵

Шмит и Ван дер Валт синдикализам виде као део широке анархистичке традиције и сматрају да то важи за обе главне варијације синдикализма: анархосиндикализам и револуционарни синдикализам. Ови аутори анархосиндикализам дефинишу као онај синдикализам који себе отворено смешта у анархистичку традицију, а за разлику од тога, револуционарни синдикализам не прави ову отворену везу са анархизмом. По њима разлики за то могу бити различити: незнање, тактичко негирање везе са анархизмом, а неки револуционарни синдикалисти могу тврдити и да су део марксистичке традиције: „Када користимо термин синдикализам без префикса или квалификација, користимо га на инклузиван начин да бисмо описали све врсте синдикализма.“⁶ Ови аутори синдикализам виде као једну од анархистичких стратегија, а његове почетке везују директно за Бакуњинове активности, кога сматрају и оснивачем анархистичког покрета као таквог.

4 Michael Schmit, Lucien van der Walt, *Black Flame: The Revolutionary Class Politics of Anarchism and Socialism*, Oakland, 2009, p. 7.

5 Исто, стр. 9.

6 Исто, стр. 16.

*Недељко Дивац и Сима Марковић као идејни заступници
револуционарног синдикализма*

Када је 1905. године у сукобу са групом *Ново време*⁷ победу однело ортодоксно марксистичко⁸ руководство Српске социјалдемократске партије (ССДП), то није био и крај синдикалистичких тенденција у овој партији. Напротив, убрзо је формирана нова унутарпартијска синдикалистичка струја која се, поред теоријског излагања својих синдикалистичких ставова, посветила и синдикалистичкој пракси. Због инсистирања на примени директне акције као основног метода револуционарне борбе који пролетаријат има на располагању, припадници ове струје су и добили неформални назив *директаши*. Дакле, залагање за директну акцију у случају директаша није било само мртво слово на папиру, већ и пракса која је резултовала озбиљним сукобом са државом, као и новим унутарпартијским расправама и тензијама.

Као директашки идеолози издвајају се Недељко Дивац и Сима Марковић.

Недељко Дивац (1883–1964) је пре доласка на студије у Београд био ученик Крагујевачке и Ужичке гимназије. Управо је школовање у Ужицу иницирало његова социјалистичка уверења. Наиме, Ужичка гимназија је била позната као расадник социјалистичких идеја и у њој је постојала активна ђачка социјалистичка група. И већи део припадника ортодоксно марксистичке гру-

7 *Ново време* – лист и истоимена група коју су у октобру 1904. покренули опозиционо оријентисани чланови ССДП-а и други социјалисти, са намером да делују као партијска организација ССДП-а. Група је била под кључним утицајем револуционарно-синдикалистичких идеја Милорада Поповића (1875–1905), који је био и један од покретача групе.

8 Под ортодоксним марксизмом се најчешће подразумева званична идеолошка линија Друге интернационале. Ову линију је првенствено одредила немачка Социјалдемократска партија и формулисала је у свом *ерфуртском* програму, усвојеном 1891. године. Тај програм представљао је раскид са пређашњим *готским* програмом, који је био изнуђен компромисом са марксистима конкурентском струјом Ласалових следбеника. Ерфуртски програм је у целости био формулисан под утицајем *ајзенаховаца*, то јест марксистичког крила партије. Ово крило су предводили Вилхелм Либкнехт и Аугуст Бебел, а главни теоретичар је био Карл Кауцки. После Марксове смрти 1883, наведени предводници немачке социјалдемократије наставили су да са Енгелсом раде на формулисању онога што ће постати познато под именом ортодоксни марксизам, а то је управо период у ком ће Енгелс марксистичку идеју формулисати на експлицитније реформистички и етатистички начин. После Енгелсове смрти, и након што је Бернштајн постао заговорник тзв. ревизионизма, Кауцки је постао главни теоретичар и чувар ортодоксног марксизма. Према Колаковском, Кауцки није био ортодоксан у том смислу да је осећао обавезу да брани сваку мисао коју су Маркс и Енгелс изразили, већ тако што је „марксизам као теорија и метод историјског истраживања био једини систем ког је он сматрао валидним за анализу друштвеног феномена, и противио се свим покушајима да се марксистичка теорија обогати или замени елементима из било ког другог извора, осим дарвинизма.“ (Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism, II*, Oxford, 1978, p. 31)

пе ССДП-а били су или бивши ђаци ове школе или су потекли из ужичког краја. Међу њима су Лапчевић, Туцовић, Поповић, Кацлеровић, Топаловић... Дивац ће касније постати познати биолог, аутор књига и уџбеника из ове области, преводилац најзначајнијих дела Чарлса Дарвина и универзитетски професор.

Он је 1906. године постао сарадник теоријског социјалистичког часописа *Живот*. Овај часопис је, уз одобрење партије, претходне године покренуо Веља Стојановић. Партија није лако дала одобрење и са ненаклоношћу је гледала на излагање часописа. *Живот* је постао место окупљања свих оних чланова који су се залагали за децентрализацију партије и синдиката, али који су имали међусобно различита схватања социјализма. Тако да, иако редакција часописа није била синдикалистичких уверења, *Живот* је био отворен и за Дивчеве синдикалистички обојене текстове и преводе, па је 1906. објављен његов превод текста Сергија Панунција *Синдикалистички социјализам или индивидуација социјализма*, а упоредо је у наставцима објављен и Дивчев текст *Вредност радничких штрајкова*.

У овом тексту он износи базичне синдикалистичке ставове. Истиче да је штрајк основни и најважнији борбени метод пролетаријата и облик директне акције. По њему је штрајк најизразитији облик директне акције. Сматра да се прелазак из капиталистичког у комунистичко друштво може остварити једино насилним путем, али и да ће пре коначног класног сукоба постојати низ претходних сукоба у којима ће учествовати, ако не цела радничка класа, онда језгро ове класе. У тим сукобима радничка класа изграђује свест о потреби солидарности и њени различити делови постају чвршће везани и упућени на целину класе. Тако је генерални штрајк и метод класне борбе, али и облик социјалне револуције – штрајком се и обезбеђују тренутне потребе пролетаријата и реализује крајњи циљ револуције: комунистичко друштво. Када је свест радништва на високом нивоу, сваки штрајк може прерасти у генерални, а последица најразвијеније свести пролетаријата биће симултано организовање генералног штрајка у више земаља, који ће окончати владавину капитализма.

Осим излагања основа синдикализма, Дивац критикује ревизионистичке марксисте и социјалдемократе (то јест, ортодоксне марксисте). И док ревизионистичку позицију у одређеном смислу сматра доследном, јер је њихов негативан став према директној акцији и генералном штрајку, као према анархистичким заблудама, логичан ако се узме у обзир да ревизионисти сматрају да ће се прелазак у комунистичко друштво остварити мирним путем па су према томе поклоници парламентаризма, Дивац социјалдемократску позицију сматра недореченом и противречном. По њему, социјалдемократи, са једне стране, прихватају парламентарну борбу, али са друге стране, не верују да ће она довести до социјалне револуције. Ипак, они одбијају схватање по ком је

генерални штрајк облик револуције. Због тога Дивац социјалдемократско гледиште сматра неодређеним, они по њему не износе на који начин ће социјална револуција бити извршена, већ само да неће ни организовањем генералног штрајка ни учешћем у парламентарној борби, коју иначе подржавају. Јешић стога сматра да се Дивац „у оцени вредности генералног штрајка приближио анархисти Цицварићу доказујући да је генерални штрајк у ствари револуција или бар њен почетак“.⁹

Сима Марковић (1888–1939) је 1907. године завршио Крагујевачку гимназију и затим уписао студије математике у Београду. Касније је постао најпре средњошколски професор математике, а затим и асистент и доцент на Филозофском факултету. Педесетих година Дивац је о Марковићу написао: „био је мој ученик и сарадник у синдикалним организацијама. Био је свом душом одан радничкој ствари, што је потврђивао и на делу, живећи са радницима и помажући им посведневно у њиховим синдикалним пословима.“¹⁰

Сима Марковић је своје синдикалистичке ставове обзнанио 1908. у листу *Радник*, органу крагујевачке организације ССДП-а. Објављивање тог првог непотписаног синдикалистички обојеног текста, као и сличних текстова објављених у наредним бројевима *Радника*, одмах је резултовало заоштрајеном дебатом између редакција *Радника* и *Радничких новина*.

Објављивање текста било је последица положаја који је директашка струја остварила у редакцији *Радника*, али и у управи крагујевачке партијске организације, док сам Марковић у тренутку објављивања текста и полемике која је уследила није ни био члан партије, већ је то постао два месеца касније, по одласку у Београд. Главни уредник *Радника* номинално је био Триша Кацлеровић, истакнути представник ортодоксно марксистичке групе, али он је 18. маја изабран за посланика, па је често одсуствовао због обавеза које је имао у Београду. Ово његово често одсуствовање искористила је редакција *Радника* за објављивање синдикалистичких текстова и јачање својих позиција у локалној организацији.

У тексту насловљеном „У чему је значај и снага синдиката“ (који је објављен у *Раднику* од 26. јула 1908) Марковић још експлицитније од Дивца излаже револуционарно-синдикалистичко гледиште. Он синдикате сматра организацијама радника које се својом свакодневном борбом, кроз директне акције за побољшање положаја радничке класе, припремају и оспособљавају за извршење свог крајњег циља. Истиче да борба за побољшање економског положаја радничке класе није једини и главни циљ синдиката. Марковић пише: „Побољшање услова за рад и живот није циљ него средство, али средство које је неопходно потребно

9 Рафајло Јешић, „Идеолошко-политичке струје у радничком покрету Србије 1903–1914“, *Токови револуције*, 4/1969, Београд, 1969, стр. 95.

10 Недељко Дивац, „Поводом једног чланка о Димитрију Туцовићу“, *Књижевност*, 10/1957, Београд, 1957, стр. 383.

да би се синдикати могли припремити и оспособити за извршење крајњег циља свога – за радничку револуцију. Радничка револуција – то је крањи циљ. То је узвишени задатак, који је историјски друштвени развитак наменио револуционарним социјалистичким синдикатима (...) Јер ће само снажни, моћни, револуционарни синдикати бити у стању и да побољшају услове за рад и живот радничкој класи у данашњем друштву, а тако исто да униште капиталистички режим и заснују ново комунистичко друштво."¹¹

Редакција *Радничких новина* и њен главни уредник Димитрије Туцовић реаговали су већ 29. јула 1908, објављивањем текста „Кукавичино јајце“. *Радничке новине* оптужују аутора спорног текста да је заправо само изменио текст који је *Раднику* послао Драгиша Лапчевић, тако што је у њега убацио анархосиндикалистичке идеје и концепте. *Радничке новине* осуђују тај поступак као „подметање кукавичиних јајца у социјалистичко гнездо“ и опомињу редакцију да су такви поступци и текстови такве садржине недопустиви у једном партијском органу. Редакција *Радника* је одговорила у броју од 6. августа 1908. бранећи садржај спорног текста и изјављујући да је тај текст у потпуности социјалистички и марксистички. Редакција посебно негира тврдњу *Радничких новина* да је прави аутор текста Драгиша Лапчевић. То је у писму упућеном Туцовићу индиректно потврдио и сам Лапчевић (који је у почетку оптужио Крагујевчане да су преправили његов текст): „Сима Марковић ми је писао: да оно и није мој чланак, већ његов. Мене се, опет, све чини да сам га ја писао и послао, јер сам тих дана о томе мислио, чак ми се извесне речи чине моје. Уосталом како било да било, било да је преправио мој чланак, било да је његов, оно је нелојалност. Онако се не пише у једноме органу партије и у листу у коме сарађују партијски људи, и сарађују још под претпоставком: да се поред њихових и уз њихове радове не могу проповедати супротни правци."¹² Полемика између *Радника* и *Радничких новина* се наставила и кулминирала је средином августа 1908. године. Триша Кацлеровић је покушао да искористи свој ауторитет и смири ситуацију, онемогући деловање крагујевачке синдикалистичке групе и тиме промени начин писања листа и прекине полемику. Како је у томе био неуспешан, 13. августа је поднео оставку на функцију уредника и члана редакције *Радника*. Младен Вукомановић у том погледу закључује: „Чињеница да Кацлеровић, упркос огромног угледа и ауторитета, није успео да среди стање у Крагујевцу, недвосмислено упућује на закључак да је опозициона група била нашла јачу подршку у руководству тамошњих радничких организација."¹³

11 Младен Вукомановић, *Синдикални покрет у Србији 1903–1914*, Београд, 1979, стр. 190.

12 Димитрије Туцовић, *Преписка*, Титово Ужице, 1974, стр. 136.

13 Младен Вукомановић, *Синдикални покрет у Србији 1903–1914*, стр. 192.

После Кацлеровићеве оставке уследила је и реакција Главне партијске управе, која је 18. августа 1908. одлучила „да секретар Партије пише Месној партијској организацији у Крагујевац и да им скрене пажњу на незгодне последице оваквог рада, какав је почео у радничком покрету тамо”.¹⁴ Пошто крагујевачка партијска организација на ово није дала никакав одговор, Туцовић је реферисао о томе на седници Главне партијске управе 25. августа, као и о томе да *Радник* и даље пише против партије. Уследила је још једна, овога пута оштрија реакција: „Очекује се од тамошње организације и другова да стану на пут досадашњем начину писања, како не би морала сама Партијска управа то чинити”, и ова одлука је објављена у *Радничким новинама*.¹⁵ На следећој седници Туцовић је одбио предлог Луке Павићевића да лично оде у Крагујевац и тамо на заједничкој седници локалног синдикалног већа и партијске организације „ликвидира” опозицију, јер је сматрао да је у том тренутку било најбоље решити ситуацију на локалном нивоу. Туцовић је сматрао да Главна партијска управа не треба да се директно умеша у обрачунавање са крагујевачким синдикалистима све док се и скупштина локалне партијске организације не солидарише са својом управом, а он је предвидео да се то неће десити. И заиста, на ванредној седници скупштине крагујевачке партијске организације, после дуге и бурне расправе донета је одлука да се смени редакција *Радника*. После ове одлуке управа локалне партијске организације поднела је оставку, а председник месне организације и главни уредник *Радника* постао је Триша Кацлеровић, па су у управу и редакцију изабрани нови људи.

Марковић је 1908. године у листу *Социјалист* објавио текст „Осмочасовни радни дан”. Овај лист је издавала група реформистички оријентисаних чланова ССДП-а, али без обзира на то усмерење, ова групација је била расположена да на страницама свог листа објављује и другачија мишљења. Иста група је раније издавала лист *Живот*, у ком је Дивац објављивао свој текст у наставцима. Марковић у овом тексту поново истиче значај „непосредне борбе синдикалних организација са послодавцима” и за револуционарне синдикате тврди да су „једино и најмоћније оружје за економско ослобођење радничке класе”.¹⁶

Деловање директаша у радничком и социјалистичком покрету Србије

Важно је истаћи да је Дивац своју приврженост методу директне акције исказао у пракси неколико месеци пре теоријске елаборације својих ставова у листу *Живот*. Наиме, он је 31. мар-

14 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 99.

15 *Исто*, стр. 99.

16 *Исто*, стр. 63.

та (на Велики петак) 1906. године учествовао на великом радничком збору у Београду поводом штрајка радника канализације. Збор је окупио велики број радника, по процени Драгише Лапчевића око пет-шест хиљада. Тада је дошло до сукоба радника са комитама које је предводио Коста Пећанац. Био је то одговор на државно насиље против радника које су спроводили комити и полиција. Жандармерија је пуцала на раднике, и неколико радника је рањено. Изгледа да је и са радничке стране одговорено на ово, па је Дивац касније био оптужен да је пуцао из револвера на комите, то јест за два покушаја убиства. Ситуација је била потпуно ван контроле, па су се на лицу места појавили управник града Београда и министар Павићевић. На крају је дошао и Лапчевић који је успео да смири раднике. Дивац је побегао у Земун, али је у мају изручен српској полицији.¹⁷ Младен Вукомановић пише да се збор завршио у потпуном реду и да је после збора једна група радника отишла у кафану „Два Шумадинца“ у којој су се у том тренутку налазили Коста Пећанац и група наоружаних комита. У истој кафани су комите 29. марта „испребијали на мртво двојицу радника“. Убрзо је дошло до препирке и сукоба између комита и радника, па су комите уз помоћ оружја истерале раднике из кафане. То је разбеснело раднике, који су затим почели да се у великом броју скупљају испред кафане. Комите су пуцале у раднике и при том убиле једног радника, теже раниле седам, а лакше рањених је било много више. „Вест о крвопролићу брзо се пронела Београдом, па су радници из свих делова града масовно кренули на место сукоба“. У међувремену полиција је блокирала прилазе кафани „Два Шумадинца“.¹⁸

Лапчевић у писму Туцовићу овако описује тај догађај и његов контекст: „Сукоби су се између радника и комита сваки дан дешавали. Иако се могло слутити да ће комите починити несреће, нисмо се надали да ће то бити баш на В. Петак (...) Кад стигнемо имамо шта и видети: 5-6 хиљада радника, ван себе од разјарености, и жандармерија спремна да оспе плотуне. Пре нашег доласка је већ било пуцање. У том моменту сам схватио ситуацију овако: ако се не отклони маса – погибија ће бити ужасна и пренеће се на цео Београд (...) Дивац је пре мога доласка држао некакав говор, који је полиција на свој начин протумачила, оптужила га и он је сада у хапси. Али, уверен сам да ће на суду бити пуштен. Сва се истрага води тако да се комите ослободе, а да се радници окриве. Али ја ћу се постарати да се тај план разбије.“¹⁹

Уз директашку струју се осим Дивца и Марковића везује више људи: Васа Кнежевић, који је пре него што је постао члан

17 Вук Винавер, „Синдикално-штрајкачки покрет у Србији (1903–1910)“, *Историја 20. века*, 6/1964, Београд, 1964, стр. 31.

18 Младен Вукомановић, *н. д.*, стр. 121.

19 Димитрије Туцовић, *Преписка*, стр. 45

ССДП-а био активан у анархистичкој групи око Крсте Цицварића, али је и по учлањењу у партију остао присталица директне акције, а био је дугогодишњи члан управе Савеза-млинарско пекарских радника; Влајко Мартиновић, активан у Савезу кројачких радника, који је дао кључни допринос усвајању „анархистичке“ декларације на једном радничком збору у Београду 1909. године; Петар Станковић, пријатељ и сарадник покојног Милорада Поповића који је у време активности нововремске опозиције на другом конгресу ССДП-а изнео предлог о реорганизовању партије на федералистичким основама, био је активан у Савезу молерско-фарбарских радника; Милан Гројић, активан у Савезу текстилних и фабричких радника и радница (Станковић и Гројић су после напуштања партије формирали анархосиндикалистичку групу); Казимир Чапља, активан у Савезу обалско-надничарских радника; Станимир Васић из Савеза опанчарских радника.

Оно што карактерише директаше јесте да се припадници ове унутарпартијске синдикалистичке струје нису борили за високе партијске функције, већ су били посвећени синдикалној борби и раду у синдикатима. Осим тога, делом директашке струје се могу сматрати и анархисти који су били чланови истих синдикалних организација као и директаши и који су заједно са њима радили на спровођењу револуционарно-синдикалистичке борбе. Јешић наводи да је синдикалистичка струја имала знатног утицаја у пет радничких савеза.

Васа Кнежевић је у току 1905. године био активан у анархосиндикалистичкој групи окупљеној око Крсте Цицварића. Ова група, формално названа Раднички клуб *Једнакост*, августа 1905. покренула је лист *Хлеб и слобода*, први анархосиндикалистички лист за који поуздано знамо да је излазио у Србији. Кнежевић је изабран за пословођу организације, као и за главног уредника листа. Ипак, држава је убрзо обратила пажњу на писање листа, па је Кнежевић почео да плаћа новчане казне, а затим је због немогућности да даље плаћа био осуђен и на затворску казну. Тако је лист после само три броја престао да излази, а Кнежевић се после изласка из затвора склонио у Ваљево, разочаран у Крсту Цицварића и анархисту Петра Муњића: „Муњић и Цицварић нису се о мени бринули и прекинули су самном сваку везу”.²⁰ Он се 1906. године вратио у Београд и постао активан у ССДП-у и Савезу млинарско-пекарских радника, као истакнути директаш. До кадровских преклапања између директаша и анархосиндикалиста је углавном долазило када су разочарани чланови ССДП-а - директаши напустили партију и оснивали анархосиндикалистичке групе. Случај Васа Кнежевића, који је прво био са анархосиндикалистима, а после тога активан као директаш у партији и синдикалном покрету, у том смислу је изузетак.

20 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 76.

И после активирања у партији и синдикалном покрету, Кнежевића су пратиле оптужбе да следи анархистичку политику. Један од примера за то је штрајк у Акционарском млину у Београду 1909. године. Кнежевић је био један од организатора овог штрајка, који је покренут због непристајања управе млина да прихвати тарифу коју су предложили радници. Сви радници су ступили у штрајк, али је управа уз помоћ штрајкбрехера успела да поново покрене производњу. Тада су организатори штрајка одлучили да објаве бојкот брашна из тог млина, поставе страже испред млина и прате сва кола која развозе брашно, и да затим бојкотују и хлебаре који не пристану да врате брашно. Бојкот хлебара углавном није био успешан, пошто већина њих није била обавештена о бојкоту и његовој позадини. Због тога су људи из Савеза млинарско-пекарских радника желели да објаве текст бојкота у *Радничким новинама*. Међутим, редакција *Радничких новина* одбила је да објави текст, зато што одлуку о томе нису донеле централне инстанце радничког покрета. Тада је дошло до оштре полемике између Главне партијске управе и Главног радничког савеза (ГРС), са једне стране, и управе Савеза млинарско-пекарских радника са друге стране, првенствено са Кнежевићем: „они су мене оптуживали да у Савезу водим анархо-директашку политику, која доводи и Савез и цео покрет у незгодне ситуације; ја сам њих оптуживао да ометају акције синдиката и коче борбу радника да би заштитили капиталисте (...) На крају је сазвано Синдикално веће да ту ствар провентилира. Намера је била мене на томе већу изобличити и компромитовати, као анархо-директаша, штетног за социјалдемократски покрет.”²¹ Тада је Алберт Фирт оптужио Савез млинарско-пекарских радника да се у својој политици руководи идејама Крсте Цицварића и наноси штету покрету увлачећи га у штрајкове који немају изгледа за успех. „На крају је, повишујући глас, додао: да је раднички покрет сада довољно јак, да од свога организма отсече сваки нездрави део, који угрожава његово здравље и кочи његов напредак, о чему би ова организација требала да поведе рачуна и да се ослободи елемената који је воде на погрешан пут.”²² Затим је говорио Васа Кнежевић, која је бранио позиције своје синдикалне организације: „Прво сам описао тежак положај млинарских радника, који их је нагнао у борбу. Затим пуну солидарност свих штрајкаша и тежину њиховог положаја. Затим сам се свом снагом оборио на алузије око Крсте Цицварића и анархистичке тактике, па сам запитао Веће, може ли оно прогласити штрајк анархистичком тактиком а да се не солидарише са Занатлским савезом који нас при сваком штрајку назива анархистима.”²³ Према Кнежевићевим

21 Васа Кнежевић, *Кроз борбе, искушења и погрешке*, Београд, 1960, стр. 14.

22 Исто, стр. 15.

23 Исто.

речима, овај његов говор је био делотворан и сви делегати који су се после њега јављали су инсистирали на одобравању бојкота. После неколико дана заиста је у *Радничким новинама* објављен позив на бојкот, што је довело до успеха бојкота и одбијања хлеба да користе брашно из Акционарског млина. Управа млина је затим позвала синдикат на преговоре и убрзо прихватила првобитно предложене захтеве Савеза млинарско-пекарских радника.

И други истакнути директаши су често били оптуживани да су анархисти или сумњичени да одржавају везе са анархистима. У писму Лапчевићу, написаном у Ужицу 19. априла 1906, Туцовић га моли: „Јави шта је са анархистом Чалом²⁴“.²⁵ То је био период у ком се Дивац крио од власти после сукоба са четницима на Велики петак 1906. Ипак, ова карактеризација се не може у пуном смислу сматрати оптужбом, зато што Туцовић о Дивцу још увек пише у пријатељском тону. У другом писму Лапчевићу из истог периода, Туцовић пише како је, због настале ситуације, тешио Дивчевог оца: „Станишу Дивца, Чалова оца, утешио сам и чак развеселио. Рекао сам му да ће се Неђу све ове муке признати, као што су и данас признате и Проту и осталим.“²⁶ Ипак, Туцовић јасно критикује Дивчеве позиције: „Чини ми се, да сам тамо, тукао бих се и разрачунавао са Дивчевом методом. Чувајте се, не шалите се главом! Ја сам то и раније говорио. У Србији је још све могуће.“²⁷

Пишући Туцовићу априла 1910. из Крагујевца, социјалдемократ Јован Гроздановић, ученик гимназије, жали се на утицај који роман *Сањин* Маихаила Арцибашева има међу тамошњом омладином. Наиме, овај роман, који је писан под утицајем Макса Штирнера, по Гроздановићу је почео да стиче присталице и међу „способним младићима код којих би могла социјалистичка жар највише кисеоника наћи да би се разбуктала у силну примарну социјалистичку фазу“.²⁸ Пишући даље о утицају *Сањина* Гроздановић напомиње: „Што се тиче нас самих, нама, нарочито нама у овој гимназији, некадашњем извору анархосиндикалистичких идеја, послужио је као огромна добит. Јер, сад најлакше можемо сузбити и да оне последње остатке те ништавне и неплодне генерације, која се губила само у речима, фразама, уништимо, и последњу помућеност у појмовима истребимо и да начела, принципе, и борбене методе и тактику Социјалне демократије утврдимо што чвршће на јачи ослонац.“²⁹ Приређивач Туцовићеве преписке ову Гроздановићеву примедбу овако тумачи: „Аутор алудира на групу ђака Крагујевачке гимназије, која је, нарочито

24 Надимак Недељка Дивца.

25 Димитрије Туцовић, *Преписка*, стр. 51.

26 *Исто*, стр. 47.

27 *Исто*, стр. 46.

28 *Исто*, стр. 204.

29 *Исто*, стр. 205.

1908. године, истицала своја анархосиндикалистичка схватања. Та схватања износио је једно време у *Раднику* Сима Марковић.³⁰ Владимир Дедијер на једном месту чак наводи³¹ како је Сима Марковић био један од издавача анархистичког листа *Комуна*,³² али осим овог непоткрепљеног навода, нисмо наишли ни на шта што би указало на везу Марковића са *Комуном*. До оваквог закључка Дедијер је можда дошао због тога што је „Милић“ био Марковићев псеудоним у каснијем периоду, када је постао члан КПЈ, што је било и презиме главног уредника *Комуне*.

Вероватно најдраматичнији пример радничке борбе у то време, у којем се могао осетити утицај директора и анархиста, јесте штрајк радника шећеране на Чукарици 1907. године. Овај штрајк, вероватно најзначајнији раднички штрајк у Србији пре Првог светског рата, истицао се дужином трајања, организованошћу и одлучношћу штрајкача, политичким значајем и трагичним завршетком. Другог фебруара 1907. управа фабрике, коју су иначе поставили немачки концесионари из Регензбурга, једнострано је отказала уговорену тарифу о условима рада, која је према споразуму требало да буде на снази до септембра. Тринаестог фебруара синдикални повереници су упозорили управу фабрике да не поштује постигнути споразум и били грубо одбијени. Управа је изјавила да може обезбедити јефтину радну снагу кад год зажели. Истог дана синдикални повереници су ову одлуку управе саопштили радницима фабрике, што је произвело бурну реакцију и моментално проглашење штрајка. Око 500 радника колективно је напустило радна места. Оформљене су радничке страже, које су од тада па до краја штрајка даноноћно дежурале око фабрике, чувајући је од уласка штрајкбрехера. Раднице су захтевале да и оне учествују у стражама: „И ми ћемо у патролу, јер смо за ствар пролетерске борбе исто толико заинтересоване колико и мушки.“³³ Страже су биле сачиње од пет до десет радника „који су имали у рукама мотке, шиљата гвожђа и понеки ножеве и револвере и који су стражарећи бранили улаз у фабрику недопуштајући улазак у њу, а сваког оног који би из фабрике изашао забрањивали су му повратак у њу.“³⁴ Поред тога, све време

30 Исто, стр. 415.

31 Vladimir Dedijer, *Josip Broz Tito*, Beograd, 1953, str. 84.

32 *Комуна* – орган анархиста комуниста, лист је 1910. године покренула група млађих анархиста, бивших чланова ССДП-а, која је са својим активностима започела још 1908. године. Лист је био анархосиндикалистичке оријентације и није био повезан са Крстом Цицварићем. Група је била повезана са Крстом Искруљевим и другим српским анархосиндикалистима окупљеним око будимпештанске групе *Напред*. Лист крајем 1911. мења назив у *Анархија* и критикује анархосиндикализам из анархистичке позиције.

33 Бранислав Вељановић, „Штрајк радника фабрике шећера на Чукарици 1907. године“, *Годишњак града Београда*, 6/1959, Београд, 1959, стр. 127.

34 Лазар Ивановић, „Штрајк радника фабрике шећера на Чукарици 1907“, *Годишњак града Београда*, 15/1968, Београд, 1968, стр. 95.

штрајка радници су се стално окупљали у просторијама кафане на Чукарици, где су одржавани састанци и конференције и дискутовано о даљем току штрајка. Организована је и заједничка исхрана радника у кругу фабрике. Једна од договорених стратегија је била да се на Чукарици продаја животињских намирница сведе на минимум или потпуно обустави како би се службеници који су и даље остали у фабрици приморали да је напусте. Стога су радници обилазили кафане, пиљаре, пекаре и обавештавали их да је штрајк у току и да треба да престану са продајом намирница и тако га помогну. Ивановић тврди да је „ова акција имала знатног ефекта, те су многи продавци обуставили продају намирница, а неке кафане су чак биле затворене“.³⁵ Осим тога, истог дана када је проглашен штрајк у фабрици шећера проглашен је штрајк и у још две фабрике на Чукарици: у фабрици коже и у фабрици обуће. Почевши од 14. фебруара радници су почели и са праксом заустављања возова који су снабдевали фабрику. Радници су возове заустављали да би их прегледали и уверили се да се у њима не налазе штрајкбрехери. Један од радника који се у овим акцијама посебно истицао и ког је полиција често спомињала у својим извештајима био је анархиста Живко Правдић, лимарски радник, близак анархистичкој групи окупљеној око листа *Радничка борба*.³⁶ У овим заустављањима возова некада је учествовало и по неколико стотина људи, а међу њима су и у овом случају биле и раднице. Од првог дана штрајка полицијско присуство је било велико, тако да се Чукарица претворила у жандармеријски логор. Полиција се отворено ставила у службу капитала и у више наврата је покушала да у фабрику насилно уведе штрајкбрехере. У овим покушајима, као нпр. 20. фебруара, када је полиција покушала да у фабрику уведе око 40 штрајкбрехера, радници су се окупили у далеко већем броју и одбранили су фабрику, а неки од штрајкбрехера су чак прешли на радничку страну. Партијски и синдикални функционери Драгиша Лапчевић, Димитрије Туцовић, Лука Павићевић и други, свакодневно су обилазили раднике, говорили им о штрајку и инсистирали на томе да се штрајк задржи у законским оквирима, а анархисти и сви други заговорници метода директне акције (тј. директаши) су проглашавани полицијским провокаторима. Осим анархиста, у штрајку су изгледа истакнуту улогу имали и директаши, посебно Недељко Дивац. О томе Триша Кацлеровић пише: „Ову синдикалистичку, директашку акцију против Партије и покрета водио је и Недељко Дивац. Зна се да је он синдикализам у пракси покушао да примени приликом познатог штрајка на Чукарици 1907, кад су се у овај штрајк умешали

35 Исто, стр. 95.

36 *Радничка борба* – анархосиндикалистички лист који су 1907. године покренули Крста Цицварић и Петар Муњић. Лист је престао да излази после догађаја повезаних са чукарничким штрајком.

и анархисти.³⁷ Дивац је крајем јануара 1907. посетио фабрику шећера и радницима одржао говор. О овоме Рафајло Јешић пише: „Главна партијска управа није на време уочила све већи утицај синдикалистичко-директашке унутарпартијске опозиције у појединим синдикалним организацијама, а упоредо с тим занемарила је и појачану опасност од анархистичке акције изван организованог радничког покрета. Опасност је била утолико већа што се директаши нису, као десна опозиција, борили у првом реду за престиж у руководећим телима покрета, већ су своју агитацију и акцију развијали у масама организованих и неорганизованих радника. Налазећи се тренутно на истим позицијама са анархистима, окупљеним око свога листа *Радничка борба*, користећи нервозну атмосферу међу радницима у Београду, директаши су лако стицали симпатизере и присталице метода директних обрачуна са буржоазијом, које су свим снагама пропагирани. (...) Тек седам дана после избијања три велика штрајка на Чукарици *Радничке новине* су својим уводником 'Моћ и тактика штрајка' дале опширна упутства како треба водити те и друге штрајкове. Међутим, анархисти и директаши већ су међу радницима живом речју агитовали и подизали температуру, убеђивали штрајкаше у потребу оружаног отпора и на тај начин ослабили утицај Главне партијске управе и Управе Главног радничког савеза, те их лишили могућности да спрече сукоб.³⁸

Двадесет седмог фебруара је дошло до сукоба радника са полицијом која је покушала да силом уведе штрајкбрехере у фабрику. Непосредно пре тога штрајкачки одбор је издао саопштење у ком је упозорио на покушаје врбовања штрајкбрехера. У саопштењу је, између осталог, писало: „Браћо радници и раднице! Не слушајте ове агенте, не долазите у Фабрику Шећера, јер када ви долазите ви ћете упропастити 500 породица које штрајкују, а упропастићете и ваше породице јер ће и ваше породице умирати од глади иако ви радите. Са надницом од 7 до 8 гроша не може се живети у Београду, него се мора и радити и гладовати.³⁹ Београдско радништво је било добро обавештено о току штрајка и на њега је гледало са симпатијама, па је управа фабрике штрајкбрехере морала да доведе из крушевачког краја. Долазак око 190 штрајкбрехера покушала је да обезбеди жандармерија, коју је чинило 10 коњаника и 30 пешака. Сусрет радника, штрајкбрехера и жандармерије десио се код Цареве ћуприје. У почетку су радници покушавали да убеду штрајкбрехере о потреби за солидарношћу, међутим убрзо је дошло до сукоба у ком је пресудила велика бројност и организованост радника, па су се штрајкбре-

37 Триша Кацлеровић, „Димитрије Туцовић – као борац за јединство радничког покрета у Србији“, *Изабрани списи, I*, (Димитрије Туцовић) Београд, 1949, стр. LXI.

38 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 122.

39 Л. Ивановић, *н. д.*, стр. 103.

хери и жандарми морали повући. Жандарм Иван Маринковић је у свом извештају посебно истакао радника Живка Правдића као оног који је раднике подбуњивао на сукоб. А репортер *Политике* овако је описао атмосферу непосредно после сукоба: „После се све смирило. Око 10 часова изгледало је овако: око фабрике овде и онде, по неколико људи са моткама, као штрајкачке патроле иза фабрике на пространој пољани покривеној снегом око 400 мушких и женских радника штрајкаша; они певају, шетају; женске играју коло, а неки се покупили поред положених ватрица па се греју. Иза фабричке оgrade, код оне рупе од оgrade, која је велика око 2 метра шетају управник вароши и један полицијски писар, а мирно стоји неколико жандарма пешака и коњаника. И по фабричком дворишту патролира овде и онде по један жандарм с пушком у руци. Код монополског ђерма разређена је јака жандармска патрола; два полицијска писара и десетак жандарма са пушком у руци. Иза њих на углу Сарајевске улице покупиле се гомиле света.”⁴⁰ У то време је Главни раднички савез почео да се оgraђује од акције штрајкача. Тензије су расле, очекивао се нов покушај увођења штрајкбрехера, а 28. фебруара управа фабрике је саопштила да би била вољна да прими 150 радника на посао и да ће, ако понуда буде одбијена, затворити фабрику. А управник града је саопштио да ће он, уколико се штрајк не обустави, наредити да се штрајкбрехери уведу „па и преко мртвих штрајкача”.⁴¹ На то је тарифна комисија изјавила да ће о таквом захтеву морати да се изјасне сви штрајкачи. Истог дана одржан је збор у Радничкој касини на Чукарици, на ком је, према писању *Политике*, присуствовало до 2.000 радника из разних фабрика. ССДП и Главни раднички савез су на збор послали своје најугледније чланове (Лука Павићевић, Драгиша Лапчевић, Димитрије Туцовић и Триша Кацлеровић) са задатком да радницима објасне „објективан положај штрајка и штрајкаша који су у њему узели учешћа, да укажу на све тешкоће које су у међувремену искрсле и предложе најбољи пут којим би радници требало да пођу у решавању овог деликатног питања. (...) Радницима је говорено да је ситуација постала крајње озбиљна пошто је спрега између власти и капиталиста, која се и иначе цело време штрајка доста осећала, сада дошла до пуног изражаја, тако да се државна власт одлучила и на употребу војске ради умирења штрајка.”⁴² Стога су они радницима рекли „да се сви кућама разиђу и да је штрајк завршен”.⁴³ Већина радника је одбила овакав став, а Ивановић то тумачи узимајући у обзир тадашње писање *Радничких новина*, по којима је код радника превладао утицај анархиста: „Анархистички елемен-

40 Исто, стр. 105.

41 Исто, стр. 109.

42 Исто.

43 Исто.

ти успели су да овладају ситуацијом и одрже крајње борбено расположење штрајкача, што је Главни раднички савез и тарифну комисију довело у крајње неугодан положај.⁴⁴ То је значило да је дотадашње руководство штрајка изгубило подршку већине радника, па је тарифна комисија смењена и изабрана нова. А дотадашњи чланови комисије Правдић и Максимовић су „око 5 часова поподне известили... управу телефоном... да код масе нису могли постићи никакве резултате, да им је маса одрекла послушност и да их је збацила са управе синдиката и руковођења штрајком“.⁴⁵ Управа града је издала наредбу жандармерији да већ сутрадан, 1. марта у пет ујутру обезбеди улазак штрајкбрехера у фабрику. У таквим условима Главни раднички савез је штампао плакате против штрајка на којима је писало да штрајк није настављен по претходном споразуму са ГРС и упозоравају се радници да се не поводе за *приватним људима*. Првог марта око четири сата ујутру, жандармерија која је пратила 207 штрајкбрехера сукобила се са нешто више од 250 радника који су чували фабрику. Дошло је до пуцњаве, и том приликом су погинули Тома Докић и Васа Јовановић, радници фабрике шећера, обалски радник Милутин Илић и Милош Матић, радник из Дубоког. Према евиденцији, рањено је још пет радника, али Ивановић сматра да је број рањених свакако био већи. Истог дана, око 250 радника се приликом спровода једног од погинулих окупило испред Народне скупштине и узвиквало: „Доле Народна Скупштина! Доле полиција! Доле са разбојницима! Доле са убицама!“, што је изазивало панику међу посланицима. Драгиша Лапчевић, посланик ССДП-а, изашао је пред окупљене раднике са намером да их смири. После негодовања, радници су ипак усмерили своју колону у другом правцу. После пропасти овог штрајка дошло је до великог осипања у чланству синдиката, само Савез монополских и обалско-надничарских радника напустило је више од 400 радника, а и Савез металских радника је писао о значајном паду у чланству.⁴⁶

У хотелу „Булевар“ у Београду је 11. јануара 1909. године одржан збор у организацији Главног радничког савеза и Савеза кројачких радника – догађај који је значајан за сагледавање синдикалистичких тенденција у радничком покрету Србије. Одржавање збора било је вид протеста против коришћења робијаша као радне снаге код приватних послодаваца. Овом праксом су погођени кројачки радници, пошто су робијаши били употребљавани за шивење војничких шињела. Тада је директаш и председник Савеза кројачких радника Влајко Мартиновић збору предложио на усвајање резолуцију о одрицању обавеза држави. У резолуцији се између осталог протестује „против употребе робијаша на послове

44 Исто, стр. 110.

45 Исто, стр. 111.

46 Исто.

које треба да раде слободни радници“ и истиче да „држава која своје грађане лишава рада и ради пљачке и богаћења појединаца гони стотине и хиљаде радничких породица у гладну смрт, нема ни права да од тих радника тражи, да они – радници, врше своје дужности према држави, стога се радништво позива да ову праксу најоштрије осуди, и изражава спремност и на одрицање обавеза држави, као што су плаћање пореза и служење у војсци“.⁴⁷ Са овим предлогом се сагласио и председник Главног радничког савеза Лука Павићевић. Насупрот томе, Димитрије Туцовић је у току збора одржао говор против овакве резолуције, али његов ауторитет није био довољан да промени вољу радника и резолуција је усвојена.

Јешић сматра да је ова ситуација захтевала брзу реакцију Туцовића и ортодоксних марксиста: „јер је ауторитет Главног радничког савеза стајао иза резолуције о одрицању обавеза држави, а то се могло схватити као званична линија“. По овом аутору, настала ситуација је могла да доведе до ширења ове праксе и по осталим радничким удружењима, што би угрозило покрет увлачећи га у авантуристичке сукобе са државом, у којима би раднички покрет био „неупоредиво слабија страна“.⁴⁸ Осим тога, усвајање ове резолуције се може схватити и као „својеврсна контра-акција синдикалистичко директашке опозиције политици руководства покрета“,⁴⁹ то јест као припрема коју је руководство партије тих дана водило за редефинисање односа између партије и остатка радничког покрета.

Туцовић је већ следећег дана сазвао заједничку седницу Главне партијске управе и Главног радничког савеза, да би се расправило оно што је окарактерисано као „неуспех јучерашњег збора“. Туцовић је тада изјавио да су се представници синдикалног покрета који су говорили на збору држали анархистички, а не социјалистички, и да је усвојена резолуција представљала „кулминацију анархистичке политике“. Он је даље рекао да се радничка класа не може борити уз помоћ тактике одрицања обавеза држави, пошто у својим рукама нема ни капитал ни власт, па је закључио да на тај начин може да се бори само буржоазија која контролише капитал: „У времену монопола, царина и осталих посредних пореза, не може радник одрећи плаћање пореза и то извести, сем да гладује и да уопште не живи.“⁵⁰ Осим тога, он је синдикалцима замерио и то што су борбом са државом узурпирали политичку функцију, која је по њему искључиво у надлежности партије, а не синдиката. Туцовић је потом констатовао да је социјалдемократија једина способна да одређује тактику радничких борби и да она то

47 М. Вукомановић, *н. д.*, стр. 185.

48 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 100.

49 М. Вукомановић, *н. д.*, стр. 186.

50 *Исто*, стр. 101.

чини „на својим међународним конгресима“, те да је маса склона анархизму и да је треба усмерити на прави пут: „Наш покрет још не може да буде бујан и силан, али може и мора бити сконцентрисан и бистар – чист.“⁵¹ Следећи ове Туцовићеве закључке, које је подржао и Душан Поповић, на овој седници је донето решење о регулисању односа између Главне партијске управе и Главног радничког савеза. У решењу се истиче да „за све акције (...) које покрет има да предузима на пољу политичке борбе, Партија пролетаријата, социјална демократија, има да прими вођство и одређује тактику“.⁵² Вукомановић сматра да је Туцовић искористио споменути догађај да би „ојачао позиције Партије у односу на Главни раднички савез који је, с обзиром на развијеност синдиката, имао доминантан утицај међу радницима и на одређен начин настојао да очува унутрашњу самосталност у раду и равноправан третман са Главном партијском управом“.⁵³ По Вукомановићу, Туцовићево изношење ових ставова и усвајање решења које је из тих ставова произишло представљају завршну фазу у борби за остварење нове политике у односима између Главне радничке управе и Главног радничког савеза: „Та политика ће Партији обезбедити доминантан положај, с обзиром на улогу коју она треба да има по Марксовом учењу, у оквиру целог радничког покрета и борбе за социјализам.“ Стога овај аутор сматра је ово била „значајна и по много чему историјска одлука“.⁵⁴ Туцовић након овога финализује овај идејни обрачун објављивањем текста „Одрицање обавеза држави“ у *Радничким новинама* (од 15. јануара 1909). У тексту се директно осуђује усвојена резолуција на радничком збору и закључује да обавезу плаћања пореза може одрицати само буржоазија, а да би за радничку класу то истовремено значило и одрицање од „јела, пића, живота итд.“ Затим се износи да би одрицање војне обавезе било упуштање у сукоб са целим државним апаратом који ће пролетере у том сукобу „безобзирно као инсекте скршити“. Истиче се да се одрицање војне обавезе дозвољава само у револуционарним добима, то јест да одабир одговарајуће тактике зависи од тенденција друштвеног развоја, а не од воље и особина људи.

Припадници директашке струје активно су учествовали на важним скуповима радничког покрета. Понекад су се у унутар-партијским полемикама на истој страни са директашима налазили и реформистички оријентисани социјалисти (Драгиша Ђурић, Веља Стојановић, Живота Ђурковић, Недељко Кашанин), који су се такође залагали за већу аутономију локалних партијских и синдикалних организација и извесну децентрализацију радничког покрета и смањење овлашћена Главне партијске управе.

51 Исто.

52 Исто.

53 Исто, стр. 187.

54 Исто, стр. 187–188.

Четврти синдикални и пети партијски конгрес одржани су у време кризе унутар покрета (2–4. односно 22–24. априла 1907). Сходно томе, како пише Вукомановић, посебна пажња је посвећена избору делегата: „Циљ је био спречавање утицаја мањег броја присталица директашких и анархистичких идеја, који до душе нису успели да преузму у своје руке ни једну радничку организацију, али су имали истомисљенике међу појединим члановима. Због тога је синдикално руководство препоручило да се на конгрес пошаљу најпрогресивнији и најспособнији активисти, односно само они радници који ће са највише разумевања и озбиљности испунити своју делегатску дужност. При избору делегата скоро све синдикалне организације држале су се ових препорука. Тако су на конгресу само један делегат Дружине типографских радника и један представник Удружења књиговезачких радника наступили са позиција супротних линија покрета, односно супротно начелним ставовима усвојеним на претходним конгресима.”⁵⁵ Представник књиговезачких радника се изјаснио као директаш и, по Вукомановићу, преко њега „анархисти су успели да протуре извесне своје ставове”.⁵⁶

На Петом конгресу ССДП-а Дивац је критиковао управу партије што се није довољно заузела за чукарички штрајк,⁵⁷ и у тим критикама није остао усамљен. Милан Митровић је партијску управу критиковао што је касно дала упутства за вођење штрајка, док је Рајко Стефановић изразио незадовољство што је штампан плакат о престанку штрајка. На ове критике нико из партијске управе није одговорио.⁵⁸

На Петом конгресу ГРС (29–31. марта 1908) Савез опанчарских и Савез млинарско-пекарских радника предложили су покретање синдикалног листа који би био орган ГРС. Савез млинарско-пекарских радника је предложио и ревидирање одлуке управа ГРС и ССДП о бојкотима. Оба предлога била су на линији директашке синдикалистичке опозиције (Васа Кнежевић је био активан у Савезу млинарско-пекарских радника) и оба су одбијена после дискусије, о којој нису сачувани подаци.

За шести конгрес ССДП-а директаши су планирали да подрже предлог измене статута који је понудила партијска организација Врачар, на чијем се челу налазио Милан М. Радовановић, који је био веома активан у нововремској синдикалистичкој опозицији из 1904. године. По овом предлогу, локалне партијске организације би добиле већу аутономију, а члановима партије дозволило би се покретање приватних листова. Међутим, на шестом конгресу партије (13–15. априла 1908) на Туцовићеву интервенцију усвајање статута је одложено на годину дана.

55 Исто, стр. 146.

56 Исто, стр. 47.

57 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 97.

58 Исто, стр. 123.

Почетком 1909. Туцовић је, предлажући на седници Главне партијске управе дневни ред за седми конгрес партије, рекао: „Многи радници и агитатори нису подобни за вођење партијске агитације“ и „негирање Партије и партијске борбе на дневном је реду међу радницима“.⁵⁹ У току Седмог конгреса ССДП-а 1909. године, Дивац је критиковао члан 2 новог статута партије, који је говорио да члан партије може бити свако „ко усваја програм, статут и тактику Партије“, сматрајући да реч „тактика“ треба избаци-ти из текста, пошто по њему „та одредба може дати могућности за гоњења другога који би се у схватању ствари размимоилазили“.⁶⁰ Дивац се на истом конгресу опет заложиио за децентрализацију партије, али су Лапчевић и Туцовић интервенисали и оба предло-га су одбијена.

На Осмом конгресу партије, 1910. године, директаши Васа Кнежевић и Влајко Мартиновић су се успротивили предлогу о јед-ној централној инстанци. Овај предлог Димитрија Туцовића, из-међу осталог, предвиђао је заједничке седнице Главне партијске управе и управе Главног радничког савеза, као и то да Главна партијска управа бира два члана управе Главног радничког са-веза и обрнуто. Исти такви односи наложени су и локалним пар-тијским и синдикалним организацијама. Уведена је и могућност да се партијски и синдикални конгреси одржавају истовремено и са истим делегатима.

Током Деветог конгреса партије, 1911. године, Кнежевић је оптужио партијску управу да заводи диктатуру и да као анархи-сте или синдикалисте анатемисе све оне који критикују њен рад. Конкретно, оптужио је управу да се није консултовала са пар-тијским и синдикалним већем приликом куповине Народног со-цијалистичког дома и покретања листа *Борба*. Тим критикама су се прикључили и Дивац и Мартиновић. Дивац је оптужио управу за нетолеранцију према неистомишљеницима: „Дивац је узимајући као пример *једно синдикално веће са својим последицама*, крити-ковао став руководства покрета према опозицији и њиховом пове-зивању са анархистичким идеологом Крстом Цицварићем.“⁶¹ Као и Кнежевић пре њега, говорио је и о претераном примању сељака у партију, што је по њима мењало структуру партије и угрожавало њен пролетерски карактер, јер је по Дивцу „тешко изменити пси-хологију и идеологију чланова сеоских организација“.⁶² Туцовић је у свом одговору оптужио директаше да се у партију учлањују не да би је снажили, већ да би сачували синдикате од „уображене опасности од Партије“. Ипак, насупрот томе констатовао је да они и нису синдикалисти, пошто у том случају „не би били чланови

59 Исто, стр. 133.

60 Исто, стр. 103.

61 М. Вукомановић, *н. д.*, стр. 272.

62 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 104.

Партије“, и да би аутономија локалних партијских и синдикалних организација, за коју су се директаши залагали, „за 24 сата упропастила читав покрет“.⁶³ На истом конгресу Благоје Брачинац је оптужио директаше за одржавање веза са анархистима: „Кад се улази у партију треба радити за њу, а не постојано се борити против ње и ићи на анархистичке састанке. Не може се бити једном ногом у партији, а другом у анархизму.“⁶⁴

Исте, 1911. године, одржан је Шести когрес ГРС на ком је Кнежевић испред Савеза млинарско-пекарских радника предложио измене правила ГРС. Предложено је да се као задатак ГРС између осталог дефинише не само потпомагање економских радничких захтева већ и свих класних радничких захтева. „То значи да су се предлагачи залагали да Савез преузме на себе и вођење политичке борбе пролетаријата, односно задатке, или део задатака које је имала радничка политичка партија.“⁶⁵ Овај предлог није ни уврштен у дневни ред. О томе је у записнику са конгреса забележено: „Известилац саопштава да је одбор мишљења да предлог Савеза млинарско-пекарских радника о измени правила не треба стављати на дневни ред због тога што предложене измене не одговарају појављеним потребама синдикалног покрета и што не одговарају централистичком систему који је спроведен кроз наш синдикални организациони живот. Друг В. Кнежевић говори у корист предложених измена. Тражи да се овај предлог стави на дневни ред и протестује што се сви предлози Савеза млинарско-пекарских радника одбијају – пита известиоца откуда то долази. Известилац му одговара да се овај предлог као и раније одбија због тога што иде на то да место централистичког заведе децентралистички систем у синдикалном покрету. Међутим, ми смо то питање, кад је било потребно, решили, и данас цео покрет, сем можда Савеза млинарско-пекарских радника и његовог делегата друга В. Кнежевића, стоји на централистичком систему. После овога обавештења, а са изузетком четири делегата, конгрес решава: *да се предложени дневни ред прими, а да се предлог Савеза млинарско-пекарских радника о измени правила Главног радничког савеза не ставља на дневни ред.*“⁶⁶

На ванредном когресу ССДП-а 1912. године, директаши су били доведени, или су себе довели, у привидно парадоксалан положај. Тада је Павле Павловић предложио да се на намеру власти да измени одредбе Закона о радњама на штету радника одговори „најоштријим мерама укључујући и штрајк маса“. Против овог предлога устали су управо припадници директашке струје, тврдећи

63 Исто, стр. 104–105.

64 Исто, стр. 105.

65 М. Вукомановић, *н. д.*, стр. 273.

66 *Синдикални покрет у Србији (1903–1919)*, Едиб Хасанагић (ур.), Београд, 1958, стр. 409–410.

да за тако нешто не постоје услови и да партија није у стању да изведе такав штрајк. Павловић је то тумачио директашком намером „да се онемогући уношење револуционарне садржине у једну партијску акцију“.⁶⁷ Другачије речено, директаши су желели да осујете још један покушај проширивања партијске контроле над оним што су они сматрали синдикалним питањима, али ова ситуација добро илуструје практично-идејне тешкоће и недоследности револуционарно-синдикалистичког деловања у партијским оквирима.

Закључак

Деловање директаша је различито оцењивано. Миодраг Протић то деловање непоткрепљено изједначава у потпуности са анархосиндикализмом, а Дивца и Марковића оцењује као отворене заступнике тих идеја, за разлику од Милорада Поповића, који је свој анархосиндикализам прикривао.⁶⁸ Рафајло Јешић директаше сматра левом, синдикалистичком струјом, која је „настала као продужетак синдикалистичких концепција нововремске опозиције, анархистичке агитације и утицаја“,⁶⁹ као и да су значајан подстицај директашком деловању дала револуционарна збивања у Русији 1905. године. Вукомановић сматра да су директаши прихватили основне концепције француских револуционарних синдикалиста, а пре свега Жоржа Сорела.⁷⁰ У сагласности са тим, и Милан Суботић сматра да су директаши припадали оном делу револуционарно-синдикалистичког покрета коме је револуционарни синдикализам, у складу са Сореловим ставом, био *повратак Марксовом духу*: „Дакле, један део синдикалистичког покрета, по сопственом разумевању, представља интерпретацију и примену Марксове теорије у складу са постојећим друштвеним приликама почетком овога века.“⁷¹

Мислимо да се, користећи се типологијом и дефиницијама које дају Шмит и Ван дер Валт, директаши могу оценити као револуционарни синдикалисти, то јест као они синдикалисти који себе не везују експлицитно за анархистичку традицију (било из тактичких разлога или зато што нису свесни везе са том традицијом) и који себе чак могу видети као припаднике марксистичке традиције, али који по својим карактеристикама јасно припадају синдикалистичком правцу: захтеви за децентрализацију и феде-

67 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 105.

68 Миодраг Протић, „Димитрије Туцовић и анархосиндикалисти у Српском радничком покрету“, *Књижевност*, 2/1958, Београд, 1958, стр. 137–153.

69 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 92

70 М. Вукомановић, *н. д.*, стр. 116

71 Milan Subotić, „Anarhosindikalizam u Srbiji“, *Pitanja*, 3–4/1988, Zagreb, 1988, str. 55.

ралистичко уређење синдиката уз пуну аутономију локалних синдикалних група, истицање директне акције и генералног штрајка као основних видова револуционарне борбе, а револуционарних синдиката као основних организација које пролетаријат има на располагању у класној борби за стварање комунистичког друштва, и идеја да синдикати не треба да се баве само економским већ и свим класним, тј. и политичким питањима.

Осим тога, мислимо да је битно истаћи да разлог због ког су директашке идеје имале извесног утицаја и стога биле сметња за ортодоксно марксистичко вођство ССДП-а – јесте борбено расположење тадашњег радништва у Србији. О томе, осим примера које смо већ навели, сведоче и изјаве ортодоксних марксиста. Душан Поповић је тако констатовао: „Наш пролетерски елеменат живи претежним делом под социјалним и економским погодбама које су толико мизерне да га по његовом класном положају изједначују са лумпенпролетаријатом, а да, у сваком случају код сваког човека из радног народа стварају сокачку идеологију (...) То није тактика ни Драгише Лапчевића, ни Недељка Дивца, ни Живка Топаловића, него је, главним делом, тактика коју нам је сугерирао претежни део тадашњег нашег покрета који је био лумпенпролетерски.“⁷² На Четвртом конгресу ССДП-а је закључено: „Једна рђава страна код наших синдикално организованих другова јесте та што већина од њих мисли да је синдикална борба главна ствар, а политичка споредна.“⁷³ Већ смо поменули Туцовићеву констатацију да је „маса склона анархизму, и да је треба извести на прави пут“. Он у писму Лапчевићу, у истом духу додаје: „Отуда је цео наш покрет добио ореол више штрајкачког него друштвеног, социјалистичког. А рђаве последице те једностраности испољиле су се у више махова, бојим се да се оне још више не испоје. Ми смо се, чини ми се, једаред у приватном разговору сложили да нам је маса несоцијалистичка, е, кад је тако, треба је ослобађати оног штрајкачког фанатизма и тарифског фетишизма који бацају у засенак свако друго уверење.“⁷⁴ Винавер констатује да се у руководству сматрало да треба „изаћи пред послодавца с прецизном и реалном тарифом, коју би само у крајњем случају потпомогао енергични штрајк.“⁷⁵ Исти аутор наводи: „Живко Топаловић, један од активиста, сматрао је да неким радницима као да чини задовољство да штрајкују.“⁷⁶ Неквалификовани радници су поручивали: „стално се спремајмо за штрајкове, увек смо готови за штрајк“.⁷⁷ А Лапчевић је истицао забри-

72 Д. Туцовић, *Преписка*, стр. 119.

73 Р. Јешић, *н. д.*, стр. 109.

74 Д. Туцовић, *Преписка*, стр. 146–147.

75 В. Винавер, *н. д.*, стр. 23.

76 *Исто*, стр. 24.

77 *Исто*, стр. 35.

нутост да ће због нерешеног радничког питања стално избијати штрајкови, „па ће странци изгубити интересовање да инвестирају своје толико жељене капитале“.⁷⁸

То је све довело до извесне популарности појединих директаша. Тако Јешић наводи: „Дивац је 1907. године уживао велику популарност код радника укључујући и чланове Партије, у првом реду због свог борбеног расположења и залагања за директне акције (...) На скупштини београдских партијских организација 13. маја 1907. Дивац је изабран за делегата за Пети партијски конгрес највећим бројем гласова. По броју гласова за њим су остали: Душан Поповић, Таса Милојевић и други.“⁷⁹

У прилог тези о борбеном расположењу радништва највише говори број и карактер вођених штрајкова у том периоду: од 1907. до 1910. вођено је око 140 штрајкова.⁸⁰

Мислимо да се из наведеног може закључити да су директаши и револуционарни принципи за које су се залагали били део једног ширег тренда, тада присутног у Србији, у који су спадали и анархисти, али и, пре свега, борбени пролетеријат, код ког је преовладало мишљење да су штрајкови основни начин преговарања са послодавцима о условима рада и висинама надница. За револуционарне синдикалисте то је био и основни начин револуционарне борбе и пут ка стварању комунистичког друштва. Ова перспектива се унутар радничког покрета оштро сукобила са ортодоксно марксистичком перспективом ауторитарно настројеног руководства ССДП-а. По тој ортодоксно марксистичкој визији, Србији је предстојао дуг пут индустријског и капиталистичког развоја, за време ког би руководство партије на себе преузело центалистичко управљање целим радничким покретом, пре свега кроз парламентаризам, а у крајњој мери и кроз легалне и централизоване радничке штрајкове.

Оваква визија није трпела супротна мишљења, како је то Лапчевић формулисао у писму Туцовићу у вези са полемиком са синдикалистичком редакцијом *Радника*: „Сви покушаји да се у покрет унесе нешто друго, а не оно освештано у Јеванђељу Марксизма, неће успети. Ортодоксија је чврста и непоколебљива. Лудорије морају остати лудорије.“⁸¹

И директаши су се некада постављали као браниоци марксистичке ортодоксије, као у случају залагања против примања сељака у партију. Што се, са друге стране, можда може тумачити као још један тактички потез усмерен против јачања партије, насупрот синдикатима.

78 Исто, стр. 37.

79 Јешић, н. д., стр. 97.

80 Винавер, н. д., стр. 53.

81 Д. Туцовић, *Преписка*, стр. 144.

У књизи *Српски раднички покрет 1903–1914: Наличје легенде* (Загреб, 1989), Мира Богдановић пише о ономе што она назива „анархистичким“ склоностима српског занатлијског радништва тога времена: „Хаотичност штрајковања је до самога Првог светског рата била главна одлика синдикалног покрета у акцији, без обзира на све напоре партије и ГРС да га другачије усмери. Та чињеница уједно показује и елементарну снагу и недисциплинованост бар једног дела занатлијског радништва које не признаје ни бога ни господара и отима се сваком усмеравању и рационалном убеђивању.“⁸² Богдановић то поткрепљује и цитатом једног „спољњег посматрача“ из 1922: „Духа је сада више протестно-негирајућег, више анархистичког, него социјалистичког...“⁸³

Ове оцене се у извесној мери уклапају у већ изнета мишљења самих предводника ортодоксно марксистичког вођства ССДП-а о склоностима масе ка анархизму и о нужности да се она усмери ка *исправној* политици руководства партије. Али Богдановић сматра да опасност коју је представљала „шачица доктринарних анархиста“ није била у сразмери са жестином социјалдемократске реакције на анархизам: „Та претерана реакција се може објаснити само извесним нагињањем једног дела занатлијског радништва својствима која се сматрају анархистичким: недостатку дисциплине, неорганизованости, негирању вођства итд.“⁸⁴ Ипак, није само „недисциплинованост“, односно одбијање дела радништва да следи упуте руководства ССДП-а, утицала на то руководство да српско радништво оцени као склоно анархизму и *ситно-буржоаском индивидуализму*, већ и конкретан садржај и карактер борбе коју је пролетаријат водио: жестина сукоба и директних акција, лако ступање у штрајк, необазирање на законе и претње полиције, идеје о бојкотовању пореза и војне обавезе, и уопште, склоност ка подизању класне борбе на нивоу за који су ортодоксни марксисти сматрали да није примерен историјском тренутку, као и да се не може контролисати.

У овом раду смо покушали да укажемо на неке елементе у светлу којих се „жестина социјалдемократске реакције на анархизам“ може учинити много мање претераном него што је то мислила Мира Богдановић.

Основна поставка која би указала на то јесте и основни теоријски оквир овог рада, тј. теза Шмита и Ван дер Валта о постојању „широке анархистичке традиције“, чији је један од кључних сегмената и синдикализам, који се по њима даље може поделити на оно што они називају револуционарним синдикализмом и анархо-синдикализмом. У светлу ове тезе, заговорници револуционарне

82 Mira Bogdanović, *Srpski radnički pokret 1903–1914: naličje legende*, Zagreb, 1989, str. 297.

83 Исто, стр. 297.

84 Исто, стр. 298.

политике проистекле из анархистичке традиције, у Србији 1904–1912, нису били само припадници анархосиндикалистичких група већ и многи истакнути и популарни чланови ССДП-а и ГРС-а: поборници директне акције, генералног штрајка, федерализма, аутономије синдиката и идеје о синдикатима као основним организацијама помоћу којих пролетаријат ступа у класну борбу и бори се за успостављање новог комунистичког друштва.

Осим тога, можда би и перспектива самих синдикалиста, бивших *директаша*, потом анархосиндикалиста, јасније указала на узроке бојазни ортодоксних марксиста од „анархичности“ радничких маса. Наиме, ови бивши чланови ССДП-а, окупљени у анархосиндикалистичкој групи *Радни народ*,⁸⁵ сматрали су да су покушаји партије да за ствар радничке класе придобије државу завршили неуспехом, као и покушај парламентарне борбе, у коју је, по *Радном народу*, партија уложила сву своју снагу. Неуспех ове политике је резултовао тиме да је незадовољна радничка класа почела све више *нагињати револуционарном синдикализму*. Та склоност ка револуционарном синдикализму је у том тренутку још увек била на *инстинктивном* нивоу, а задатак њеног претварања у свесну праксу на себе преузима сама група *Радни народ*.

Дакле, овако гледано, склоност маса ка анархизму о којој је писао Туцовић, и за чије се обуздавање залагао, није само последица непромишљености непросвећених маса већ и политичка реакција на неуспех парламентарне политике коју је водило руководство ССДП-а. Ако томе додамо и ангажман револуционарних синдикалиста у самој партији, као и у синдикалним организацијама, често дугогодишњих синдикалних и партијских активиста, уз сарадњу и комуникацију са заговорницима анархосиндикализма који су се одлучили за политички ангажман у аутономним групама а који су неретко били бивши чланови партије и сами дугогодишњи синдикални активисти, постаје јасније које је било значење и стварно утемељење социјалдемократске реакције на анархизам и опасности које је он представљао за ортодоксно марксистичку позицију у радничком покрету Србије.

После 1912. унутарпартијска синдикалистичка струја нестаје. После Првог светског рата неки од директаша су се нашли у Комунистичкој, а неки у Социјалистичкој партији. Исто је важило и за ортодоксне марксисте, па се Сима Марковић нашао у Комунистичкој партији заједно са Тришом Кацлеровићем, а Недељко Дивац са Живком Топаловићем у Социјалистичкој партији. Чињеница је да, колико је нама познато, они углавном нису остали на синдикалистичким позицијама, иако овај период њиховог деловања захтева посебно истраживање.

85 *Радни народ*, анархосиндикалистички лист, који су 1911. године покренули Петар Станковић и Милан Гројић, синдикални активисти и бивши чланови ССДП-а, и анархиста Петар Муњић.

Ако прихватимо тезу о утицају револуције 1905. у Русији на појаву револуционарног синдикализма у Србији, онда би по аналогји са тим могли да претпоставимо да је револуција из 1917. имала пресудан утицај на каснију превласт бољшевизма унутар радничког покрета, уз Први светски рат који је, осим што је представљао превелико искушење за многе заговорнике интернационалистичког социјализма, однео и животе многих од, иначе малобројних, заговорника револуционарног синдикализма у Србији.

Summary

Relja Knežević

Direktaši: Revolutionary-Syndicalist Stream in the Serbian Social Democratic Party 1906–1912

Key words: revolutionary-syndicalism, syndicalism, anarcho-syndicalism, Marxism, general strike, direct action, Nedeljko Divac, Sima Marković

The paper deals with the activities of an informal revolutionary-syndicalist stream known as "direktaši" that was active within the Serbian Social Democratic Party from 1906 to 1912. Special attention is paid to the theoretical concepts of the key direktaši ideologists Nedeljko Divac and Sima Marković as well as the direktaši activity within the workers' movement and their conflicts with the members of the party leadership.

It discusses in what way and how direktaši revolutionary-syndicalism fits into Michael Schmidt and Lucien van der Walt's concept "of broad anarchist tradition" and how this position relates towards anarchism and Marxism.

The direktaši stream was very active both in the Serbian Social Democratic Party and in the syndicalist movement. Members of this political stream were characterized by a commitment to the idea and practice of direct action. This approach and attempt to put it into practice by organizing workers' strikes brought them into conflict with the orthodox Marxist leadership of the Party and brought them closer to the anarchists. Apart from that, a conflict on the different visions of party and syndicalist organization was also taking place. While the orthodox Marxists advocated further centralization, direktaši proposed a federalist organization.

The direktaši ideas were well accepted among the not very large but exceptionally militant Serbian proletariat disappointed in parliamentary politics and ready for direct battle with the state and capital which is confirmed by the number and character of strikes.

This proletarian sentiment is the one that both the direktaši and anarchists attempted to direct towards syndicalist practice and theory.

STATE POLICY AND WOMAN'S IDENTITY IN SOCIALISM

Abstract: The paper focuses on the ways in which the state directed the processes of constructing female identities in socialism and exerted influence on the formulation of woman's social roles in Serbia and Yugoslavia. The text indicates attributes and gender roles based on the ideal image of a woman constructed in times of the early socialist state.

Key words: identity, roles, woman, ideal image, socialism

Introduction

The processes of creating women's identities,¹ by the construction of the ideal image of a woman in socialist Serbia and Yugoslavia, were directed by state policy, permeated by the ideology of socialism and communism and partially dependant on the Communist Party's activities.

Up to World War II, women's behaviour and roles were deeply submerged into dominant patriarchy and traditionalism. Economic underdevelopment, as well as ubiquitous patriarchal ideology, shaped gender relations.

Rural environments and rural communities in Serbia were dominant, particularly in the first decades of the 20th century, in contrast to towns which were developing at different pace. Complete dominance of village population (more than 80%), small property and small parcel ownership characterized Serbia in that period. Such property structure prevailed not only in Serbia but also in Yugoslavia, where in 1931, two thirds of the overall number of estates (67.8%) were not bigger than five ha.² The majority of people lived off ag-

1 Gender identity is "the social construct of culturally prescribed characteristics and behaviours. It is formed through the network of incentives and pressures by different economic, political and social forces". Isidora Jarić, „Sinchronicitet društvene promene i konstrukta rodni uloga: Tradicionalizam i modernost kao sadržaji poželjnog modela ženskih rodni uloga u ženskim časopisima u poslednjoj četvrtini 20. veka" ["Synchronicity of Social Change and Gender Roles Construct: traditionalism and modernity as contents of the desirable model of female gender roles in female magazines in the last quarter of the 20th century"], *Filozofija i društvo* [Philosophy and Society], no. XIX-XX, 2002, p. 267.

2 Mio Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, [Economic History of Yugoslavia], Zagreb, 1958, p. 352.

riculture as a main source of income. In an undeveloped, agrarian country, industry was mainly concentrated around towns and mining areas. Instability and prominent differences in the achieved level of economic and political development of some parts and areas in the country were some of the main characteristics of its economic state. Vojvodina apart, which was home to capitalist estates and elements of capitalist agriculture, village life in the rest of Serbia was chiefly marked by bartering and small-scale production of goods. Natural production was characterised by primitive farming methods and the predominance of manual labour in agriculture. Production was primarily geared towards satisfying one's own needs, while families spent the majority of income on their estates, and only a small amount on the market. The predominance of manual labour in agriculture was a result of agrarian over-population and a surplus work force, as well as insufficient technical resources in agriculture. Industry in Serbia was developing, though it was unable to change the pre-war economic structure of the country.

After World War II, the situation was rapidly changed by forced industrialization, which was seen in the socialist country as a basic path and form of society modernization, supported in all possible ways by leaders of the ruling Communist Party, as well as by an accompanying rapid urbanization. Vigorous deagrarianization and the speedy population drain from the village to towns was typical of post-war Serbia and Yugoslavia.³

Rural exodus came as the result of global social movements and consequence of an interaction between political and economic factors. It was particularly incited by the policy of industrialization. Industrialization in Yugoslavia, carried out in only several decades, contributed to village population drain and agrarian society transformation. During the second half of the 20th century, a decreasing number of people lived in villages in Serbia and rural areas were less and less inhabited. Many villages were entirely depopulated.

In the changed social and political context, public policy of the socialist country and strategic goals it had formulated were guided by the ideology of its creators. The state in socialism by means of economic policy, methodologically orchestrated economy, state interventionism, legislation, propaganda and in many other ways exerted influence that changed the existing relations in Serbian society, and meddled into people's privacy.

3 Agricultural population accounted for 72.3% (in Central Serbia 72.4%) of the total population of Serbia according to the 1948 census, whereas since 1991, it was reduced to 17.3% (in Central Serbia to 17.8%). Simultaneously, the share of town population in the total number of inhabitants was increased from 22.5%, as it was in Serbia in 1953 (in Central Serbia 21.2%), to 50.7% in 1991 (in Central Serbia to 53.6%). Changes in the socio-economic structure of the population, according to censuses, *Statistički godišnjak Srbije 2006*, [Statistical Yearbook of Serbia 2006], Statistical Office of the Republic of Serbia, Belgrade, 2006, p. 75.

The female population accounted for the majority in Serbia. In 1931, women accounted for 50.6 % of the total population, in 1948 – 51.4%, in 1963 – 51.1%, and in 1961 – 50.8%.⁴ Such a trend continued. In 1991, there were 104 women per 100 men, and in 2002, 106.⁵

The daily life of a woman in the recent history of the Serbian society can be observed at several levels and in different dimensions. Woman's life in socialism was determined and affected by a multitude of factors. Parallel images of woman's everyday life were diverse, differing in many segments.

The modernization of society implied the promotion of a different character and identity of a woman, and supported her emancipation. The idea of woman's importance and function in the society was changed.⁶

State policy and the creation of woman's identity in socialism

A favourable legal framework directed towards gender equality was part of the general social context. A series of laws and directives of different legal stature adopted immediately after the liberation of the country followed in the years to come an ideological proclamation of the party state on the equality of men and women in all segments of life. The foundations of legal equality and the elimination of inequality between man and woman imbedded in law, as a precondition for general women's emancipation, were established in the period of an early socialist state. Attempts to modernize society, perceived through the progress achieved in regard to female population's emancipation, can be noticed primarily in normative regulations of the party state.

The egalitarianism between man and woman, proclaimed by the socialist order at the level of principle, was promoted from the very beginning as the stronghold of entire modernization of society. The equality in inheritance and family law, political rights (active and passive voting rights), the right of work and an equal pay for equal work, rights in the domain of social protection, right to abortion, etc., represent women's achievements that are here related to the socialist authority.

4 *Žena u društvu i privredi Jugoslavije, Statistički bilten*, 298, [Woman in Society and Economy of Yugoslavia, Statistical Bulletin no. 298] Belgrade, 1964, p. 10.

5 *Žene i muškarci u Srbiji*, [Women and Men in Serbia], Statistical Office of the Republic of Serbia, United Nations Development Programme, Belgrade, 2005, pp. 10, 11.

6 Vera Gudac Dodić, „Prostor kao sudbina: život ženskog stanovništva u gradskim i seoskim naseljima u Srbiji tokom druge polovine 20. veka“ [Living Area as Fate or Destiny: Life of Female Population in Rural and Urban Areas of Serbia in the Second Half of the 20th Century] *Istorija i geografija: susreti i prožimanja*, ed. Sofija Božić, pp. 375–386.

Women were granted different roles compared to the ones they had had in the previous regime, the roles of working heroines, equal and present everywhere. Such roles were supported by the socialist state and permeated with legislation and changes at the level of women's political and other rights. The socialist society was not short of laws and normative acts which guaranteed gender equality. However, in spite of numerous emancipation and modernization measures taken by the socialist authority in that sphere, the equality of man and woman was more based on the party state's decrees than on the essential changes of relations in daily life.

Compared to the previous legal practice in Serbia and the existing laws which had been in force before World War II, essential changes were made in the field of the legal position of married women and the regulation of marital and family relations. Women's inequality was particularly reflected in the business capacity of a married woman in those parts of Serbia in which the Serbian Civil Code⁷ had been in force since 1844. A married woman was equal in terms of her general business capacity with minors, insane persons, squanderers and derelicts. Her legal position was such that she was completely subordinated to her husband. In case of divorce, male children older than four or girls older than seven would always belong to father, etc. Determining and establishing paternity of an illegitimate child was prohibited, except in case of abduction or rape.⁸ By means of the Basic Marriage Law⁹ all state regulations on marriage that had been valid up to then were abolished and changed. Constitutional and legal provisions changed the legal position of a married woman and liberated her from male predominance before the law. The Serbian Civil Code, as a legal base of both the woman's discrimination in marriage and patriarchal family, was no longer valid.¹⁰

Inheritance law was a significant stronghold of gender inequality. Based on normative regulations, woman's inequality in terms of inheritance in pre-war Serbia was an integral part of daily life. The discrimination of women in terms of inheritance was manifested in the way that inheritance was granted to male children, i.e. to male-line descendants. Female children appeared as heirs only when there

7 *Građanski zakonik Kraljevine Srbije*, [Civil Code of the Kingdom of Serbia], Belgrade, 1913.

8 Marija Draškić, Olga Popović-Obradović, „Pravni položaj žene prema Srpskom građanskom zakoniku (1844–1946)”, [Legal Position of a Woman According to the Serbian Civil Code (1844–1946)], *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, *Položaj žene kao merilo modernizacije*, [Serbia in the Modernization Processes of the 19th and 20th Century, 2, Position of a Woman as Criteria of Modernization], ed. Latinka Perović, Belgrade, 1998, pp. 11–26.

9 *Osnovni zakon o braku*, *Službeni list FNRJ*, [Basic Law on Marriage] [Official Gazette of the FPRY], 1946.

10 The adoption of the Law on the invalidity of legal regulations established before April 6, 1941, and during the enemy occupation, contributed to the Serbian Civil Code expiration. Draškić, Popović-Obradović, *Ibid*, p. 12.

were no male descendants. Inheritance right inequality was particularly noticeable in those parts of Serbia in which the Serbian Civil Code was in force. Widows were entitled to a so-called widow's enjoyment, i.e. the right to enjoy husband's inheritance. The privileged status of men and the prominent discrimination of women, which was particularly expressed in the inheritance law, were abolished by the Law on Inheritance passed in 1955. The Law guaranteed inheritance equality between men and women and made them equal.¹¹

Deprived of their rights in the political sphere, women were granted voting rights in 1945, while the first post-war Constitution from 1946 guaranteed their equality with men in all fields of state, economic and socio-political life.¹²

The liberalization of divorce, achieved after the war, was followed by some adequate legal solutions. Except for the property owned by a spouse at the time of concluding marriage, and the property a spouse received as a gift or inherited during the marriage, all the property acquired in marriage was considered common property. In case of divorce, spouses would share their common property in accordance with their individual contributions.¹³

The possibility of free education and schooling, which was open and available to women, resulted in women's increasing school attendance at all educational levels. By their presence in academic educational institutions, women gradually became equal to men, starting from primary schools to universities. The discrepancies typical for the period immediately after World War II gradually disappeared.

The socialist state encountered enormous illiteracy of its population, there were differences in the level of literacy in some areas and parts of Serbia, between towns and villages and between male and female population. The greatest stronghold of illiteracy was the village, particularly its female inhabitants.¹⁴ Immediately after the liberation numerous educational courses were organised, broadly involving women. Female students attending adult literacy courses often came from villages (70%). Although organised on a massive scale, the courses for illiterates did not cover all illiterate persons.

11 *Ibid*, pp. 19–21.

12 *Ustav FNRJ*, Službeni list FNRJ 1946, [*Constitution of the FPRY*] [*Official Gazette of the FPRY*], Chapter 5, Rights and obligations of citizens, Article 24, p. 77.

13 *Osnovni zakon o braku*, [*Basic Law on Marriage*], 1946. The Basic Law on Marriage was further developed by additionally adopted republic regulations. Legal solutions from the time of an early communist state protected the institution of marriage „to greater extent“ than later legislature. The total liberalization of divorce and proceedings for marriage termination were realized by clauses of the Law on Marriage and Family Relations. *Zakon o braku i porodičnim odnosima*, *Službeni glasnik SRS*, br. 22/80, [*Law on Marriage and Family Relations*] [*Official Gazette of SRS* no. 22/80].

14 There were prominent differences in the level of female literacy in some parts of Serbia. The smallest percent of illiterate women was on the territory of Vojvodina and the greatest in Kosovo.

At the end of the 20th century, the majority of the illiterate in Serbia was among older women. Illiteracy of the female population in Serbia was not eradicated but was considerably reduced during the socialist period

Many girls did not finish primary school.¹⁵ Those girls who lived in poor and mountain areas frequently did not attend school, despite regulations on obligatory primary school attendance.¹⁶ Parents in villages sometimes resisted the literacy courses and schooling of their female children, as they regarded it not necessary for field and domestic work, i.e. for the roles they were intended for.

In order to neutralize conservative stances and perceptions of women, the party state attempted to find different forms of activity it could act through, at first via the women's organisation AFŽ, directed towards an increase in women's literacy and education level. Its work was based on educating women and female children.¹⁷

In spite of insufficient schooling, education was a segment of life in which women generally made great progress in the second half of the 20th century in comparison to the previous periods and generations. Therefore, girls from villages were directed, more than before, towards different levels of schooling. This resulted in girls leaving their parents' homes for small provincial towns and cities, and most frequently leaving the villages for good.

Rights granted to and won by women influenced their daily life, as well. However, another question is to what extent the acquired women's rights could contribute to the overcoming and neutralizing the patriarchal system of values, which was incorporated into tradition, culture and customs, and could define gender roles in different manner.

Socialist practices were not the same during the entire existence of the party state in Yugoslavia and Serbia, and its various developmental phases and social changes were reflected on woman's daily life as well. A new image of a woman in socialism was created, which was typical for the Communist Party ideals and spirit of the time, new rights and duties were established, norms opposing patriarchy and the practice of social inequality in gender relations. were promoted.

At the second congress of Women's Antifascist Front of Yugoslavia (AFŽ),¹⁸ in 1948, Mitra Mitrović formulated an ideal woman,

15 AJ, 142, 468, Federation of Cooperatives of Yugoslavia, Belgrade, April 3, 1980.

16 The strengthening and spread of school network in the post-war period, a constant rise in the percent of girls attending primary school which gradually became equal to boys, an increasing coverage of children, were the main characteristics of primary schooling in Serbia.

17 Despite laws, literacy teaching activities, strong state propaganda, illiteracy still survived, particularly in the villages.

18 Women's Antifascist Front of Yugoslavia, AFŽ, was a mass socio-political organisation of women during the war, established in 1942 and abolished in 1953.

which was affirmed at the time by the Communist Party of Yugoslavia: "The most beautiful traits of a Yugoslav women have been and are being discovered in their massive participation both in war and in the establishment of free and independent country. Today, the mentioned traits from which the new image of a new woman evolves should be further molded and cherished in the spirit of a conscious relation towards her own work... in the spirit of work discipline and responsibility, in the spirit of readiness to make efforts to overcome all difficulties that are to be overcome in these years of an all-round rebuilding of the country, in the spirit of the fight against dispiritedness and difficulties, against old prejudices which make women passive and have a harmful effect on the rapid building of the country. Out of those characteristics, the new image of a woman, similar to that of our war heroes, grows in the creation of socialism"¹⁹.

In the first years after liberation, the ideal of a strong woman, fighter, "comrade", who surpasses all work norms by outstanding devotion, who becomes an activist, shock worker and a work heroine" was favored. Muscled as the result of a shovel and a hoe, a shock-worker of work brigades shows by her monumental feminine nature (resilient women from Augustinčić and Rosandić's sculptures) the strength and fertility that was so needed for social-economic recovery."²⁰ Such an image was the paradigm of a woman in socialism. "Post revolutionary discourses on shock workers introduced work as a duty towards Society, Socialism and Future, encouraging enthusiasm for work and individual endeavors to fantastic proportions".²¹ In the early 1950s, outlines of a different trend appeared, lifestyle was slightly changed and such a soc-realist ideal was gradually abandoned.

The media were powerful promoters with regard to the formation of the desirable image of a woman in socialism and they made an impact on the molding of social norms, values and stances on gender roles. Regardless of particular women's themes and attributes it introduced, the presentation of a woman in the press, in times of the early socialist state, reflected state ideology, i.e. the ruling Communist Party's stances and ideological background they were based on.

In 1953, the Union of Women's Societies of Yugoslavia was set up, and in 1961, it was reorganised and followed by the foundation of the Conference for the Social Activity of Women in Yugoslavia, which acted under the auspices of the Socialist Alliance of Working People of Yugoslavia.

19 Govor Mitre Mitrović na Drugom kongresu AFŽ-a Jugoslavije, *Politika*, 26. 1. 1948. [Speech of Mitra Mitrović at the Second Congress of AFŽ of Yugoslavia, *Politika*, January 26, 1948]

20 Neda Todorović-Uzelac, *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*, [Female Press and the Culture of Femininity], Belgrade, 1987, p. 133.

21 Danijela Velimirović, "One su bile svuda, stizale su sve: kulturna konstrukcija heroína novog doba 1945–1951" [They Were Everywhere – They Got Everything Done: The Cultural Construction of the Heroines of the New Age (1945–1951)], *Etnoantropološki problemi*, 2012, br. 7, [Ethno-anthropological Problems, 2012, no. 7], p. 176.

The presentation of a woman in the socialist press emphasized her legal, economic and social equality, and it supported various female roles, such as shock workers, brigadiers, workers, mothers, members of cooperatives.²² Thus, the model or ideal image of a woman in socialism was formed and imposed. As of the 1950s, the idea of woman's identity in the press gradually covered other aspects, as well. Articles were gradually and discretely appearing after the war, stressing and reviving the abandoned cult of woman's beauty and fashion trends, and opening up "typical" women's topics.

Goals posed before women by the socialist authority depended on many agents, numerous economic and ideological factors, as well as different political circumstances. Attempts of the party state to influence the creation of the socially desirable function of a woman in post-war Yugoslavia were made, inter alia, through Josip Broz Tito's papers, public appearances and speeches. They reflect global issues significant for society and current events that marked certain stages in the development of socialist Yugoslavia and Serbia. Tito's addresses intended for women were based on particularities that characterized each of those stages and were part of the social affirmation of concrete party goals. Josip Broz's speeches in which he addressed women represent a significant record and testimony of his policy, the manifestation of its influence on the creation of the social identity of a woman in socialism. Messages in Tito's speeches were of primarily ideological and political nature, whether he addressed women directly or the Women's Antifascist Front, the organization they were represented by.

Promotion of the concept of a comrade-workwoman in Josip Broz's public appearances and speeches was a way of creating woman's identity in socialism and a stronghold of her social role's formulation. In the period up to the final liberation of the state, the issues of women's war activity were dominant in his speeches as various actions aimed at helping fighters in battlefields, the wounded, orphans, etc. The first five-year plan period abounded in speeches and texts published in the press on the participation of women in state economic life, their activities regarding the fulfillment of the Plan, as well as in criticisms of those who stood by and refused to be part of such a state mechanism. All of his addresses to women were permeated with the affirmation of diligent and socially engaged women, praise of work and work enthusiasm, as well as with the stimulation of a

22 Vera Gudac Dodić, "Analiza tekstova o ženi u listu Politika 1945–1953", [Analysis of texts about woman in Politika daily 1945–1953], *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2, [Serbia in the Modernization Processes of the 19th and 20th Century, 2: Position of Woman as Criteria of Modernization] pp. 394–407; Gordana Stojaković, "Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) 1946–1953: pogled kroz štampu", ["Women's Antifascist Front of Yugoslavia (AFŽ) 1946–1953: through the press"], *Rod i levica* [Gender and the Left Wing], Belgrade, 2012, pp. 13–39.

competitive spirit. A prominent break-through on the subject of the conflict with Informbiro into all segments of society pervaded interviews and reports directed towards female population, as well.²³ Josip Broz's speeches dealing with the role of women and an accompanying media echo were actually a request and invitation for the mobilization of women for a variety of activities and tasks both imposed on them by the socialist state and expected of them by the society.²⁴

Public activities, women's voluntary work in hospitals, in fields during harvests, in volunteer work brigades, were the practice of socialism in its early stage.²⁵ Social life dominated over the individual one. The domains of private and public were not entirely demarcated, while individual's daily life was marked with the party state's interference into all segments of life and spheres of privacy. The first post-war years promoted the idea of working for the benefit of all, by presenting interests of the socialist state as general ones. The idea of working not only for one's own interests but also for "public good" shaped everyday social life. "Nobody shall consider that he has given their best for a community, if he is still physically and mentally able to work", Tito used to tell women. "Having said this, I do not think of women burdened with care for their children, as that is social work as well."²⁶ Woman's identity in socialism was formulated primarily through maternity and through work. Other coordinates used for defining an ideal woman were the participation in national power, i.e. political activism and illiteracy eradication.

Great attention was paid to issues and problems regarding maternity, which were considered as the key ones. An idea of child upbringing under the control of the socialist state and under the auspices of its ideology was present everywhere. As written down in documents of the time, the state took care of young generations, protected maternity and made efforts to replace family influence and to bring up children in accordance with the promoted values, in a way that will remove "the negative influence of domestic upbringing, in

23 Govor J. B. Tita na Trećem kongresu Antifašističkog fronta žena, [Speech of J. B. Tito at the Third Congress of Women's Antifascist Front], Josip Broz Tito, book 5, *Borba za socijalističku demokratiju*, [Struggle for Socialist Democracy] (Culture, 1955) pp. 43–64.

24 Vera Gudac Dodić, "Između javnog i privatnog: Tito o svakodnevici žena u socijalizmu" [Between the Public and Private: Tito on Women's Everyday Life in Socialism] *Tito – viđenja i tumačenja*, [Tito – Views and Interpretations], ed. Olga Manojlović Pintar, Belgrade, 2011, pp. 360–371.

25 In 1947, women in Serbia spent 6,748,151 of working hours on voluntary work, and in 1949, women in Vojvodina reached the amount of around 14,000,000 working hours.

26 Arhiv Jugoslavije, [Archive of Yugoslavia] (AJ), 836, Kancelarija maršala Jugoslavije (Office of the Yugoslav Marshal) II-3/f -1-1, Govor Josipa Broza Tita na Drugom kongresu AFŽ-a, 1948. [Speech of Josip Broz Tito at the Second Congress of AFŽ, 1948].

case it is negative".²⁷ Socialist authorities did not consider maternity as an entirely private matter in women's life, and they interfered in many ways, both directly or indirectly, in their privacy, trying to gain control and protective influence over children and young people. The transfer of family's pedagogical role to the society and its institutions is a pronounced and obvious breakthrough of the public into the private. In talks with delegations and women's representatives and in his public appearances, Josip Broz used to emphasize that one of the most significant tasks is the upbringing of children in line with values and ideals of the socialist society. "It is of great importance for us that children be correctly brought up in the spirit of new Yugoslavia. Do not allow enemies of new Yugoslavia to poison and alienate our children. Take care of and keep a vigil over our children in order for them to really become worthy citizens of our new Yugoslavia, citizens of the new country of socialism. That is one of your most important tasks".²⁸

The right to work was one of the central points of woman's emancipation, while women's employment was in accordance with the expected social roles they were assigned. The idea of women's economic independence as the main precondition of emancipation, at least at the level of abstract principles, was part of the left-wing ideology the system in Yugoslavia was based on. The employment of women was one of the popularized segments of social life, the principle of equal pay for equal work was implemented in normative regulations, and the tendency towards diminishing the existing differentiation between male and female professions was an official stance. Although some texts in the AFŽ documentation, and not only there, point to a discrepancy between the proclaimed policy of gender egalitarianism on the labour market and sometimes contrary practice, women in Serbia and Yugoslavia were increasingly employed. After strong women's breakthrough into the economic life of the country just after the war and in the restoration period, there was a tendency in the early 1950s towards a decrease in the percentage of employed women compared to the total number of employed people. Vida Tomšić, President of AFŽ, warned at its IV and the last congress of the appearance of "some new, quasi democratic theories about woman and family that practically had a negative influence primarily on the issue of woman's economic independence". In some firms, female labor is considered as "less profitable", while the introduction of relatively high child benefit is often misunderstood, as if "the time has come that female labor is not needed any more and that it is on the path of retreating from business toward household, with its

27 Istorijski arhiv Beograda, [Historical Archives of Belgrade], (IAB) Town Conference of SSRNJ, Belgrade, Conference for the Social Activity of Women, k. 1, ...Programme of Work of the Mother-Child Section for 1949.

28 AJ, 836, KMJ-II-3/f-1-1, Govor Josipa Broza Tita na Drugom kongresu AFŽ-a, 1948 [Speech of Josip Broz Tito at the Second Congress of AFŽ, 1948].

natural, exclusive duty of being a housewife, mother and governess of her own children".²⁹

Since the mid-1950s, the number of women working outside their homes increased³⁰, although they constantly presented the majority of unemployed population. Women were being widely employed despite some restrictions that sporadically appeared in practice.

A paradox between the existing and projected paradigmatic image of a woman after the war and in the decades to come even more complicated an ambivalence of the socially desirable and expected roles of women, in other words the ambivalence within the very idea of a woman in socialism.³¹

Daily life of employed women, spouses and mothers brought to the foreground their conflicting roles and the issue of their harmonization. The double burden became a leitmotif of a woman's life. The reduction of a woman's free time up to the utter limit regardless of acquired rights and attained freedoms pointed again to an unequal treatment of men and women.³²

An image of women's daily life in the socialist state showed that women's legal equality and economic independence was not sufficient for their full gender equality. Even in the altered political circumstances, women did almost all household chores, childrearing and other work connected with family life. Domestic work was based on the engagement of women who were also employed outside their homes and thus carried the greatest burden. Changes in the social and political life did not entail the transformation of relations in the sphere of women's personal life, at least when it comes to domestic labor. Gender inequality still shaped the family's daily life. The issue of unburdening employed women did not only belong to the field of activity and engagement of women's organizations, but it was also a general social issue. "The question of real implementation of woman's equality and her active participation in social and public life is closely related to the issue of unburdening her from household tasks".³³

The strategy of Yugoslavia, ever since the establishment of the socialist state, adhered to the same principles in this regard and had particular features. At the level of theoretical orientation, policy makers pursued a clear direction: domestic work should be socialized. At

29 Research paper of Vida Tomšić at the IV Congress of the AFŽ of Yugoslavia, *Politika* daily, September 27th, 1953.

30 The greatest percentage of the unemployed was in Kosovo and the smallest in Slovenia. Dragana Stjepanović Zaharijevski, *Moć i nemoć žene*, [*Power and Weakness of a Woman*] (Niš, 1999) p. 125.

31 Historian Lydia Sklevicky was the first one to examine the combinations of women's roles resulting from contradictory requirements, "their traditional and newly acquired social and cultural roles". Renata Jambrešić Kirin, *Dom i svijet*, [*Home and World*], Centre for Women's Studies, Zagreb, 2008, p. 28.

32 Gudac Dodić, "Između javnog i privatnog: Tito o svakodnevici žena u socijalizmu", [*Between the Public and Private: Tito on Women's Daily Life in Socialism*], p. 366.

33 AJ, 117-236, Domaćinstvo [Household].

the fourth plenum of the Central Committee of AFŽ Yugoslavia in the early 1950s, it was emphasized in the conclusions that "... running a household shall be turned into a social industry, which will liberate women from a significant amount of domestic labor, enable them to pursue the broadest possible social activity and create material conditions needed for greater and freer development of a family".³⁴ In the following years, there were no significant changes in the state policy. Two and a half decades later, such orientation was still dominant and formulated in "Yugoslav Strategy for Women's Development Integration": "An exercise of equal rights in the society is countered by the practice of maintaining old divisions of labor, old unequal domestic and family obligations. The idea of solving the conflict between these two spheres is neither based on the equal distribution of obligations to all household members, nor is it possible to accept the division of woman's lifespan into three periods, education, maternity and work, as recommended. The main path is to turn the majority of those activities into public social work branches. Economic and social processes are already moving in that direction, supported by the modern development of production forces, science and technology."³⁵

The socialist concept did not formulate the involvement of men into domestic activities, but the socialization of domestic work and family obligations.³⁶ The idea of domestic work socialization did not suggest that all family functions be taken over by the state, but only some of them that were traditionally performed in the household.

Attempts made by the state to primarily decrease the double burden carried by employed women practically moved into two directions. One of them was the socialization of household tasks in different ways, primarily through the establishment of services. It was planned that services be established either within house councils or residential communities.³⁷

Another segment referred to the modernization of the domestic work by using modern home appliances and contemporary technical achievements, which had already appeared in the world. It was necessary to increase both domestic production of home appliances and their import.

Domestic work was often carried out in a primitive way, primarily in rural environments. It was usually done manually, thus demanding a lot of time and energy. The AFŽ and the Union of Women's Societies, and later the Commission for Women within the Socialist

34 AJ, KPR II-2-16, box 39.

35 AJ, KPR II-3-F, box 161. Deseti međunarodni seminar Konferencije za pitanja društvenog položaja žena Jugoslavije, [The 10th International Seminar of the Conference for the Social Position of Women in Yugoslavia], Ljubljana, 1977.

36 Davor Topolčić, „Muškarci to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji“, [Men Don't Do That: Gender Segregation of Domestic Division of Labour], *Društvena istraživanja*, br. 4-5, [Social Researches, no. 4-5], Zagreb 2001, p. 771.

37 AJ, 117-236.

Alliance, made great efforts to encourage all authorities and social organizations to enable more modern running of a household and decrease the burden of employed women regarding domestic chores. Apart from the modernization of domestic work by using modern machines and appliances on one hand, and the externalization of domestic tasks by organizing communal feeding, establishing various communal institutions for family assistance, services, etc. on the other hand, the mentioned activities included the education of housewives and women's enlightenment.

Numerous institutions and establishments all over the country were engaged in the promotion of the household. Speaking of Serbia, there were: an institute within the Federal Institute for Work Productivity in Belgrade, the Institute for the Promotion of Domestic Science of the PR Serbia, and centers for the promotion of household. Specialized schools were opened, as well. People working in the mentioned institutes were engaged in research regarding healthy diet, practical apartment arrangement, modern dressing, domestic science, home economics, as well as in the organization of seminars, courses, lectures and publishing brochures, magazines and popular publications of their research.³⁸

Modernization activities and strong, real achievements of the policy of emancipation with regard to women, which were manifested in numerous spheres of life, primarily in the domain of formal and legal relations between genders and mass schooling and employment of women, did not lead to the change in traditional family roles. As one of the generators of gender inequality, they contributed to the conflict of employed woman's roles.

Real-socialism emphasized political and economic liberation of women on the one hand, and "integrated a patriarchal bourgeois family in its idealized form"³⁹ on the other. Women in socialism, therefore, lived in two separate worlds, at their work places and other forms of public activities, and "in the private family world of bourgeois idyll in the afternoon or evening. A woman in socialism was the symptom of its discrepancy in the full sense."⁴⁰ According to contemporary feminist culturalogical analyses, in spite of legal support, an undisturbed access to free education and social protection that the socialist regime provided to women, thus offering them such a short-term development as no other political system, the Party disabled women, "with its usurpation of power and supervision over the entire social field", to develop their own "political skills necessary for defending and expanding personal rights."⁴¹

38 AJ, 117-236.

39 Anđelka Milić, „Socijalizam i feminizam – spojevi i razilaženja“ [“Socialism and Feminism – Connections and Discrepancies“], *Rod i levica [Gender and the Left Wing]*, Belgrade, 2012, p. 43.

40 Milić, “Socialism and Feminism – Connections and Discrepancies”, p. 43.

41 Kirin, *Home and World*, p. 23.

Social awareness, i.e. some of its forms such as ideology, law, politics, etc. reflected on gender relations and had an influence, apart from other factors, on the construction of women's identity in socialism and initiated changes of the idea of woman. The emancipatory character of the socialist state neither reflected entirely on gender equality, nor was it supported to the utmost by vigorous but incomplete modernization of the society. "Although the idea of equality was ubiquitous, it did not manage to overcome the traditional concept of life".⁴² Although they publicly propagated the idea of gender equality, Yugoslav ideologists did not succeed in making a radical break with the cultural forms of pre-revolutionary society which were based on "the idea of gender differences and compatibility".⁴³

* * *

Political and other changes in social circumstances resulted in the construction of woman's identity in a different way. For the Communist Party, molding and constructing the image of an ideal woman during the war, in times when female fighters and activists appeared on the social scene, obtained a prominently ideological content. Transformation of the typical image of a woman immediately after the war and in times of rebuilding the country brought work heroines to the foreground, thus changing the idea of femininity and discarding typical female attributes. The concept of female comrade was promoted in all possible ways. Efforts of the state and activities of the Communist Party and women's organizations aimed at eradicating illiteracy that was very pronounced among female population at that time also shaped and depicted the desirable image of a woman, while woman's education and schooling became an important part of her collective identity. The Soc-realistic ideal of a woman as a worker and mother acquired different outlines in time, so in the early 1950s the after the war forgotten femininity was revived in various ways. In the context of socialism, work and maternity were strongholds for defining an ideal image and for the social construction of woman's identity.

42 Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu: Analiza jedne kulture koja nestaje*, [Family and Relationship in the Balkans: Analysis of a Vanishing Culture], Belgrade, 2002, p. 448.

43 Kirin, *Home and World*, p. 20.

Резиме

Др Вера Гудац Додић

Политика државе и идентитет жене у социјализму

Кључне речи: идентитет, улоге, жена, идеални лик, социјализам

Процеси креирања женских идентитета кроз конструкцију идеалног лика жене у социјалистичкој Србији и Југославији били су усмеравани политиком државе, прожети идеологијом социјализма и комунизма и делом зависни од активности Комунистичке партије. Партијска држава је на различите начине утицала на формулисање и обликовање друштвено пожељне функције жене у послератној Југославији, поред осталог, јавним наступима државних и комунистичких лидера, социјалистичком штампом, представљањем жене у њој и др. Конструисан је нови лик жене својствен идеалима Комунистичке партије и духу времена, утемељена су нова права и дужности, промовисане другачије друштвене и културне улоге жене. Модернизацијски манифестовали су се у многим сферама живота, пре свега у домену формално-правних односа међу половима, те масовном школовању и запошљавању жена, али нису довели до промена традиционалних улога у породици. Оне су биле један од генератора родне неједнакости и доприносиле конфликтности улога запослене жене. У контексту социјализма рад и материнство били су упоришне тачке у дефинисању идеалне слике и друштвеној конструкцији идентитета жене.

УДК 323.1(497.115)“1968”
323(497.115)“1968”

Др Јан ПЕЛИКАН

КОСОВО У ПРВИМ МЕСЕЦИМА 1968. ГОДИНЕ

Апстракт: На основу архивских извора и литературе у раду је анализирана ситуација на Косову у прва три месеца 1968, посебно политика и положај функционера албанског порекла и њихов однос према руководству Србије.

Кључне речи: Косово, Србија, Југославија, Албанци, Савез комуниста, национализам, Државна безбедност, Призренски процес

Политички пад Александра Ранковића, формално потврђен 1. јула 1966. године на тзв. Брионском пленуму ЦК СКЈ, донео је велику промену у постојећем моделу управљања Косовом. Тамошњи званичници Савеза комуниста албанског порекла искористили су оптужбе на рачун чланова тзв. Ранковићеве фракције за ширење српског национализма и злоупотребу моћи у Државној безбедности, те су у кратком временском року у своје руке преузели управљање аутономном покрајином. Група око Велија Деве, у којој је све већи утицај имао Фадиљ Хоџа, не само да је подржавала већ је и активно пропагирала националистичке интересе косовских (и осталих југословенских) Албанаца. Користила је при том либералан приступ српског партијског руководства, касније и Јосипа Броза Тита. До пролећа 1967. групи је пошло за руком да знатно ослаби везе са републичким центром. У многим погледима приштинско руководство је почело да се понаша као равноправан партнер српске извршне власти.

Од краја 1967. године приштинско руководство се нашло пред низом неодложних задатака и горућих проблема. Разговори о уставним променама, које је требало да ојачају аутономију Косова, почели су да се компликују. Око њих, али и због свог превише самосталног деловања и одлучивања, група око Хоџе и Деве је дошла у прве озбиљније сукобе са српским руководством. Једно од кључних политичких питања, на тренутак умерено у страну, опет се врло интензивно појавило: компликовани проблеми у вези са исправљањем нанетих неправди у злочинима које су раније на Косову починили припадници политичке полиције. Релативно широк маневарски простор који су Дева, Хоџа и њихови најближи сарадници имали, почетком 1968. године почео је нагло да се смањује. Њихови не мали захтеви наилазили су на отпор српског руководства чија се ранија, готово безгранична

предусретљивост, у многим погледима видљиво губила. Са друге стране, радикалне присталице албанског националног покрета, укључујући и неколико важних државних и партијских функционера, замерале су Деви и Хоци претерану опрезност, опортунизам, недовољну упорност и одлучност у одбрани интереса власти тог народа.¹

Највише приштинско руководство тако се нашло под константним притиском, који је долазио са најмање две стране. Притиску су били изложени на састанцима највиших партијских колегијума, као и на састанцима нижих партијских органа. Неколико радикалније оријентисаних албанских националиста, на високим положајима у партијском и државном апарату и у правосуђу, чак је престало да поштује ауторитет чланова најужег руководства аутономне покрајине. Не оклевајући и без њиховог знања, доносили су проблематичне одлуке које су позицију највише косовске политичке елите додатно компликовале.

Приштински функционери, и поред потешкоћа, дуго су се трудили да споља изгледа као да владају ситуацијом на Косову и да се она под њиховим руководством стабилизује. Признавали су додуше да постоје економски проблеми, али су њихов обим потцењивали. У јавности и током интерних састанака деловали су одлучно и суверено. Бар се споља чинило да током последњих неколико месеци 1967. године њихово самопоуздање и даље расте. Одабрани модел самопрезентације може се видети у интервјуу који је Вели Дева дао за новогодишње издање дневног листа *Политика*.² Већ само објављивање дугог разговора у престижном и масовно читаном београдском дневном листу (па још у новогодишњем издању) у јавности га је аутоматски приказало као једно од кључних лица југословенске политике.³ У тексту је Дева наступио не само као шеф партијске организације Косова већ и имплицитно као представник албанског становништва у Југославији. Недавни развој догађаја у аутономној покрајини оцењивао је углавном позитивно. Националистичке испаде није спомињао. Нагласио је неопходност што брже постизања реалне равноправности албанског језика.⁴ Такође је навео да ће пре свега доследна борба против хегемонизма у Србији (тј. против српског национализма) олакшати косовским комунистима елиминацију активности последњих оста-

1 Архив Србије (АС), ф. Централни комитет Савеза комуниста Србије – Савез комуниста Косова (ЦК СКС–СКК), к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију дана 23. 1. 1968.

2 *Политика*, 31. 12. 1967 – 2. 1. 1968.

3 Претходних година слично конципиран разговор са неким од званичника СКЈ албанског порекла у *Политици* никада није објављен.

4 Констатовао је да оба језика морају имати исти положај и у свим основним школама на Косову. Или ће настава другог језика (односно албанског и српског) за све бити обавезна, или и за Албанце и за Србе факултативна.

така реакције. На основу садржаја разговора са Девом неупућени читалац би врло лако могао стећи утисак да је друштвена ситуација у аутономној покрајини врло стабилна, те да су извештаји о испадима албанских националиста, који су стизали у Београд преко неслужбених извора, само лажне фабрикације непријатељске пропаганде.

И перспективу економског развоја у аутономној покрајини Дева је осликао врло оптимистично. Читаоцима је изнео податке о новим фабрикама и модернизованим производним погонима. Истакао је да је неколико предузећа успешно савладало потешкоће које је имало током 1967. године. Највиши партијски представник Косова само се у кратким цртама осврнуо на то да нису испуњени сви планови. Констатовао је да је економски раст био мањи од очекиваног. И ова маргинална напомена о делимичном неуспеху била је полуистинита. У време када је разговор са Велијем Девом обављен у *Политици*, косовска привреда већ је месецима стагнирала.

Слично, готово неочекивано снажну дозу самопоуздања са којом су косовски званичници албанског порекла излазили у јавност почетком 1968. пратио је потпуно другачији тип дешавања. Крајем 1967. године Добривоје Радосављевић је поднео неопозиву оставку на место председника Централног комитета Савеза комуниста Србије. Радосављевић је недуго након Брионског пленума преузео централну позицију моћи у Србији крајње невољко, те је већ после неколико месеци хтео да је напусти. Међутим, дозволио је да га разувере и оставку је у јануару 1967. повукао. Косовско руководство је крајем 1966. врло енергично вршило притисак на Радосављевића да са ове кључне функције не оде. При том су приштински руководиоци прекршили дотадашња правила партијске подређености, те су у Београд послали службено негативно мишљење Покрајинског комитета Савеза комуниста по питању припреманих кадровских промена.⁵

По моделу слично, али још мање стандардно, реаговало је косовско руководство када је Радосављевић, након мање од годину дана, поново најавио оставку. Најпре је Фадиљ Хоџа покушавао да га убеди да још једном размисли о својој одлуци. Након што је Радосављевић то одбио, Хоџа је хитно позвао на разговор људе од поверења, ради саветовања око припреманих кадровских промена. У јануару 1967. године, на најављену остав-

5 АС, ф. Централни комитет Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), к. 11, транскрипт стенографског записа са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ЦК СКС, 17. 1. 1967; Архив Југославије (АЈ), ф. Кабинет председника Републике (КПР) 1953–1980, II, белешка о разговору Јосипа Броза Тита са Е. Кардељом, К. Поповићем, М. Тодоровићем, Д. Радосављевићем, П. Стамболићем, Д. Стаменковићем и В. Поповићем, 20. 3. 1967; АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 5, белешка о разговору П. Стамболића, В. Деве, Ф. Хоџе и С. Доронског, 5. 3. 1968.

ку Радосављевића реаговао је косовски Покрајински партијски комитет. Његов ангажман у питањима која су се искључиво односила на Централни комитет Савеза комуниста Србије, дакле њему надређено тело, био је у дотадашњој пракси прилично јединствен и у најмању руку није био у складу са духом статута СКЈ. Годину дана касније приштинско руководство отишло је и корак даље. Одлучило се на потез који нипошто није био у складу са интерним партијским прописима. Почетком јануара 1968. сам Фадиљ Хоџа је, на своју руку, у Приштини, сазвао састанак изабраних чланова Централног комитета Савеза комуниста Србије пореклом са Косова. На састанку је изражен протест против промена у републичком партијском руководству, нарочито против већ одобрене одлуке да на упражњено место председника дође Петар Стамболић. У позадини ових активности била је дуготрајна лична аверзија Хоџе према овом утицајном политичару, као и страх да ће се Стамболић у питања Косова мешати много више од свог претходника. Стамболићу су конкретно замерали што је управо он водио партијску организацију Србије средином 50-их година, односно у време када је бруталним средствима вршена рација великих размера с циљем одузимања илегалног оружја. Са свог положаја није учинио ништа како би спречио масовне ексцесе који су акцију пратили. Замерали су му и то што се након Брионског пленума није довољно активно укључио у критику *групе око Ранковића*. Приштински функционери су кандидата за председника ЦК СКС окривили и зато што се ограђује од тренутних дешавања на Косову и што се приликом посете аутономној покрајини у фебруару 1967.⁶ није примерено дистанцирао од српских шовинистичких испада до којих је, кратко пре посете, дошло током прославе православне Нове године.⁷

Политичко снажење приштинског руководства одражавало се не само кроз неслагање са предложеним кандидатом и начин аргументације, већ пре свега кроз чињеницу да је наведена одлуку одобрио потпуно нестандартни форум – колегијум косовских чланова ЦК СКС. Такав корак је врло лако могао бити оквалификован као вишеструко кршење партијских норми. На иницијативу локалног функционера, а не руководства Србије (као што је до тада било уобичајено), састао се форум који се својим карактером потпуно одвојио од организационог система Савеза комуниста Југославије. Чланове ЦК СКС са Косова (иако се о њиховој кандидатури у Приштини већ неформално разговарало) није бирао

6 П. Стамболић је у посети био још док је био федерални премијер.

7 АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 5, белешка о разговору П. Стамболића, В. Деве, Ф. Хоџе и С. Дороњског 5. 3. 1968. Као израз српског шовинизма означено је неколико сусрета у кафанама и ресторанима косовских градова, када је група људи певала српске националне песме и величала А. Ранковића и М. Ђиласа, погрешно верујући да су обојица била склоњена са највиших функција у Југославији због свог етничког порекла.

никакав колегијум из аутономне покрајине, већ конгрес Савеза комуниста Србије. Сазивање састанка косовских чланова српског партијског руководства имало је за последицу да се на њих гледа као на лица која је у ЦК СКС директно бирала Приштина, која су одговорна покрајинском партијском руководству, а у Београду бране пре свега (или чак само) интересе аутономне покрајине. Није требало пуно маште да таква активност буде окарактерисана као кршење принципа демократског централизма или као недопуштено стварање фракција на регионалном, па чак и националном принципу.

Петра Стамболића и високе функционере Србије овај поступак је узбунио. Након дужег времена директно су интервенисали у Приштини. Међутим, на флагрантно кршење статута нису се отворено жалили, а само питање нису предложили за разматрање ЦК СКС-у или његовом Извршном комитету. Највероватније о овом питању нису службено обавестили ни одговарајуће савезне партијске колегијуме.⁸ Задовољили су се само тиме што је косовско руководство своје примедбе против кандидатуре Стамболића 16. јануара 1968. године, уочи самих избора,⁹ повукло. Овог пута форум истог састава (тј. окупљање чланова ЦК СКС са Косова), који је наведени закључак прихватио, означен је као састанак саветодавне групе.¹⁰

Крајем 1967. и почетком 1968. самоувереност, чак и одређени осећај суверенитета били су саставни део јавних наступа и партијских форума најутицајнијих приштинских функционера. Међутим, врло брзо те исте особе, нарочито за време интерних састанака, губиле су самопоуздање и полако излазиле из своје улоге. Разлоге смо већ навели. Компликације су се јављале током разговора о кажњавању злочина које су починили представници Државне безбедности. Истрага појединачних случајева се током 1967. године непримерено продужавала. Због недостатка доказа многе случајеве је тужилаштво одбацило. Морало је да пусти на слободу неколико бивших заповедника Државне безбедности на високим положајима, које је од јесени 1966. држало у притвору.¹¹

8 Из дневника Д. Марковића прозилази да је и он, иако је тада био на положају потпредседника Скупштине СР Србије, те је тако припадао ширем кругу водећих српских званичника, о ситуацији сазнао ван функције (ex post) и без навођења кључних детаља. D. Marković, *Život i politika 1967–1978*, I, Beograd, 1987, str. 47.

9 Стамболић је за председника ЦК СКС изабран 19. јануара. *Политика*, 20. 1. 1968.

10 АС, ф. ЦК СКС, к. 11. записник са заједничког састанка Председништва и Извршног комитета ЦК СКС дана 17. 1. 1968.

11 АС, ф. ЦК СКС, к. 23, изјава Ј. Бајата пред специјалном комисијом ЦК СКС 14. 5. 1968; АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 23. 1. 1968, говорници Ф. Хоџа и Р. Шаља.

Оштећени Албанци или њихове породице на такве одлуке реаговали су групним подношењем приватних жалби због кршења закона.¹² Такве документе подносили су углавном људи из земљорадничке полуписмене средине, те су већином бивали одбијени због формалних недостатака. Активисти албанског националног покрета, који су имали велики интерес да се помнуту случајеви доведу пред суд, зато су пронашли елегантан и учинковит начин. Оштећене или њихове сроднике су са захтевима слали у месне одборе Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ). У специфичној ситуацији која је на Косову након 1966. створена, већину месних организација ССРНЈ контролисали су албански националисти. Одбори су се потом, уз овлашћење оштећених, обраћали одговарајућим правосудним органима¹³ ради конкретних случајева. По свој прилици, ове кораке су организацијски обезбеђивали активисти албанског националног покрета, који су већ тада замерали Деви и Хоџи да у кажњавању недавних злочина не поступају довољно одлучно.

Политичке компликације око ранијих активности полиције на Косову није изазвало само на десетине приватних пријава у вези са раније одложеним случајевима. Почетком 1968. године посебна комисија, коју је оформио покрајински партијски комитет ради истраге о околностима Призренског процеса,¹⁴ предала је завршни извештај. Непосредно пре тога је започео јавни процес против Вуја Војводића. Први пут од пада Ранковића, на суду је био полицајац који је у периоду пре Бриона имао важну позицију у косовским органима Министарства унутрашњих послова.¹⁵

12 АС, ф. ЦК СКС, к. 22, информација Државног тужилаштва Србије, 9. 4. 1968. године, о ситуацији случајева које су водили судови и тужиоци на територији Аутономне Покрајине Косова и Метохије, а тичу се злоупотребе службеног положаја запослених у ресору унутрашњих послова.

13 АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 23. 1. 1968, говорник В. Дева.

14 *Призренски процес* одиграо се у лето 1956. године. Претходила му је истрага и осуђивање групе неколицине духовника из муслиманске секте бекташија, наводно умешаних у шпијунску мрежу. Са њима је био повезан главни оптужени, бивши секретар Општинског одбора Савеза комуниста Нијаз Маљоку, који је потом са још неколико других лица осуђен на дугогодишњу затворску казну. Могуће је да је цео случај био само провокација неке од иностраних тајних служби. Такође, не треба искључити могућност да је осуда Маљокуа била само припрема за гоњење других званичника Савеза комуниста на вишим позицијама (пре свих Фадила Хоџе и Џавида Ниманија). Околности процеса против Маљокуа, који је врло вероватно инсценирала полиција, до данас нису објашњене. Научна историја до данас није дала релевантно објашњење узрока и последица Призренског процеса. Једина публикација која се овом темом бави састављена је у време растућег притиска српске елите на косовке Албанце (L. Bulatović, *Prizrenski proces*, Novi Sad, 1988). Неке информације, врло штуре, о околностима Призренског процеса видети у: V. Štěpánek, *Jugoslávie – Srbsko – Kosovo. Kosovská otázka ve 20. století*, Brno, 2011, str. 137–139.

15 Вујо Војводић је много година био заповедник безбедносних структура у општини Пећ.

Питања која су се односила на тзв. Призренски процес, политичке компликације узроковане суђењем Војводићу, као и припрема даљих сличних процеса, у првим месецима 1968. су међу приштинским руководством изазивали дубока неслагања у ставовима. Током бројних расправа о овим проблемима почеле су да се профилишу позиције појединачних струја у косовској партијској елити. Истовремено, расло је незадовољство српског партијског руководства дешавањима у аутономној покрајини.

О коначном облику ревизије Призренског процеса најпре је расправљала група косовских функционера у присуству Стевана Дороњског, тада другог највишег представника Савеза комуниста Србије. Током дугог састанка, који је одржан 12. јануара 1968. у Приштини, створене су три, не посве блиске платформе.¹⁶ Најрадикалнији став заузео је председник приштинског одељења Врховног суда Србије Рамадан Вранићи. Захтевао је да се при решавању овог питања користе стандардни правни механизми: дакле, да се на основу иницијативе тужилаштва одржи јавно суђење које би ослободило неправедно осуђене. Помињањем релевантне легислативе објаснио је да другачији поступак не би био у складу са законом. Одбацио је као немогуће да неправда настала на исконструисаном судском процесу буде исправљена вансудском рехабилитацијом осуђених. Такав поступак, по његовим речима, не би био правно чист и уз то би читав низ околности око Призренског процеса остао заувек необјашњен.

Вранићи се трудио да се током састанка на партијском тлу стриктно придржава правне аргументације. Међутим, није се радило само о стручном наступу искусног професионалца који одбацује притисак моћника, већ о прецизно циљаном политички условљеном ставу. Начин ревизије Призренског процеса који је он предложио ишао је отворено према још већем компромитовању начина управе на Косову 50-их година, према откривању даљих доказа дискриминације Албанаца, чиме би се изашло у сусрет радикалним албанским националистима. Милитантне политичке ставове Вранићи је заступао одмах након Брионског пленума. За што обимније исправљање правосудних и полицијских неправди на Косову залагао се још у децембру месецу 1966. при пријему руководилаца врховних судова код Јосипа Броза Тита.¹⁷ Садржај његовог наступа тада је у потпуности изашао из карактера дискусије.¹⁸ Вранићи није био ни међу партијским функционерима ни

16 АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 4, транскрипт звучног записа са састанка изабране групе чланова Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, чланова ЦК СКС и чланова ЦК СКЈ, 12. 1. 1968.

17 Југословенски председник тада је окупио највише представнике правосуђа како би их пре свега обавестио о својој одлуци да заустави кривично гоњење А. Ранковића и осталих лица окривљених заједно са њим.

18 АЈ, ф. КПР 1953–1980, II, транскрипт звучног записа са пријема судија Врховног суда Југославије и председника републичких највиших судова код

у косовском (и југословенском) правосуђу ново лице.¹⁹ На руководећи положај у приштинском одељењу Врховног суда Србије дошао је већ почетком 60-их година.²⁰ У исто време постао је члан Покрајинског комитета Савеза комуниста, у коме је уживао солидан ауторитет.²¹ Зато је врло добро знао какве политичке последице би имао предложени начин ревизије Призренског процеса. На дневни ред би, између осталог, поново дошло не само питање политичке, већ и кривичне одговорности бивших косовских функционера, посебно Ђоке Пајковића и Душана Мугоше. Непријатне последице могле су стићи и партијске делатнике који су тада у аутономној покрајини били на кључним позицијама. Могуће кривично гоњење за организовање лажираног процеса односило се, пре свега, на Фадила Хоџу, који је у време његовог одржавања био председник косовске владе.

У расправи која је уследила Вранићи је упорно бранио своје ставове, које је од свих присутних, и то само делимично, подржао косовски министар унутрашњих послова Џевдет Хамза.²² Вранићи је тврдио да правосуђе не може бити под утицајем политичких циљева; потенцијално гоњење Д. Мугоше лаконски је означио као уобичајен законски поступак. Изјаснио се и за најшире укључење јавности у ток и исходе обновљеног судског поступка.²³ Непрестано је подсећао да правосуђе мора поштовати законе, а не спроводити партијске одлуке.

Различито мишљење у расправи о ревизији Призренског процеса заступали су Фадиљ Хоџа и Вели Дева. Нису се слагали са Вранићијевим радикализмом. Били су против јавног решавања случаја. Такође су били против (Дева отворено, Хоџа видљиво суздржанији) свађивања политичке одговорности само на бивше високе функционере Савеза комуниста који су Косовом управљали 50-их година. Као и сви учесници састанка, укидање пресуде и рехабилитацију осуђених сматрали су за готову ствар. Али, ова-

Ј. Б. Тита дана 6. 12. 1966.

- 19 Пре 1966. године је неколико пута био члан судских већа која су одбила жалбе активиста албанског националног покрета против високих затворских казни за нелегалну политичку делатност. АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију, 23. 1. 1968, наступ Ф. Хоџе.
- 20 Пре тога је био председник Градског националног одбора у Приштини.
- 21 Положај Вранићија у оквиру косовске политичке елите осликава чињеница да је имао част да на почетку заседања покрајинског партијског руководства, које је одржано почетком новембра 1967. године, одржи свечани говор за 50. годишњицу большевичке револуције у Русији. *Политика*, 7. 11. 1967.
- 22 Наравно, његови ставови су се слагали са становиштем већине албанске интелектуалне елите. Такође можемо претпоставити да су позитивно одјекнули у целом косовско-албанском окружењу.
- 23 Већ пре ове интерне расправе Вранићи је на једном јавном партијском састанку казао да ће о резултатима ревизије Призренског процеса политичко руководство Косова објавити исцрпне информације.

кав став није их спречио да негативно, чак и с презиром, говоре о главном оптуженом (и осуђеном) у Призренском процесу, бившем општинском секретару партије у Ораховцу Нијазу Маљокуу. О њему су говорили као о пијаници и женскарошу који се задужио и тако веома једноставно постао лака мета полицијске уцене. По њиховим речима је пре хапшења дуго деловао као агент Државне безбедности. Замерали су му и то што је допустио да га истражилац натера да потпише признање, које је било једини доказ за доношење пресуде и над осталим оптуженима.

Током расправе о ревизији Призренског процеса, на ставове Фадиља Хоџе, као и на ставове осталих функционера Савеза комуниста албанског порекла, утицао је широки круг често противречних аспеката. Председник косовске скупштине био је свестан негативног утицаја евентуалне јавне расправе обновљеног процеса. Знао је да би то још више погоршало затегнуте међуетничке односе. С друге стране, Призренски процес је био посматран као један од примера самовољног понашања Државне безбедности против припадника већинског народа на Косову, а посебно је, и то с правом, сматран симболом тадашње доминације политичке полиције над локалним партијским званичницима албанског порекла. Хоџа зато није хтео да пропусти прилику да током ревизије случаја још једном не подсети и не осуди негативне стране развоја Косова за време периода пре Бриона. То је био један од разлога зашто имплицитно није одбацивао идеју о именовању одговорног за организацију лажираниог процеса.²⁴ Уз то је вероватно био сигуран да би у постојећој кадровској констелацији највишег косовског руководства он сам био врло тешко позван на одговорност.

Двосмислен, контрадикторан став Фадиља Хоџе у вези са начином ревизије Призренског процеса био је мотивисан, и то у великој мери, још једном околношћу. Често се могло чути да је процес против Маљокуа био само увод за чистку међу руководством СКЈ албанског порекла. Маљоку и остали задржани у припремном процесу наводно су били врло детаљно испитивани о илегалним делатностима Џавида Ниманија и Фадиља Хоџе. За време самог суђења, пред пажљиво бираним аудиторијумом, имена обојице, као и још неколико других комунистичких политичара албанског порекла, заиста су била изречена у негативном контексту. Изнуђене изјаве требало је не само да их компромитују већ и да доведу до оптужбе по којој су Хоџа и Нимани у марту

24 Дебати о пребацивању одговорности за организацију Призренског процеса није недостајала одређена мера апсурдности и парадокса. У време када се одвијала, у званичну посету Косову је дошла делегација Савеза комуниста Црне Горе. Делегацију је предводио Ђока Пајковић, који је у то време већ пету годину заредом био моћан партијски шеф најмање републике југословенске федерације. На затвореној седници чланова највишег косовског руководства се у том тренутку разговарало о могућности његовог кривичног гоњења.

1945. године организовали атентат на тадашњег шефа организације Комунистичке партије Југославије на Косову Миладина Поповића. Овакво тумачење ширег контекста Призренског процеса било је након Брионског пленума опште прихваћено међу косовским руководством.²⁵ Не располажемо ниједним документом који би директно потврдио неку од ових теза. Мало је вероватно, чак је и конрадикторно, објашњење да је даљу истрагу у октобру 1956. Покрајински комитет спречио својом резолуцијом. Управо против неких чланова овог тела, које је на почетку друге половине 50-их година било подређено не само републичкој власти већ и државној безбедности, требало је да буде вођена истрага.²⁶

Као човек са више од двадесет година искуства у томе како функционишу механизми лењинско-стаљинистичког система, Хоџа је знао да оптужба коју у том тренутку цела политичка елита сматра за измишљену, чак апсурдну, након неког следећег преврата може бити поново извучена из заборавља и представљена као релевантна. Зато се током затворених дискусија о облику и начину ревизије Призренског процеса пре свега трудио да буде званично речено да су клевете против Џ. Ниманија, И. Пуље, неколико других функционера Савеза комуниста, наравно и њега самог, само намерно бацање љаге које је лажирало тадашње руководство Државне безбедности.

Карактер тадашњих политичких расправа у партијском руководству Косова, начини аргументације, као и сам ток мисли најутицајнијих људи илуструје једна, наоко маргинална ствар, употребљена у аргументацији Фадила Хоџе. Он је за главног идејног творца Призренског процеса означио Чедомира (Чеду) Мијовића, који је 1955–1956. кратко деловао као косовски министар унутрашњих послова. Уз остале злочине,²⁷ оптужио га је да је тридесетих година био агент Петка Милетића, који је у другој половини 30-их година био главни ривал Јосипа Броза Тита за руководећу позицију у тада илегалној Комунистичкој партији Југославије. Током московског егзила у време тзв. великог терора, њихов спор резултирао је Милетићевим затварањем и потом физичком ликвидацијом. Након тога, Милетић је означен за непријатеља народа. У на брзу руку исконструисаној историји југословенског комунистичког покрета заузео је изузетно негативну улогу троцкистичко-зиновљевског агента. Након прекида са Стаљином и одређене либерализације југословенског ау-

25 Међу партијским званичницима из Србије појавила се и неоснована теза да је процес испровоцирала нека од страних шпијунских организација.

26 Сумњу да су Џ. Нимани и Ф. Хоџа учествовали у организацији атентата на Миладина Поповића 1945. године можемо посматрати као намерно измишљену.

27 Ф. Хоџа о њему је изјавио да је након прекида са Совјетским Савезом био замаскирани присталица Стаљина. Такође је изразио сумњу да Мијовић и до данас делује као руски шпијун.

торитарног режима, давни спорови у руководству КПЈ, а тиме и Милетићево име и његова трагична судбина, намерно су гурани у историјски заборав. Међутим, ни 1968. године када је дестаљинизација у Југославији готово досегла врхунац, Хоџа није оклевао да искористи овај, у најмању руку, застарео аргумент.

Хоџини љутити напади на Мијовића нису били само нагли, неконтролисани исказ изразите личне антипатије настале у време када су обојица управљали Косовом и када је Хоџа, иако је био председник аутономне владе, морао да поштује ауторитет себи формално подређеног министра унутрашњих послова. Напади на Мијовића имали су ширу позадину. Функционери албанског порекла врло су тешко подносили то што су Мијовић и већина других бивших руководиоца Државне безбедности који су раније деловали на Косову, након Брионског пленума избегли казну. Такође не без основа, бојали су се да би баш ови *удбаши*, од којих су многи и даље заузимали одговорне положаје,²⁸ могли у Београду издејствовати промену у ставу према Косову. Дева и Хоџа су зато почетком 1968. године поново почели да врло интензивно захтевају да ови људи буду бар отпуштени из полиције и партијски кажњени. Њихови захтеви имали су још један мотив. Овим кораком²⁹ отворено су хтели да покажу националном радикалном делу албанске елите, чији чланови су се све више критички изјашњавали о резултатима постигнутим на Косову након 1966, да руководство аутономне покрајине и даље доследно брани интересе већинског становништва и да у оквиру датих могућности ради на отклањању ранијих неправди. У дугој и бурној расправи је овог пута, први пут од Брионског пленума, могао врло гласно да се чује став који је заступао представник српског руководства. Стеван Дороњски је критиковао косовско руководство што је ревизију Призренског процеса непримерено дуго одлагало и тиме допринело још већој политизацији ионако деликатне ситуације. Замерао им је што целу ствар нису у миру привели крају у првих неколико месеци након Брионског пленума. Упозоравао је да при додатном развлачењу случаја прети опасност од озбиљних правних и пре свега политичких компликација. Одлучно је одбијао захтев за јавним суђењем. Према његовим речима, у том случају би се поступак претворио у *политичку представу* која би етничке односе у аутономној покрајини озбиљно пореметила. Дороњски је препоручивао, боље речено давао инструкције косовским функционерима да суд Маљокуа и друга

28 Ч. Мијовић је још неколико месеци након Брионског пленума радио као заповедник милиције у Београду. Будимир (Будо) Гајић, један од бивших високо позиционираних заповедника политичке полиције на Косову, управљао је још 1968. године Ватрогасним јединицама Социјалистичке Републике Србије.

29 Функционери политичке полиције су међу албанским становништвом били веома неомиљени, из разумљивих разлога, а већина и основано.

неправедно кажњена лица формално што пре рехабилитује и да о тој одлуци објави само кратку, што уопштеније формулисану информацију.³⁰ Тврдећи да недоказане претпоставке не могу бити оповргаване, одбио је захтев Хоџе да буде јавно декларисано да је оптужба усмерена против њега, Ниманија и осталих лажирана.

Став Дороњског подржали су Илија Вакић и Блажо Радоњић, тада двојица највиших функционера приштинског руководства српског порекла.³¹ Слично мишљење имали су Али Шукрија и Кољ Широка. Ипак, оштра дебата, која је трајала неколико сати, и у неким тренуцима прерастала и у свађу, завршила се без усвајања јасне одлуке.³²

Ставовe Дороњског са јануарског састанка у Приштини без сумње је унапред одобрило партијско руководство Србије, које је очигледно одлучило да своју визију о начину ревизије Призренског процеса, без обзира на ставове најутицајнијих представника Косова, енергично заступа. Њихов потез није био мотивисан само страхом од нежељених последица које би јавни ток ревизије изазвао на самом Косову. Српски руководиоци су морали узети у обзир и целодржавни контекст. Рехабилитација и исправљање неправди почињених из политичких разлога према многим невиним жртвама у појединим етапама развоја друге Југославије, у овој су земљи, за разлику од већине земаља Источног блока, помало парадоксално, били потпуно непозната појава. Уз то, Призренски процес ни издалека није припадао ни највећим ни најужаснијим ни политички најосетљивијим правосудним манипулацијама до којих је дошло за двадесет година Титове ере. Обновљена расправа о случају локалног партијског званичника, који је деловао у удаљеном делу Косова, сигурно не би побудила интересовање за преиспитивање масовних судских прогона вршених по политичкој наруцбини против стварних или измишљених непријатеља новог режима а спровођених непосредно након завршетка рата. Аналогија са Призренским процесом могла је да буде преседан за рехабилитацију високих партијских функционера осуђених на тзв. „Дахауским процесима“ који су се одиграли крајем 40-их година у Словенији.³³ Но, пре свега би било постављено питање да ли би на

30 Дороњски није прихватио захтев Ф. Хоџе и Д. Хамзе да се о околностима Призренског процеса напише опширна информација. Овај материјал, са прецртаним конкретним именима лица, потом би, по Хоџиној замисли, био послат члановима Покрајинског комитета Савеза комуниста на Косову. С обзиром на бројност чланова поменутог партијског колегијума такав поступак фактички би значајно објављивање изузетно осетљивих података.

31 И. Вакић је био председник владе аутономне покрајине; Б. Радоњић је био секретар Покрајинског комитета Савеза комуниста.

32 АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 4, транскрипт звучног записа са седнице изабране групе чланова Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, чланова ЦК СКС и чланова ЦК СКЈ, 12. 1. 1968.

33 Серија процеса која је вођена против бројне групе бивших словеначких заговорника нацистичког логора Дахау, након рата углавном високо позицио-

сличан начин требало поступити по питању хиљада невиних лица која су од 1948. до 1955. била по затворима и логорима направљеним за присталице Информбироа.

Вероватно по налогу из Београда, косовска влада је 9. фебруара објавила информацију о Призренском процесу. То што су садржај и облик саопштења само делимично пратили инструкције које је месец дана раније у Приштини дао Стеван Дороњски погодовало је снажењу косовске елите и давало јој аргументе у споровима са радикалним присталицама албанског националног покрета. У релативно обимном тексту било је наглашено да је Призренски процес организовала Државна безбедност преко групе функционера који су се трудили да на тај начин дискредитују политику Савеза комуниста и да поремете етничке односе у аутономној покрајини. Више пута било је наведено да је циљ лажног процеса била дискредитација *већег броја Шиптара, функционера Косова и Метохије*. Јавност је сазнала да су, чак и након завршетка процеса, неправедно осуђени путем насилних метода и изнуда, чак и по затворима били присиљавани да дају лажне оптужбе против албанских званичника Савеза комуниста. На крају саопштења косовска влада је кратко констатовала да је Призренски процес „инсцениран и лажан“, да су сазрели услови за његову ревизију и да је у том смислу већ послала предлог надлежним органима у кривичном поступку. Истовремено, констатовано је да би неправедно осуђена лица требало да буду рехабилитована друштвено и политички.

Дакле, главни садржај саопштења био је да је Призренски процес био дело непријатеља Комунистичке партије који су помоћу њега покушали да дискредитују функционере СКЈ албанског порекла. Хоџа и Дева нису послушали инструкције из Београд и о ревизији Призренског процеса нису објавили само пар редака. Међутим, изјаву су формулисали веома уопштено. У њој, на пример, није било објављено нити једно презиме. Нису били конкретно наведени ни организатори монтираног процеса ни неправедно осуђена лица ни руководиоци које је требало дискредитовати.³⁴

Спорови о томе да ли ревизија Призренског процеса треба да буде обављена иза затворених врата или јавно наставили су се и крајем фебруара и почетком марта. Другу могућност и даље су заступали национално радикално расположени представници

нираних званичника Титовог режима. Судови, који су имали типичан стаљинистички карактер, вероватно су били организовани на основу идеје совјетске тајне службе. Скоро четрдесетак осуђених доживело је судску рехабилитацију тек крајем 70-их година, без неке веће халабуке. Јавну политичку сатисфакцију дочекали су тек 1986. године. Видети и: М. Ivanić (ur.), *Dachauski procesi*, Ljubljana, 1990; В. Krivokapić, *Dachauski procesi*, Beograd, 1986; АЈ, ф. КПР, 1953–1980, II-2, белешка о састанку Ј. Броза Тита са М. Рибичичем, Н. Диздаревићем, Н. Миљањићем и Ј. Смолеом, 7. 8. 1969.

34 *Политика*, 11. 2. 1968.

албанске интелектуалне политичке елите. С обзиром на њихове функције највише су се могли чути ставови Вранићија и Шаље. Још у фебруару, вероватно на њихову иницијативу, објављена је вест да је Државно тужилаштво аутономне покрајине предало надлежном суду комплетну документацију о Призренском процесу и да *припрема његове ревизије привлачи велику пажњу становника Косова и Метохије*.³⁵

И поред отпора челника косовског правосуђа, на крају је одлучено да ће се у најкраћем року састати надлежно веће општинског суда, које ће на затвореној седници све осуђене рехабилитовати. Онима који су пре хапшења били чланови Савеза комуниста требало је да буду укинута партијске казне. О оваквом поступку реферисао је Стеван Дороњски на састанку одржаном почетком марта у главном граду Југославије.³⁶ Позваним члановима косовског руководства саопштио је да организатори процеса неће бити кривично гоњени.³⁷ Београдско руководство је одлучило да започне партијску истрагу против Мијовића и неколико бивших нижих функционера политичке полиције на Косову.³⁸

Дороњски је своје саопштење о ревизији Призренског процеса схватио као информацију о већ непромењивој одлуци вишег партијског органа. Међутим, током дискусије која је следила, Хоџа и Дева нису се устезали, те су му непрестано контрирали. Поново су опширно причали о томе да је случај Маљокуа био само припрема за масовну персекуцију најистакнутијих партијских делатника албанског порекла. Тражили су да се објасни ко је од тадашњих одговорних републичких и партијских званичника, осим *чланова Ранковићевог клана*, о овим детаљима Призренског процеса знао. Фадил Хоџа навео је да је током припреме истраге против њега, Џавида Ниманија и других партијских делатника албанског порекла било саслушано 120 лица. На њихове захтеве нико од присутних није реаговао.

Рехабилитација лица осуђених у Призренском процесу је још у марту 1968. године реализована према припремљеном сценарију

35 *Политика*, 24. 2. 1968.

36 АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 5, белешка о састанку у ЦК СКС која се тицала неких политичких питања у вези са судским процесима у Аутономној Покрајини Косово и Метохија, 5. 3. 1968.

37 На састанку су учествовали сви највиши партијски представници Србије (П. Стамболић, С. Дороњски, Д. Радосављевић). Био је присутан и Милош Минић, који је као председник Скупштине Социјалистичке Републике Србије имао у овом делу југословенске федерације најзначајније државно место.

38 Партијска истрага против Мијовића, као и против Будимира Гајића и Јове Бајата, заиста је у априлу и мају 1968. године била спроведена. Завршена је искључивањем све тројице из Савеза комуниста. Међутим, због динамике развоја догађаја на Косову, ова одлука није имала на њих већег утицаја. АС, ф. ЦК СКС, к. 23, записи са заседања специјалне комисије ЦК СКС која је истраживала делатност бивших високих функционера Државне безбедности (април, мај 1968).

Дороњског. Надлежно веће призренског суда, на затвореном суђењу, рехабилитовало је све осуђене. У образложењу нове пресуде било је констатовано и, вероватно као уступак Хоџи, да се Државна безбедност трудила да током процеса дође до лажних доказа помоћу којих је хтела да дискредитује већи број руководилаца албанског порекла³⁹ оданих партији. Након овог саопштења, Призренски процес нестао је са листе кључних тачака косовске политичке агенде.

Призренски процес није био једини правосудни случај који је почетком 1968. изазивао на Косову дубоке политичке спорове. Још темпераментније дебате одвијале су се око даљег поступка приликом суђења за злочине које су пре 1966. године извршили у аутономној покрајини припадници Државне безбедности.⁴⁰ Од јануара су се тако на дневном реду колегијума највиших партијских органа опет појавиле дилеме, на први поглед решене већ у првим месецима након Брионског пленума. Поново су се отворила питања какав приступ суђењима за такве типове злочина имати и, пре свега, које случајеве кажњавати и на основу какве временске границе истрагу спроводити. У првим месецима 1967. чланови разних група београдског естаблишмента, укључујући Тита и Кардеља, апеловали су на косовско руководство да се строго држи договора из октобра претходне године. Дакле, тражили су да се приликом вођења истрага о оваквим случајевима поступа максимално опрезно и да се пред суд изведе (у основи само због смиривања узбуркане атмосфере међу албанским становништвом) само неколико лица окривљених за најрадикалније случајеве кршења права, те да се ни у каквом случају не дозволи процесуирање злочина који су се десили пре 1956. године.⁴¹ Косовско руководство се тако нашло под истим притиском под каквим је било и због Призренског процеса и још неколико дру-

39 М. Павловић – Д. Бонџић – М. Гаталовић – И. Пантелић – Г. Антонић – Р. Миликић, *Косово и Метохија – Век важних догађаја 1912–2012*, Београд, 2013, стр. 158.

40 Ако се не позивамо на друго, следећа анализа се пре свега ослања на документе: АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 23. 1. 1968; к. 5, белешка о разговору П. Стамболића, В. Деве, Ф. Хоџе и С. Дороњског, 5. 3. 1968; к. 5, белешка о састанку у ЦК СКС, који се тицао неких политичких питања у вези са судским процесима у Аутономној Покрајини Косово и Метохија, 5. 3. 1968; к. 3, транскрипт стенографског записа са заједничког састанка Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 15. 3. 1968.

41 АС, ф. Централни комитет Савеза комуниста Србије – Извршни комитет, к. 15, транскрипт звучног записа са заједничке седнице Извршног комитета ЦК СКС и Секретаријата Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 2. 9. и 23. 9. 1966; АЈ, ф. КПР 1953–1980, II, транскрипт звучног записа тока пријема делегације Аутономне Покрајине Косова и Метохије код Јосипа Броза Тита 23. 2. 1967; АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 5, транскрипт разговора председника Савезне скупштине Е. Кардеља са делегацијом Аутономне Покрајине Косово и Метохија, 21. 3. 1967.

гих проблема. Са једне стране, били су инструисани из Београда да буду суздржљиви и великодушни, с друге стране је албански део косовске популације, чије интересе је већина приштинских функционера сматрала за властите, захтевао што шире и строже кажњавање злочина које је извршила политичка полиција.

Захтевима представника радикалне струје албанског националног покрета, од двојице тада најистакнутијих косовских руководиоца, више је излазио у сусрет Фадил Хоџа. Негде крајем 1967. године послушао је упорне захтеве представника косовског правосуђа, те се неформално сложио са суђењем кривцима за неколико злочина извршених пре 1956.⁴²

Косовски партијски колегијуми током првих месеци 1968. непрестано су дискутовали о приступу суђењима за злочине политичке полиције. Расправе о овој теми одвијале су се у још емотивнијој атмосфери него дебате о начину ревизије Призренског процеса. Политичко руководство Косова се у приступу овим проблемима поделило на три групе. Прва се залагала за што комплекснију и доследнију истрагу, као и кажњавање починилаца у свим незастарелим случајевима кршења права, и то без обзира на раније договорено временско ограничење и остале политичке мере. Главни носиоци ових ставова били су кључни представници косовског правосуђа Рамадан Вранићи и Резак Шаља.⁴³ Обојица су

42 Радило се, пре свега, о два случаја из 1953. и 1954. који су се због изразите суровости издвајали из уобичајено веома брутално извођених акција и операција полицијских јединица у аутономној покрајини. Зато су и много година касније још увек снажно одјекивали код албанског дела косовског друштва. Први случај је било убиство млинара из западнокосовског градића Јуник, осумњиченог да је помогао диверзантима које је послао режим Енвера Хоџе. Представници полиције су поменутог мушкарца неколико сати јавно мучили, па су након тога саопштили да је побегао у Албанију. Тек након неколико месеци пронађено је његово тело. Други случај било је убијање четири учитеља из Баковице, које је један од агената Државне безбедности наговорио на бекство у Албанију. Пре границе је на њих чекала полицијска јединица која их је из заседе немилосрдно поубијала. Видети и: АС, ф. ЦК СКС, к. 22, информације Државног тужилаштва Србије, 9. 4. 1968, *о ситуацији случајева које воде судови и тужиоци на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија, а тичу се злоупотребе службеног положаја запослених у ресору унутрашњих послова.*

43 Иако је Резак Шаља за покрајинског тужиоца Косова именован тек половином 1967, није био непознат међу водећим моћницима аутономне покрајине (као ни Вранићи), односно у ове сфере није дошао тек након Брионског пленума. Непосредно након Другог светског рата, Шаља је каријеру започео, као и многи други представници косовске политичке елите албанског порекла, у оквиру Државне безбедности. Потом је дуго деловао у милицији, чијим косовским одељењем је од 1965. и заповедао. Већ у то време био је посланик српске скупштине и члан покрајинског партијског комитета на Косову. О бројним случајевима кршења права које су чиниле јединице Министарства унутрашњих послова не само да је тада знао, већ је у некима од њих сигурно и сам директно учествовао. У јесен 1966. је Шаља, попут свих осталих чланова Покрајинског комитета Савеза комуниста који су радили у безбедносним јединицама, био предмет истраге партијске комисије због сумње за учешће у

користила сличну аргументацију којом се користио Вранићи при изношењу сопствених ставова по питању ревизије Призренског процеса. Наглашавали су да се тужилаштво и судови морају током истраге и суђења за злочине строго придржавати законости и да зато не могу да праве уступке политичким инструкцијама које се преклапају са важећим законодавством. Шаља се у дискусијама није понашао тако емотивно и изазивачки као Вранићи, али је зато провокаторски темпераментно инсистирао на својим ставовима.⁴⁴ Уз позивање на неопходност пажљиве и комплексне истраге одговарајућих чињеница и веза, одбијао је захтев за што бржом поновном истрагом свих случајева. Непрестано је бранио тезу да би код кривичног дела убиства из подмуклих побуда доба застаревања требало да буде двадесет пет година.⁴⁵ Тиме је објашњавао зашто тужилаштво не може да прекине гоњење лица осумњичених за ове злочине које су починили пре 1956. године.⁴⁶ Као евентуалну могућност за овај поступак означио је амнестирање лица под истрагом. Био је свестан какав талас незадовољства би међу већинским становништвом Косова изазвало објављивање вести да је Јосип Броз Тито помиловао неколико заповедника Удбе српског порекла оптужених за гнусне злочине извршене над југословенским грађанима албанског порекла.

Шаљина одбрана правних принципа, у којој га је одлучно и без резерве подржавао Вранићи,⁴⁷ била је опет (као и у слу-

незаконитим делатностима. Након одређеног премишљања, његов је случај био одложен. Од свог именовања за покрајинског тужиоца половином 1967. Шаља се понашао веома агилно и необично самоуверено. Видети и: АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 1, прилози уз извештај комисије секретаријата Покрајинског комитета СКС за истрагу политичке одговорности чланова Покрајинског комитета који су радили у Служби државне безбедности у аутономној покрајини, 5. 10. 1966.

- 44 Негде почетком јануара 1968. године Ф. Хоџа је пробао да га током једног сусрета мало усмери у ставовима. Међутим, Шаља је одлучно одбио да од својих ставова одступи.
- 45 Време застаревања било је један од разлога зашто се дискусија о кажњавају злочина Удбе само маргинално дотакла одузимања оружја ширих размера током 1955. и 1956. године. Кривично дело nanoшења телесних повреда по тадашњем југословенском закону застаревало је након десет година. Захтеви за судским кажњавањем криваца у стотинак случајева масовног злостављања косовских сељака већ 1968. тако нису имали никаквог смисла.
- 46 Тужилаштво на Косову је, уз дозволу Шаље, чак почело да се бави случајевима који су се десили у првим послератним годинама. АС, ф. ЦК СКС, к. 22, информације Државног тужилаштва Србије дана 9. 4. 1968 *о ситуацији случајева, које воде судови и тужиоци на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија а тичу се злоупотребе службеног положаја запослених у ресору унутрашњих послова.*
- 47 Вранићи је, на пример, наводио да ниједна партијска одлука која би обавезивала на гоњење само оних злочина почињених након 1955. године не постоји. Одбијао је при том стрпљиво објашњавање Деве и Хоџе да је та хронолошка граница била утврђена у договору са српским руководством већ у септембру 1966, да је Тито у фебруару 1967. изричито сугерисао делегацији највиших званичника Косова да са истрагом злочина Државне безбедности

чају дебате о Призренском процесу) пре свега наменског карактера. Обојица су имала симпатије за ставове радикалне струје албанског националног покрета. Несумњиво је да су сматрали за исправно кажњавање ужасних злочина почињених, заправо још недавно,⁴⁸ над припадницима албанског становништва. Истовремено се нису слагали са, по њима, превише опрезним поступком најутицајнијих приштинских руководилаца. Мислили су да није у интересу албанског народа да се ситуација у аутономној покрајини стабилизује. Штавише, пред почетак кључне фазе дискусија о уставним амандманима, која је требало да утврди нови положај Косова у оквиру федерације, били су потребни нови предлози како би побудили веће интересовање албанске популације за јавна дешавања. Такав импулс могла је да буде и информација о суђењу бившим руководиоцима Државне безбедности, као и вест о томе да је из политичких разлога припремљена тужба против њих морала бити повучена. Доступни документи такође (мада не сасвим јасно) дају назнаке да Вранићи и Шаља нису хтели да остану само високи функционери у правосуђу. Изгледа да су се током спорова са Девом и осталим представницима приштинског руководства водили и сопственим моћничким амбицијама.⁴⁹ Да ли су при том имали намеру и да дођу до највиших позиција у партијској хијерархији Косова, одакле би могли много боље да заступају радикалне националне ставове, можемо само да претпостављамо.

ни у каквом случају не иду даље у прошлост. Вранићија и Шаљу такође нису убедили аргументи да би се након прекорачења ове временске границе могло почети и са поновним истрагама персекуције присталица Информбироа или агената које је од 1948. до 1954. у Југославију послао режим Енвера Хоџе.

- 48 Од оба злочина која смо детаљније изнели (и неколико десетина других ужасних случајева) на почетку 1968. није протекло ни петнаест година.
- 49 На једном од јануарских заседања ужег партијског руководства аутономне покрајине Б. Радоњић је оптужио Вранићија и Шаљу да су њихови потези саставни део унапред организоване шире осмишљене акције, која има за циљ да актуелно руководство Косова дискредитује. По његовим речима, чланови косовског руководства су људи који имају површан приступ исправљању почињених грешака у прошлости и који штите бивше полицијске заповеднике од праведног кажњавања. У нападе на, пре свега, В. Деву и (делимично и Ф. Хоџу) било је наводно умешано још неколико чланова Покрајинског комитета. Међутим, њихова имена Радоњић није навео. Кампања по њему није била само у партијском врху, већ су исти ставови били изношени и на састанцима месних партијских организација, па чак и на скуповима који су се одиграли ван оквира Савеза комуниста. У сличном смислу се на истом састанку огласио и Ф. Хоџа, који је између осталог казао: „Вранићи и Шаља намерно су поступали овако. Хтели су наине да их опозовемо. Онда би они постали јунаци, а ми бисмо изгледали као заштитници Удбе.“ АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију дана 23. 1. 1968. Слично као и два месеца касније мотиве деловања Вранићија и Шаље оценио је и В. Дева. АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 3, препис стенографског записа са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 15. 3. 1968.

За ставове ова два правника имао је симпатије и косовски министар унутрашњих послова Џевдет Хамза. Био је један од малобројних чланова највишег косовског руководства који се отворено изјашњавао за кажњавање злочина који су се одиграли пре 1956. године.

Приликом дискусија о ревизији Призренског процеса било је видљиво да Хоџа маневрише и пажљиво, намерно не превише нападао, постепено (никако из учтивости) прилагођава своје ставове већини и подешава их са гледиштем Београда. Слично је било и приликом дискусија о кажњавању злочина политичке полиције. Хоџа је врло невољко стао иза своје одлуке којом је тужилаштву омогућио да истражи и неколико случајева који су се десили пре више од дванаест година. Али, то није значило да се председник косовске скупштине отворено дистанцирао од својих ранијих ставова. За време партијских седница стално је наглашавао колико су велику штету узроковали шовинистички мотивисани злочини политичке полиције на Косову и какво зло су донели пре свега његовој већинској популацији. Национално условљени ставови чули су се у његовим наступима много чешће него у говорима Деве, Куртешија или Широке. Са Вели Девом водио је сталну полемику о броју случајева који би на крају требало да се нађу пре судом.

Дева, Куртеши, Широка и још неколико високих функционера Савеза комуниста албанске националности, као и скоро сви чланови приштинског руководства српског порекла имали су почетком 1968. године мање-више прагматичан став по питању кажњавања злочина политичке полиције. Заступали су став да је истрага ових случајева закаснила⁵⁰ и да би након више од тридесет месеци, колико је од Брионског пленума прошло, већи број процеса овог типа озбиљно пореметио политичку и националну

50 На располагању нам је само непотпуна документација која се односи на процесе вођене на Косову против бивших припадника јединица Министарства унутрашњих послова. Из ње се може закључити да су први процеси почели тек у јесен 1967. године и тицали су се ниже ранжираних полицајаца. АС, ф. ЦК СКС, к. 22, информације Државног тужилаштва Србије дана 9. 4. 1968. о ситуацији случајева које воде судови и тужиоци на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија а тичу се злоупотребе службеног положаја запослених у ресору унутрашњих послова. Београдска Политика објавила је крајем септембра 1967. информацију о почетку процеса у Призрену. Читаоци су могли да прочитају да два полицајца пред тамошњим судом одговарају за убиство до којег је дошло током чувеног одузимања оружја на Косову 1956. године. Вест од неколико редака штампана је у рубрици „Црна хроника“ и била је уопште прва информација о суђењу бившим представницима Министарства унутрашњих послова на Косову, коју је овај најчитанији београдски дневни лист донео. Новине су навеле имена и презимена оптужених. Из вести се такође дало разумети да су обојица српског порекла. (Југословенска средства информисања у то време у сличним случајевима нису у принципу наводила националност лица.) Пажљиви читалац је такође могао да сазна да се један од оптужених пред судом жалио на поступање истражних органа који су га испитивали у време када је био у болници. Политика, 29. 9. 1967.

стабилност на Косову. Већ покренути судски процес треба што пре завршити и започети само мањи број нових, или евентуално не започињати ниједан нови процес.⁵¹ Несклад између ових ставова и гледишта Шаље и Вранићија⁵² решаван је на неколико бурних и истовремено исцрпљујућих вишесатних састанака највишег косовског руководства који су одржани у прва три месеца 1968. године. Ситуација је била веома компликована. Вранићи и Шаља су претходних месеци изашли на глас доследних присталица националних интереса косовских Албанаца. То је значило да неслагање са њима није могло бити решено опозивом са функције. С обзиром на постојећу друштвену ситуацију, постојала је претња да такав корак још више дестабилизује друштвену ситуацију на Косову, па чак и да изазове јавне протесте.

Специфичан катализатор поменутих неслагања постао је процес у којем се пред судом, први пут од 1966. године, нашао један од бивших полицијских заповедника на Косову. Почетком децембра 1967. у Пећи је почео судски поступак у којем је главни оптужени био Вујо Војводић. Војводић је дуго година у Пећи радио као општински полицијски начелник.⁵³ Врло је вероватно да је у дужем периоду него што је то уобичајено на Косову, злоупотребљавао свој положај. Богатио се, понашао се према околини а нарочито према Албанцима крајње арогантно и насилнички. Наводно је баш на његову иницијативу 1955. почела рација широких размера ради одузимања илегално држаног оружја.⁵⁴ Војводић је био под истрагом и накнадно стављен пред суд због неколико случајева полицијских убистава, до којих је дошло при наводним илегалним покушајима преласка границе с Албанијом.⁵⁵

Војводић се током 1967. године интензивно трудио да оптужнице поднете против њега буду повучене. Након одбијања, тражио је бар да, због политичке и друштвене атмосфере која је владала на Косову, његов случај буде додељен суду у неком

51 До тада су започели кривични процеси против 36 бивших припадника Државне безбедности, дванаест од њих провело је дужи или краћи период у притвору. Поред тога тужилаштво је водило прелиминарну истрагу о 20 удбаша. П. Марковић, „Служба државне безбедности и албанске демонстрације на Косову 1968. године“, *Историја 20. века*, 1999/1–2, стр. 180.

52 Њихове ставове симпатисало је неколико других високо позиционираних званичника Савеза комуниста албанског порекла, који су, међутим, приликом интерних дискусија били много мање активни. Поред Џевдета Хамзе овој групи припадали су Мехмед Малићи или Ука Гаши.

53 Попут већине осталих заповедника Државне безбедности и Војводић је био заслужан учесник комунистичког отпора. Партизанском покрету се прикључио одмах на његовом почетку 1941. године.

54 Овим информацијама треба прићи са великом резервом. Већина је садржана у документима који су настали тек након 1965. године. На основу других писаних докумената којима располажемо, не можемо рећи да ли су ови подаци наменски изобличени, преувеличани или фалсификовани.

55 *Политика*, 6. 2. 1968; 3. Вуковић, *Од деформација СДБ до маспока и либерализма. Моји стенографски записи 1966–1972. године*, Београд, 1989, стр. 75.

другом делу Југославије. Узалудно се трудио да га прими неко из југословенске или српске врхушке. Преко свог адвоката жалио се Централом комитету Савеза комуниста Србије да је припремани процес веома исполитизован и да он сам треба да постане жртвено јагње на које ће бити сваљена главна кривица за наводне злочине које је Државна безбедност чинила на Косову. Указивао је и на то да је за председавајућег надлежног судског већа намерно изабран судија који је до тада радио само на случајевима из области друштвеног права. Упозорио је да особа која нема никаквог искуства са вођењем кривичних предмета врло лако може постасти инструмент политичке манипулације. Војводић је упозорио и да ће процес против њега несумњиво нарушити политичку стабилност. Унапред је обавестио руководство Србије да има намеру да као сведока позове Велија Деву, који је у периоду за који је Војводић оптужен да је вршио кривична дела из оптужнице, деловао као и он у Пећи⁵⁶ и о свим криминалистичким случајевима је био информисан.⁵⁷

Војводићев труд да у Београду добије подршку није се успешно завршио.⁵⁸ На основу доступних докумената не можемо оценити да ли су дела које је у Пећи починио Војводић била заиста толико екстремна да он као први (касније ће се показати и као једини) од бивших високих функционера Удбе након 1966. године на Косову изађе пред суд. Главни разлог покретања овог процеса могао би (а највероватније је тако и било) лежати у томе што Војводић није имао јаке политичке везе.⁵⁹ Улогу је могла да одигра и чињеница да дела за која му је приписивана кривица нису имала шири политички (боље речено кадровско-политички) или државно-безбедносни утицај. Против Чедо Мијовића, којег је Хоџа толико оцрнио,⁶⁰ оптужнице није било. Процес је избегао и Јово

56 В. Дева је 50-их година вршио функцију шефа партијске организације општине Пећ.

57 АС, ф. ЦК СКС, к. 23, запис Д. Глигоријевића о посети Д. Батављевића дана 8. 11. 1967.

58 П. Стамболић је безуспешно тражио од косовског руководства да припрему процеса против Војводића прекине. Не знамо да ли је Стамболић интервенисао на захтев Војводића или је за то имао друге разлоге. АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 5, белешка о разговору П. Стамболића, В. Деве, Ф. Хоџе и С. Дороњског, 5. 3. 1968. Одмах након почетка процеса адвокат Војводића је тражио да се суђење одложи због лошег здравственог стања оптуженог. Председавајући суда је овај предлог одбио. *Политика*, 5. 12. 1967.

59 Крајем 1967. и почетком следеће године вођено је неколико процеса против полицајца албанског порекла. Њихова судбина није интересовала београдски центар моћи. Уз то, ови оптужени добили су изразито оштрије казне него бивши косовски полицајци српског порекла (укључујући и високо позиционираног В. Војводића). На пример, Ибрахим Хаскај је био почетком јануара 1968. осуђен за убиство на осам година затвора. *Политика*, 6. 1. 1968.

60 О овоме кратко и у: Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Београд, 2000, стр. 137.

Бајат,⁶¹ који је као један од главних осумњичених фигурирао у два напред наведена случаја, злостављања млинара и убијања четири учитеља. Знамо да је за Бајата интервенисао и Јосип Броз.⁶²

Суђење Војводићу имало је, у контексту тадашњих југословенских односа, ванредан ток.⁶³ Оптужени и његов адвокат максимално су користили право одбране, које у атмосфери након Бриона није било могуће потпуно игнорисати. У својим наступима тврдили су да је оптужница направљена по политичкој наруџбини. Као сведоке су позвали Чеду Мијовића и неколико других високо позиционираних припадника јединица Министарства унутрашњих послова на Косову. Мијовић је изјаву пред судом искористио за ватрени говор у којем је Војводића и остале бивше полицијске заповеднике на Косову описао као заслужне партизане, као заштитнике територијалне целине југословенске државе и њеног социјалистичког уређења и као одлучне борце против унутрашњих и спољашњих непријатеља. Мијовића је потом приликом повратка у Београд на станицу театарално испратила група Срба из Пећи.⁶⁴

Наступ Мијовића није био једина политичка сензација која је пратила ток Пећког процеса. На суђење, које је трајало неколико седмица и на којем је наступило скоро педесет сведока, одбрана је позвала и Велија Деву. Вероватно због непажње судије, шеф партијске организације Косова требало је да се појави као сведок истог дана кад и други сведок одбране, бивши савезни министар унутрашњих послова Војин Лукић. Лукићу су након Брионског пленума одузете све функције и означен је заједно са Светиславом Стефановићем за најзначајнијег члана Ранковићевог клана. Лукићева изјава на суду била би заиста ванредан догађај, и то не само на Косову, већ и у целој Југославији. Тито је додуше у децембру 1966. године кри-

61 Након Брионског пленума, Ј. Бајат провео је на Косову, где је и поред противљења надређених дошао ради испитивања, више од пола године у притвору. Пуштен је тек почетком марта 1967. АС, ф. ЦК СКС, к. 23, транскрипт стенографског записа изјаве Ј. Бајата пред специјалном комисијом ЦК СКС, 14. 5. 1968. године; З. Вуковић, *Од деформација СДБ до маспока и либерализма. Моји стенографски записи 1966–1972. године*, Београд, 1989, стр. 74. Видети и кратку напомену у мемоарима тадашњег српског премијера Драгог Стаменковића: Д. Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и свједочење*, Београд, 2002, стр. 170.

62 АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 23. 1. 1968. године. На основу каснијих тврдњи Р. Вранићија, највиши државни тужилац СФРЈ негде половином 1967. дозволио је суђење Војводићу, али Бајатово даље кривично гоњење је изричито забранио. АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 3, транскрипт стенографског записа са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију дана 15. 3. 1968. године.

63 Заједно са Војводићем било је суђено и агенту Државне безбедности Мурићу. По тужилаштву је Мурић био извршилац убистава које је Војводић организовао. *Политика*, б. 1. 1968.

64 Исти испраћај је недуго након завршетка процеса чекао и Вуја Војводића.

вично гоњење Ранковића, Стефановића или Лукића стопирао, али су, у исто време, ова до скоро моћна лица не само избачена из политичког већ су и потпуно изолована из друштвеног живота. Било је дозвољено о њима јавно говорити само у негативном контексту. Изјаве сведока Деве и Лукића пред судом истог дана, и пре свега са исте позиције, иако је процес био одржаван на самој периферији југословенске државе, за Титов режим имале би непријатан, чак скандалозан карактер. Вест о томе да су истог дана на суд позвани Дева и Лукић изазвала је међу партијским руководством аутономне покрајине право ужасавање. Хоџа и приштинско руководство оштро су критиковали представнике косовског правосуђа за лошу организацију процеса.⁶⁵ На крају је у кулоарима било договорено да председнику суда његови надређени наложе да своје претходно становиште промени и да откаже првобитно прихваћени предлог одбране да позове за сведоке Деву и Лукића.⁶⁶

Карактеристично је да је београдска *Политика* о процесу у Пећи извештавала путем веома лаконских вести, штампаних ситним словима у оквиру рубрике „Црна хроника“. Начин извештавања требало је да изазове утисак да је у основи реч о стандардном криминалистичком случају.⁶⁷ Дневни лист ниједном речју није споменуо да је случај у вези с илегалном делатношћу Државне безбедности, која је након пада Ранковића била критикована. Пажљиви читалац могао је да примети да је пред суд био позван и Чедо Мијовић, али о садржају његовог сведочења ништа није могао да сазна.⁶⁸ Исто тако је из једне реченице могао сазнати да је Војводићев адвокат оштро протествовао на одлуку суда да на крају не допусти Лукићу да сведочи. *Политика* међутим није ни назначила какву је позицију међу југословенском политичком елитом имао Војин Лукић две године раније.⁶⁹

Суђење се од почетка одвијало у напетој атмосфери, непримено се дуго развлачило и било је два пута прекидано. Изјаве сведока су се дијаметрално разликовале. Током суђења дошло је до неколико испада. Четвртог дана процеса тужилац је критиковао председника суда да намерно нетачно заводи изјаве сведока у протокол. Суд је 8. децембра критику тужиоца означио за неосновану клевету. Одлучио је и да од руководства приштинског државног тужилаштва затражи промену тужиоца и да до тог тренутка процес замрзне. Суђење је настављено тек након скоро месец дана, и то након писменог извињења косовског тужилаштва председнику суда. Ипак, до промене

65 АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 23. 1. 1968.

66 *Политика*, 31. 1. 1967.

67 Нпр.: *Политика*, 5. 12. 1967; 8. 12. 1967; 9. 12. 1967. *Политика* је тада посветила много већу пажњу неким другим, на први поглед друштвено далеко мање значајним судским случајевима.

68 *Политика*, 8. 12. 1967.

69 *Политика*, 31. 1. 1968.

тужиоца није дошло.⁷⁰ Следећег дана је другооптужени Мурић физички напао и пребио једног од сведока тужилаштва.⁷¹

На крају је суд обојицу оптужених прогласио кривима. Међутим, за три убиства и њихову организацију им је дао веома благе казне. Мурића је послао у затвор на три и по године, Војводић је у затвору требало да проведе пола године мање.⁷² Изрицање тако ниских казни судија је образложио тиме што је Војводић деловао на основу нетачних извештаја које је добијао од својих подређених. За олакшавајућу околност било је узето то што Војводић својим делима није следио никакве личне циљеве.⁷³

У самој Пећи на процес се одмах реаговало. Тамошња партијска организација се фактички поделила по националном принципу. Међу Србима који су испратили Мијовића при одласку из Пећи, а касније и Војводића, било је много чланова месне организације Савеза комуниста.

Партијско руководство Косова узнемирио је ток Пећког процеса из још једног разлога. Наиме, сведочио је и неколико Албанаца. Из њихових изјава произашло је да су деловали као агенти политичке полиције и да су криви за рањавање или смрт других косовских Албанаца. Постојао је оправдан страх да ће ове информације у патријархалном друштву изазвати серију бруталних освета. У априлу 1968. године, приликом посете представника српског правосуђа Косову, са олакшањем је констатовано да до тада није забележен ниједан случај крвне освете који би био у вези са процесом у Пећи.⁷⁴

На ток суђења Војводићу изразито су утицали високи представници косовског правосуђа. Кратко пре почетка процеса састао се Извршни комитет Покрајинског комитета Савеза комуниста Србије за Косово и Метохију, дакле највише партијско руководство аутономне покрајине, како би се бавио припремама за суђење. Свесни да се ради о политички ванредно осетљивом питању, поверили су секретару Извршног комитета Б. Радоњићу да контактира са пред-

70 *Политика*, 8. 12. 1968; 9. 12. 1968; 6. 1. 1968. Занимљиво је да о овој чињеници у даљим дискусијама о организацији и току процеса, на неколико састака партијског руководства, није изречена ни реч.

71 *Политика*, 7. 1. 1968.

72 Жалбени суд је на крају Војводићу казну продужио за две године.

73 *Политика*, 6. 2. 1968. У случају Мурића суд је констатовао да је оптужени вршио кривичну делатност на налог надређених и да уопште није био свестан противзаконитости својих поступака.

74 АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 5, запис о састанку у ЦК СКС који се тичао неких политичких питања у вези са судским процесима у Аутономној Покрајини Косово и Метохија, 5. 3. 1968; АС, ф. ЦК СКС, к. 22, информације Државног тужилаштва Србије, 9. 4. 1968. *о ситуацији случајева које воде судови и тужиоци на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија а тичу се злоупотребе службеног положаја запослених у ресору унутрашњих послова.*

седавајућим петочланог судског већа Марјаном Папежом.⁷⁵ Требало је да га упозна са одлуком покрајинског партијског комитета да процес против Војводића мора бити без присуства јавности.⁷⁶ Радоњић је судији упутства саопштио телефонски. У целу ствар су се одмах умешали Вранићи и Шаља који су од Папежа жустро захтевали да омогући приступ заинтересованима у судницу. Своје становиште су образложили тиме да не постоји законски разлог због којег би суђење требало да се одвија ван очију јавности. Обојица су истовремено судију уверавала да је Радоњићева инструкција само његова приватна иницијатива зато што о том питању на Покрајинском комитету СК није било ни речи и никаква одлука није усвојена. Ниједан од присутних при том није био члан ужег партијског руководства аутономне покрајине (Извршног комитета) које је на затвореном састанку у име ширег руководства (односно Покрајинског комитета) поменуто одлуку одобрило. председавајући судског већа је прихватио становиште Вранићија и Шаље.

На основу анализе доступних докумената није могуће прецизно рећи какви разлози су двојицу кључних представника косовског правосуђа водили да становиште највишег политичког руководства аутономне покрајине не само не поштују већ и да ураде све како би судија игнорисао потез који су одобрили Хоџа, Дева, Вакић или Радоњић. Вранићи и Шаља касније су своје, у контексту Титовог режима до тада невиђено и авантуристичко деловање, објашњавали позивајући се на то да није требало дозволити политичка уплитања у правосуђе. Приговарали су такође и што је потез био представљен као одлука Покрајинског комитета партије,⁷⁷ који о целом том питању уопште није већао. У аргументацији су се вероватно намерно селективно користили чињеницама. Може се претпоставити да су обојица инсистирала на јавном суђењу Војводићу из истих разлога из којих су тражили и проширење кривичног поступка и на случајеве до којих је дошло пре 1956. године. Скандалозан ток процеса који је привукао пажњу јавности требало је да допринесе даљем јачању националног идентитета албанског становништва. Вранићи, Шаља и људи око њих су се вероватно трудили и да дискредитују актуелно приштинско руководство и пратили су личне циљеве тадашњих моћника. Могли су при том рачунати на подршку водећих албанских интелектуалаца у партијској номенклатури, као што су рецимо Сурија Пуповци, Али Хадри, Фехми Агани или Хајредин Хоџа.⁷⁸

75 За председавајућег већа намерно је изабран члан косовског правосуђа хрватског порекла како би се одлука приказала што објективнијом.

76 Косовском руководству је овај потез одобрио тадашњи шеф партијске организације у Србији Д. Радосављевић.

77 Вранићи и Шаља били су чланови Покрајинског комитета Савеза комуниста.

78 Интелектуалне вође албанског националног покрета нису презале да своје ставове отворено показују и на састанцима који су били републичког или федералног карактера. Нпр.: АС, ф. ЦК СКС, к. 40, транскрипт стенографског записа са заседања комисије ЦК СКС за међуетничке односе, 27. 2. 1968.

Поменути, узајамно повезани проблеми, о којима се на Косову у прва три месеца 1968. године водила серија необично оштрих дебата, тицали су се недавног развоја догађаја у аутономној покрајини. Иако то актери дискусија нису често наводили, кључни проблеми су произилазили из актуелне политичке и друштвене ситуације, као и из односа снага моћи на Косову. У току ових састанака, затворених за јавност, емоције су исказиване веома бурно. Дева је претио да ће због понашања и испада Вранићија престати да води састанак; Вранићи је неколико пута подносио оставку; Хоџа, Дева, Радоњић и остали говорници непрестано су позивали двојицу представника косовског правосуђа да промене ставове и да се јавно запитају шта раде.⁷⁹ Јануарска проширена седница највишег партијског руководства прерасла је у отворену свађу. Ситуација је толико била ван контроле да је Дева наредио да се искључи уређај за снимање. Састанак, са којег се други запис није правио, на тај начин је *de facto* завршен.⁸⁰

И поред ових невиђених скандала, ни до каквих битнијих кадровских промена у руководству косовског правосуђа није дошло. Шаља и Вранићи не само да су на својим функцијама остали већ су своје ставове и даље ширили. Логично се поставља питање зашто највиши партијски представници Косова нису остварили наглас изречене претње, те обојицу са функција опозвали. Технички не би било ни много тешко помакнути их потпуно и из јавног живота. Необичан ниво толеранције према Вранићију и Шаљи доста говори о тадашњем стању косовске политике, о компликованости веза између тамошње политичке елите и албанских национално пробуђених интелектуалаца, као и о атмосфери која је владала међу већинским делом становништва аутономне покрајине. У таквим односима постојала је опасност да би промене у приштинском правосуђу могле да изазову талас отпора међу косовским Албанцима, чији обим и јачину би било врло тешко предвидети. Албанско друштво, које је Вранићија и Шаљу видели као неокаљане борце против српског угњетавања, њихово одстрањивање са важних позиција несумњиво би сматрало за корак који би био назнака повратка на стање пре 1966. године.

За Фадила Хоџу и у одређеној мери за Велија Деву⁸¹ било

79 Ф. Хоџа није заборавио да Р. Вранићију помене да је још пре две године у затвор слао људе само за изношење албанске заставе.

80 АС, ф. ЦК СКС–СКК к. 4, транскрипт звучног записа са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 23. 1. 1968.

81 В. Дева је постепено напуштао националистичке ставове које је заступао одмах након пада Ранковића. У његовим наступима на интерним форумима може се препознати бојазан да даља ескалација албанског националног покрета не буде контрапродуктивна зато што би односе на Косову могла да врати у стање какво је у аутономној покрајини било пре Брионског пленума. Шеф партијске организације у аутономној покрајини у својим јавним говорима ограничио је помињање деформација из времена пре Бриона, те је наглашавао и успехе

је чак из неколико разлога корисно што су радикални националисти, чији су захтеви били неоствариви, некад чак и ирационални, остали на својим положајима. Управо на сукобима са националистима могли су показати Београду колико су они сами неопходни. Тако су лако могло представити да из редова албанске интелектуалне и политичке елите, које су већински имале симпатија за Вранићија и Шаљу, не постоји за тадашње приштинско руководство реална алтернатива. Хоџа и његови сарадници хтели су да се представе као једини који су у стању да савладају лабилну друштвену ситуацију на Косову, да умире немире тамошњих Албанаца и да контролишу присталице милитантних националистичких ставова. Трајна присутност албанске националне реторике у јавности такође је помагала да се учини мање видљивим даљи наставак погоршања положаја косовских Срба.

За већину приштинских функционера албанског порекла који су искрено симпатисали национални покрет, активност Вранићија и Шаље и још неколико десетина других албанских интелектуалаца била је успешна из још једног разлога. Заступање радикалних циљева ниже постављених албанских националиста заправо је служило као погодан инструмент за укидање баријера у споровима са Београдом. Давало је члановима највишег приштинског руководства могућност да се поставе у позицију политички искусних, партији оданих, разумних, *пробуђених* представника косовских комуниста, који ради досезања потребног компромиса долазе са наизглед умеренијим идејама. Међутим, често су и оне, са становишта албанских националних циљева, имале превратни карактер. Група око Фадилџа Хоџе је вероватно рачунала на то да би сличан механизам могао функционисати у њену корист, с обзиром на предстојећу коначну фазу преговора о уставним амандманима, који је између осталог требало да се тичу и новог положаја Косова у оквиру Србије и југословенске федерације.

Током анализе околности ревизије Призренског процеса већ смо поменули да је на дешавања на Косову, по овом питању, руководство српске партијске организације по први пут од Брионског пленума снажније реаговало. За време разговора са косовским представницима у Београду, одржаних почетком марта, дискутовало се о још неколико питања. Приштински руководиоци су се током дискусије пожалили на некоректан, превише нападан поступак Вранићија и Шаље.⁸² Зачудо, уопште нису разговара-

до којих се дошло након 1945. године и друге перспективе развоја. Видети и: *Политика*, 26. 11. 1967. Почетком 1968. чак је почео са јавном критиком албанског национализма. На седници Покрајинског комитета партијске организације на Косову, којој су били присутни и новинари, у фебруару 1968. констатовао је да *албански шовинисти нису никада задовољни постигнутим успесима, негирају све позитивне резултате које смо постигли*. *Политика*, 13. 2. 1968.

82 Много критичније су албански званичници причали о понашању судије који је председавао судским већем у Пећи. Ф. Хоџа је својим описом чак навео

ли о могућности да се против некога од њих спроведу кадровске консеквенце. Вранићи и Шаља не само да су на својим функцијама остали него су и, половином марта на следећем заседању партијског руководства Косова, заступали у основи исте ставове по питању кажњавања злочина које су починили представници политичке полиције које су имали крајем 1967. и почетком 1968. године.⁸³

Разговорима са косовским представницима у Београду претходио је поверљив састанак⁸⁴ који је за циљ имао побољшање односа с Петром Стамболићем, који су били помућени сталним неслагањем приштинског руководства са његовом кандидатуром за место председника Централног комитета Савеза комуниста Србије. Из односа између српског и приштинског руководства већ тада се фактички изгубио принцип подређености и надређености. Представници оба партијска колегијума наступали су као равноправни партнери. Представници Косова добијали су из центра моћи препоруке, никако инструкције. Хоџа и Дева нису дошли да се за свој поступак извине, већ су само објашњавали (иако са видљивом дозом самокритике) настале неспоразуме.⁸⁵

Стамболић је очигледно хтео да што пре целу ствар заврши. Међутим, није се извињавао за своје ставове. Врло конкретно се оградио од примедба које је против њега изнело косовско руководство у протеклим месецима. Навео је да се већи део периода када је почетком 1956. на Косову вршена рација широких размера ради одузимање оружја налазио у пратњи Јосипа Броза на његовом вишенедељном путовању по Азији и Африци, те да објективно није могао у акцију да се умеша.⁸⁶ Од Државне безбедности добијао је о целој акцији само селективно одабране вести. Хоџу и Деву је информисао о дубоким расколима са Ранковићем много пре 1966. године.⁸⁷ Након Брионског пленума

Милоша Минића да изрази сумњу у то да је судија можда намерно процес водио на начин који би се допао српским националистима.

83 Крајем октобра 1968, у донекле промењеној ситуацији, П. Стамболић је изразио чуђење што оба висока представника правосуђа и даље остају на својим функцијама, иако су заступали националистичка гледишта. АЈ, ф. КПР 1953–1980, II, белешка о разговору Ј. Броза Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, 24. 10. 1968.

84 Учествовали су само П. Стамболић, С. Дороњски, В. Дева и Ф. Хоџа, односно највиши представници Србије и Косова.

85 АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 5, белешка о разговору П. Стамболића, В. Деве, Ф. Хоџе и С. Дороњског, 5. 3. 1968.

86 П. Стамболић и тада је руководио партијском организацијом у Србији.

87 О карактеру ових несугласица није ништа познато. Постојећа историографска продукција о њима ништа не говори. А. Ранковић у својим мемоарима пише да је управо П. Стамболић убедио Јосипа Броза да се Ранковић у иностранству представља као будући шеф југословенске државе. Ово сведочанство ипак не можемо сматрати за врло вероватно. А. Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд, 2001, стр. 161.

није сматрао за прикладно да свог, сада већ пораженог противника, поново критикује. Потврдио је да је био против повећања субвенција Косову зато што то ремети новоусвојене принципе управљања привредом. Казао је такође да је био и да још увек јесте против претварања Косова у седму републику федерације, да је био против суђења Војводићу и да је недавно изразио своју сумњичавост у могућност начелног побољшања односа са Албанијом. Још је додао да је он сам 1965. дошао са иницијативом за промену негативног курса према режиму Енвера Хоџе. Није заборавио да помене да и даље сматра потребом допунити актуелно приштинско руководство неким искуснијим званичником српског порекла. Никакво конкретно име, међутим, није изговорио.⁸⁸ Стамболић није изговорио (ако на страну ставимо организацију процеса у Пећи) ниједну озбиљнију критику на адресу двојице најутицајнијих косовских политичара. Приступио им је као равноправним партнерима и сарадницима. На крају свог наступа констатовао је да за најбоље решење сматра заборавити на целу ствар и за убудуће различита гледишта најпре узајамно разјаснити.

Дева је током састанка углавном ћутао. Хоџа је наступао максимално помирљиво. Објаснио је да је главни мотив његове активности била тежња да убеди Радосављевића, који је са приштинским руководством имао одличне односе, да своју оставку повуче. Примедбе на рачун Стамболића означио је за неосноване. Међутим, у исто време становишта Стамболића није коментарисао. Није реаговао ни на предлог да у косовско руководство (вероватно на место председника владе, на коме је био релативно млад и неискусан Илија Вакић) дође неки од заслужних званичника српског порекла.

Односи између Стамболића и косовског руководства су се након састанка поправили. Највиши српски партијски представник није се (бар на званичним састанцима и колегијумима) укључивао у спорове о амандманима на устав, односно о новог одређивања карактера и обима аутономије Косова. Помирењу између Стамболића и Хоџе вероватно је допринело и то што је Стамболић преузео место председника ЦК СКС на непуну годину дана. На основу новодоговорене ротације кадрова, ову функцију је већ у новембру 1968. требало да преузме неко други. Хоџину групу зато ништа није мотивисало да настави са споровима са

88 Можемо претпоставити да је имао на уму Предрага Ајтића. Ајтић је био пореклом са Косова, веома је добро говорио албански. Сигурно није учествовао у кршењу права албанског становништва, до чега је долазило 50-их година. Након Брионског пленума се активно укључио у политику, из које је био удаљен након интриге коју је организовала Државна безбедност. О личности Ајтића се у својим, још 70-их година написаним мемоарима веома позитивно изражава Латинка Перовић, која је са српским национализмом увек била на строгој дистанци. L. Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKS 1971/1972*, Sarajevo, 1991, str. 75.

званичником који је и даље припадао кругу Титових блиских сарадника, односно веома утицајних лица.⁸⁹

Током скоро две године, колико је од Брионског пленума прошло, карактер односа између приштинске партијске елите и руководства републичке организације Савеза комуниста у Србији у основи се јесте променио. У овом кратком периоду су се везе надређености и подређености скоро избрисале. Београд је препустио управљање свакодневним пословима у аутономној покрајини косовским званичницима. Њихову делатност се трудио да усмери само у случајевима када би проблеми почели да добијају веће размере и када би прерастали из локалних у она која су имала утицај на републику или чак целу савезну државу.⁹⁰ Такав проблем је постала ревизија Призренског процеса, као и спорови који су се тicali даљих поступака у кажњавању злочина које су извршили функционери Државне безбедности. Ова питања су почетком марта постала кључни предмет дискусије на састанку чланова српског и косовског руководства.

Главна мисао која се на седници у говорима Доронског, Радосављевића, Минића и осталих представника републичког центра неколико пута могла чути, био је апел представницима Косова да све кривичне процесе који се тичу злочина које су починили представници Државне безбедности што пре заврше. Иза овог апела крила се бојазан да би даље развлачење ових случајева ситуацију у аутономној покрајини могло јаче дестабилизovati, да би могло допринети етничкој поларизацији тамошњег друштва и да би евентуално могло имати негативан утицај на дешавања у неким другим деловима Југославије. Српски руководиоци причали су о насталој ситуацији као хитној, али су имали разумевања за њену комплексност. Конкретна обећања тражио је само,

89 С тим у вези, поменимо да су механизми моћи у овој фази развоја друге Југославије функционисали максимално непрозирно. Реалан утицај дела функционера није био у вези са положајем који су у том тренутку заступали. И без важнијих функција, део њих је сачувао висок положај у владајућој олигархији. Неки су то могли само на тренутак (нпр. Иван Гошњак након одласка са места министра одбране на којем је био 1953–1967), неки дуже или стално (између осталих Вељко Влаховић, Едвард Кардељ). Другој групи припадао је и Петар Стамболић. Реалну позицију ове, не баш бројне групе функционера осликава на пример чињеница да је Тито с времена на време некога од њих овлашћивао да у иностранству врши мисију посебног опуномоћеника председника СФРЈ.

90 Највиши савезни функционери се у свакодневно управљање аутономном покрајином уопште нису уплитали. Пријем делегације Косова код Јосипа Броза у фебруару 1967. и недуго након тога код Е. Кардеља (и до одређене мере и Титову посету аутономној покрајини у марту 1967. године) можемо у том погледу сматрати за завршне потезе у периоду послебрионских промена. На Косово су долазили водећи представници федералних институција релативно често (на пример само током лета 1967. председник савезне владе Мика Шпиљак и председник савезне скупштине Милентије Поповић). Ови функционери су, међутим, исто тако посећивали друге делове федерације и мање административне управне јединице СФРЈ.

иначе према званичницима албанског порекла веома предусретљив, Добривоје Радосављевић. Бивши председник ЦК СКС, који је и даље био утицајан члан српског партијског руководства, од Фадилџа Хоџе је изнудио обећање да ће сви случајеви за које се води истрага бити за три недеље завршени. Као израз учтиве пажње, београдски званичници су обећали да ће без одлагања започети партијски процес против Мијовића, Бајата и још неколико других бивших полицијских заповедника на Косову који нису били кривично гоњени. Обећали су такође да ће пустити већину Албанаца осуђених у првој половини 60-их година за националистичку пропаганду.

Ток дебате поново је показао колико мало су се чланови српског руководства оријентисали у косовској свакодневици и како скромним информацијама о дешавању у аутономној покрајини су располагали. Из Хоџиног намерно уопштеног изражавања („имамо релативно доста потешкоћа са тужилаштвом“) нису схватили да се политичким директивама, пре свега, супротстављају албански националисти у косовском правосудју. Као дугогодишњи протагонисти режима лењинско-стаљинистичког типа, навикнути да проблеме решавају партијским директивама, косовским званичницима препоручивали су да у оваквим ситуацијама ефикасније користе моћничке инструменте. Милош Минић, који ће за пар година, у последњем периоду Титовог живота, постати један од најближих сарадника остарелог југословенског вође, саветовао је Деву и Хоџу да следећи пут процес сличан Војводићевом обаве као тајан, да дозволе сведочење два-три сведока и да одмах потом објаве пресуду.⁹¹

Резултате разговора у Београду представници Косова су могли сматрати за успех. Додуше чули су и неколико примедба везаних за свој рад, већина њих се међутим тицала само њиховог непотребног премишљања и неодлучности. На њихову политику примедбе нису ни биле усмерене. Дебата се такође маргинално дотакла основних проблема косовске стварности, односно не баш добре економске ситуације, пораста албанског национализма и трајног погоршања етничких односа. Дева и Хоџа, који се само пар недеља пре тога сложио да пред суд буде изведено више од две стотине бивших полицајаца, да оптужница обухвати и неколико злочина из периода пре 1956. године, и није чак искључио ни кривично гоњење Д. Мугоше, схватили су да је у њиховом интересу да се сви случајеви што пре заврше. Плашили су се да би се у супротном, радикалне вође попут Вранићија и Шаље могле

91 АС, ф. ЦК СКС–СКС, к. 5, запис о састанку у ЦК СКС који се тицао неких политичких питања у вези са судским процесима у Аутономној Покрајини Косово и Метохија, 5. 3. 1968; АС, ф. ЦК СКС, к. 22, информације тужилаштва Србије, 9. 4. 1968, о ситуацији случајева које воде судови и тужиоци на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија а тичу се злоупотребе службеног положаја запослених у ресору унутрашњих послова.

потпуно отети контроли. Пред наступајуће разговоре о уставним изменама било је потребно да бар споља изгледа да компликовану ситуацију на Косову могу на одговарајући начин и без веће халабуке да усмеравају, и да ће се она под њиховим руководством полако стабилизovati.

У следећа два месеца косовски руководиоци спровели су у дело препоруке које су почетком марта добили у Београду. Додуше, морали су превазићи отпор радикалних албанских националиста,⁹² али сви кривични случајеви који су се тицали раније делатности припадника Државне безбедности били су веома брзо завршени.⁹³ Косовско руководство се при том трудило да бар формално изађе у сусрет ставовима водећих представника приштинског правосуђа, који су имали милитантан приступ. Тако на пример, суђење групи полицајаца оптужених за злостављање млинара у Јунику 1953. године⁹⁴ тужилаштво није просто стопирало, већ је косовска влада затражила од савезног министарства правде аболуцију за шест окривљених. Поменуто министарство је наравно у мају 1968. године захтев одобрило.⁹⁵

Дискусија о кршењу закона на Косову у време пре Брионског пленума врло је брзо нестала са дневног реда разговора највиших партијских колегијума и постепено се губила и из јавног простора. Главни предмет интересовања албанске популација на Косову постала је друга, како се убрзо показало, много експлозивнија тема која се тицала припреме измена устава и са тим повезани захтеви да Косово постане једна од република југословенске федерације.

92 На заседању партијског руководства Косова, које је било половином марта, Р. Вранићи је опет у емотивно конфронтативном стилу наступио са истим аргументима са којима је и почетком године бранио своје ставове за кажњавање злочина које је починила политичка полиција. АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 3, транскрипт стенографског записа са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију, 15. 3. 1968.

93 Не располажемо збирним подацима о броју бивших припадника јединица Министарства унутрашњих послова, који су 1968. на Косову били осуђени. Вујо Војводић је на крају био једини високи функционер Државне безбедности којег је суд послао у затвор. Потом је било осуђено око двадесетак других полицајаца. Већина њих је била на нижим положајима. Видети и: АС, ф. ЦК СКС–СКК, к. 5, интерне информације, 4. 3. 1968: преглед запослених у унутрашњим пословима и других лица која су осуђена на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија за злоупотребу службеног положаја; АС, ф. ЦК СКС, к. 22, информације Државног тужилаштва Србије, 9. 4. 1968, *о ситуацији случајева које воде судови и тужиоци на територији Аутономне Покрајине Косово и Метохија а тичу се злоупотребе службеног положаја запослених у ресору унутрашњих послова*. Видети и: АЈ, ф. КПР, 1953–1980, II, белешка из разговора Ј. Броза Тита са члановима делегације Покрајинског комитета СК Космета, 24. 10. 1968.

94 Тито је већ у фебруару 1967. косовским руководиоцима сугерисао да се истрага овог случаја одмах стопира.

95 М. Pavlović – D. Bondžić – M. Galetović – I. Pantelić – G. Antonić – R. Milikić, *Kosovo i Metohija – Vek važnih događaja 1912–2012*, Beograd, 2013, str. 159.

Summary

Jan Pelikan, Ph. D.

Kosovo in the First Months of 1968

Key words: Kosovo, Serbia, Yugoslavia, Albanians, League of Communists, nationalism, state security police, Prizren trial

The paper analyzes the situation in Kosovo in the first three months of 1968. The position of the officials of the League of Communists of Yugoslavia from Kosovo who were of Albanian descent suddenly became complicated. They came into conflict with the Serbian Party leadership for the first time since the Brioni Plenum of 1966. Simultaneously the pressure of the Albanian radical nationalists increased more and more. The disagreements related to the future governmental and legal status of Kosovo, scope and penalization of crimes committed by the representatives of the state security police in the Autonomous Province prior to 1966 as well as the revision of the so called Prizren trial. The Kosovo leadership in such a situation resorted to tactic maneuvering and at the same time endeavored not to excessively weaken its position before the final phase of talks on the constitutional amendments.

УДК 321.74:929 Тито
323(497.11)“1969”

Др Слободан СЕЛИНИЋ

ЈОСИП БРОЗ У ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ, 21–22. СЕПТЕМБРА 1969.*

Апстракт: У раду је описана посета Јосипа Броза источној Србији 1969, чије су централне теме биле рад басена Бор и изградња хидроенергетског система „Ђердап“, и анализирани су Титови ставови о односима у федерацији, националном питању, економским проблемима (неликвидност), међународној ситуацији и улози комуниста у тадашњем југословенском друштву.

Кључне речи: Јосип Броз, Југославија, Србија, Бор, Ђердап, спољна политика

Када је пошао у посету источној Србији септембра 1969. Јосип Броз је био председник државе оптерећене реформом федерације, унутрашњим сукобима међу републикама и споровима на релацији републичка извршна већа – СИВ. У том тренутку су се посебно издвајала неразумевања међу републикама око опстанка „државног капитала“, Фонда за неразвијене и савезних инвестиција, као и сукоб словеначког руководства и СИВ-а око „цестне афере“. Економске тешкоће, учестале обуставе рада у предузећима, неликвидност привреде, затварање економија у републичке оквире, неуједначен економски развој појединих делова државе додатно су оптерећивали одnose међу републикама, претварајући различите економске интересе у политичке спорове и оптужбе о узајамном искоришћавању.

Дуго одлагана посета

Прошло је годину и по дана од када је Јосип Броз прихватио да посети источну Србију до реализације посете. Председник ЦК СК Србије Петар Стамболић и председник Скупштине Србије Милош Минић су 28. марта 1968. позвали Тита да посети овај део Србије, формално се позивајући на жељу локалних власти из Бора, Мајданпека, Кладова, Неготина и Зајечара, као и руководства РТБ „Бор“ и Предузећа за изградњу ХЕ „Ђердап“ да их посети први чо-

* Чланак је резултат рада на пројекту *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници*, (№ 47027) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

век државе. Обећали су му да би све детаље око посете договорили са њим тако „да се све подеси“ онако како њему највише одговара. Тито је позив прихватио и планирао да посети Бор и Ђердап у другој половини септембра 1968.¹ Међутим, посета планирана за септембар 1968. је отказана, а руководство Србије ју је поново актуелизовало најкасније у августу 1969, желећи да искористи Титов сусрет са Чаушескуом 18. септембра 1969. на Ђердапу. Тада су разматране две варијанте: да посета траје један дан и обухвати посету Бору и Зајечару дан пре или после сусрета са Чаушескуом или да траје два дана (17. септембра посета Мајданпеку и Доњем Милановцу са смештајем у Текији, а 19. септембра посета Бору и Зајечару). Међутим, односи Јосипа Броза и српског руководства тада нису били најбољи. Тито је крајем августа 1969. одбио да иде у источну Србију („Овај пута је то немогуће“). Руководство Србије ипак није одустајало, па је 2. септембра Јоже Смоле обавестио Тита да је Марко Никезић телефоном поново молио да Тито после сусрета са Чаушескуом на Ђердапу 18. септембра, у повратку за Београд посети Мајданпек, Бор, Зајечар, Неготин и Кладово. Руководству Србије је посебно било стало да првог човека државе угости у Бору. Тита су подсећали на његову начелну сагласност коју је дао још претходне године. Према овом предлогу, посета би била дводневна. Тито је поново одбио. Одговорио је: „Не можем да овај пута посјетим та мјеста због замора и обавеза“. Наредних дана је, ипак, променио мишљење, јер је већ 10. септембра 1969. од Владе Шестана добио две варијанте програма, уз напомену да је руководство Србије било за прву варијанту, која је предвиђала и одржавање митинга, а Тито се овога пута није сложио само са одржавањем митинга.² Пошто је сусрет са Чаушескуом померен са 18. на 20. септембар, Тито је опет морао да мења планове везане за посету Бору и да бира да ли ће посету померити за 21. или 22, па је изабрао 21. септембар 1969. Сложио се са молбом градитеља Ђердапа, коју је подржало и руководство Србије, а пренео му Владо Шестан, да приликом посете Ђердапу прими групу радника и инжењера.³

Неколико дана пред посету разматран је начин путовања брачног пара Броз до Ђердапа и Бора и назад. Владо Шестан је 16. септембра саставио белешку у којој су изнете две варијанте за путовање на Ђердап: прва, да се путује аутом до Великог Градишта, а одатле бродом „Крајина“ до Текије и друга, да се путује Плавим возом до Неготина, а одатле аутомобилом до градилишта бране. Шестан је у обе варијанте предлагао да сви чланови делегације за разговоре и председник Скупштине Србије Дража Марковић путују

1 Архив Југославије (АЈ), фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Протоколарне припреме.

2 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Протоколарне припреме; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991, str. 104.

3 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Протоколарне припреме.

заједно са Титом, а остали представници Србије би га дочекали у Великом Градишту и Текији, односно у Неготину. У погледу повратка за Београд предлагао је да се после завршетка програма у Бору, тј. после ручка крене Плавим возом, а у Кошутњак би се стигло око 22 сата. Тито се определио за путовање Плавим возом.⁴

Титова посета источној Србији је почела када су завршени његови разговори са председником Румуније Николае Чаушескуом. Два државника су се 20. септембра срела на средини насипа којим су југословенски и румунски градитељи Ђердапа преградили Дунав, а потом су разговарала у Кладову и Турн Северину.⁵ После завршетка разговора са румунском делегацијом, Тито и супруга су 20. септембра увече јахтом „Шумадинка“ прешли из Турн Северина у Кладово, одатле колима у Неготин, где су ушли у Плави воз и у њему ноћили. Ујутру 21. септембра воз је стигао у Бор.⁶ Тог дана је Тито у Брестовачкој бањи разговарао са директором „Ђердапа“ Пантом Јаковљевићем и групом радника, инжењера и техничара који су градили „Ђердап“. Другог дана боравка у источној Србији, 22. септембра, Тито је посетио погоне РТБ Бор. У Генералној дирекцији предузећа га је генерални директор комбината Божин Јовановић упознао са развојем предузећа. Одавде се Тито упутио ка индустријским халама овог предузећа где је пустио у рад нову електролизу и нову златару. У новој згради електролизе поступак добијања бакра му је објаснио инж. Жарко Станковић, док му је у новој златари о технолошком процесу говорио инж. Аца Џокић. У Титову част су изливени прва катода бакра и полуга злата на којима је писало да су изливене у новим погонима које је он пустио у рад. Уследили су разговори са представницима „друштвено-политичког актива“ овог дела Србије у хотелу „Србија“ у Бору, свечани ручак који је Титу у хотелу „Србија“ приредио председник Општинске скупштине Бора Бранко Јовановић и повратак у престоницу, током кога је Плави воз накратко стајао на станицама у Књажевцу и Зајечару, како би Тито поздравио окупљени народ.⁷

Бор и Ђердап

У фокусу Титове посете источној Србији, која је обухватала седам општина (Бор, Бољевц, Зајечар, Кладово, Књажевац, Неготин и Мајданпек) у којима је живело око 320.000 људи,⁸ пр-

4 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Протоколарне припреме.

5 *Политика*, 21. 9. 1969, стр. 1, 2; *Борба*, 21. 9. 1969, стр. 1, 4.

6 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Протоколарне припреме.

7 *Политика*, 22. 9. 1969, стр. 1, 2; 23. 9. 1969, стр. 1, 2.

8 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Стр. пов. 871/1, Припремни материјал за разговоре, Информација о основним подацима привредног развоја Источне Србије.

венствено су била два привредна гиганта: басен Бор и хидроелектрана „Ђердап“. Рударско-топионичарски басен Бор је имао велики значај за привреду целе земље. Када га је Тито посетио претходни пут, 1961. године, у басену је завршавана „прва фаза“ реконструкције и проширења капацитета. Током 1961. пуштени су у рад бројни нови погони басена Бор: у Мајданпеку рудник бакра са око 25.000 тона метала, у Бору нова топионица са пламеном пећи за око 55.000–60.000 тона бакра и фабрика сумпорне киселине од око 240.000 тона, у Прахову фабрика суперфосфата од 550.000 тона и фабрика вештачког криолита за око 2.000 тона годишње производње. Међутим, наредних година, све до реформе из 1965, због депресиране цене бакра, великих обавеза према „заједници“, великих ануитета за кредите узете за радове из „прве фазе“, дошло је до знатног пада производње и прихода. Тек после привредне реформе започете 1965. стање се поправљало, па су од 1966. почела нова улагања („друга фаза“ реконструкције и проширења капацитета), чији је део била и изградња пруге Мајданпек–Бор (44 км) којом би била спојена оба рудника бакра и смањени транспортни трошкови. Знатна улагања су вршена и у истраживања бакра у Тимочком андезитском масиву, другим локацијама у земљи (Боров Дол у Македонији, Мојковац у Црној Гори, Ваљевац, Витина и Пријепоље у Србији, Церкно у Словенији) и ван земље (Мароко и Судан). Басен Бор је и пројектовао и вршио обуку кадрова у Индији. У марту 1968. имао је око 10.000 радника у 45 радних јединица. Од тога је било 290 инжењера, не рачунајући 72 инжењера у Институту за бакар у Бору и 45 на Рударско-металуршком факултету у Бору. То је било значајно повећање броја инжењера за кратко време (у лето 1965. било их је 105). Поред њих у басену је радило још 220 факултетски образованих људи и 670 техничара свих струка.⁹ У 1967. РТБ Бор је примио 400 приправника и дао више од хиљаду стипендија или кредита ученицима средњих школа и студентима. Од привредне реформе до 1968. изграђено је 1.300 станова.¹⁰ Басен је имао интерну банку, чији је задатак био да води евиденцију о средствима сваке радне јединице. На нивоу басена и заједнице радних јединица није било фондова чиме су органи и стручне службе на овим нивоима „материјално развлашћени“, удруживање средстава за заједничке и веће акције је вршено договором у радним јединицама. Најинтензивнију сарадњу са другим привредним организацијама предузеће је имало преко Удружења произвођача и прерађивача бакра. У производњи вештачких ђубрива сарађивало је са азотаром у Панчеву, хемијском индустријом у Храстнику и др. Сарађивало је са институтима и организацијама у Шведској,

9 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Информативни материјал.

10 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Протоколарне припреме.

СССР-у, Енглеској, САД-у, Западној Немачкој, Француској и Белгији. Увођењем нове технологије појављивао се вишак радника. Процене са почетка 1968. су указивале да је већ тада тај вишак чинило око хиљаду радника (неквалификовани, полуквафиковани, али и „стари, болесни и изнемогли“).¹¹

Судбина басена Бор, његови проблеми почетком шездесетих и бољи резултати у другој половини деценије привлачили су пажњу јавности. Његове успехе после 1965. су користили поборници привредне реформе како би доказивали њену исправност. У том духу је у *НИН*-у објављен један текст у коме је наведено да је Бор пре реформе, под притиском вештачки депресираних цена, таворио са 70 милиона динара у фондовима („као каква осредња земљорадничка задруга“), радио са застарелим машинама и исплаћивао ниске плате, а онда се за само две године дигао из „пепела етатистичке дистрибуције“ као феникс, уложио 80 милијарди старих динара свог и позајмљеног новца и саградио осам нових фабрика. Објашњење за чињеницу да су нова постројења завршена годину дана пре рока и да је тиме, уместо уобичајеног поскупљења инвестиција, уштедеђено осам милијарди, нађено је у томе што је уместо „анонимне државе“ новац улагало предузеће. То је за аутора текста био доказ да радници улажу боље, брже и ефикасније него „икаква мудра држава“ и да је добро што је напуштен систем који је „под фирмом плански уређеног друштва расипао бакар, односно расипао труд хиљада људи“.¹² Исте поруке је носила и једна анализа сачињена за Титове потребе. Напредак „Бора“ је тумачен као доказ исправности одлука Осмог конгреса ЦК СКЈ да се „проширена репродукција спусти на ниво радних организација“ и тако ојача „материјална база самоуправљања“. Веровало се да су радни колективи, који су преко органа самоуправљања одлучивали о средствима за реконструкцију и модернизацију производње, по правилу одлучивали добро и економски утемељено.¹³

Питање Ђердапа је имало сасвим другачију конотацију од басена Бор. Радило се о великом хидроенергетском гиганту, чија је изградња, осим економског ефекта, била део југословенско-румунских односа и оптерећивала односе међу југословенским републикама. Ђердапски хидроенергетски и пловидбени систем су заједно градиле Југославија и Румунија од 1964. до 1972.¹⁴ Крајем шездесетих било је актуелно питање изградње

11 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Информативни материјал.

12 „Повратак Бора“, *НИН*, бр. 926, 6. 10. 1968, стр. 2.

13 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Стр. пов. 871/1, Припремни материјал за разговоре.

14 Изграђен је и Мост пријатељства дуг 1.280 м преко бетонске бране високе 35 м и дуге 440 м. Систем је имао велике бродске преводнице на југословенској и румунској страни дужине по 310 м и ширине 34 м. Ј. Ђ. Marković, *Enciklopedijski geografski leksikon Jugoslavije*, Sarajevo, 1990, str. 69; *Мала енциклопедија*

„Бердапа 2“, за шта се залагала Румунија, али је овај пројекат наилазио на отпоре у Југославији ван Србије. Инвестиције у басен Бор предузете после привредне реформе су биле додатни аргумент у прилог децентрализацији инвестиција и њиховом измештању из руку државе у руке привредних организација, а управо је чињеница да је 1970. године требало да престану савезне инвестиције коришћена у прилог борби против финансирања изградње „Бердапа 2“. Поборници сужавања економских надлежности савезне државе су полазили од тога да је Југославија већ била остварила такав степен привредног развојка да федерација више није морала да се појављује као носилац инвестиционих средстава. Ово питање је већ било подигнуто на политички, тј. међурепублички ниво: „Оно што је било неопходо и корисно у прошлости могло би да постане извор разних сукоба у нашој многонационалној заједници ако би се у новим условима наставило са старим начином финансирања“. Зато је тражено да се федерација концентрише само на неколико функција: обезбеђивање јединственог друштвено-политичког и економског система и заједничке економске политике, народна одбрана, спољна политика, кредитирање развојка недовољно развијених крајева.¹⁵

Титове поруке

Свестан чињенице да су у земљи постојали економски и национални проблеми, Тито је 1969. често путовао по Југославији. Обишао је БиХ, Словенију, Војводину, Црну Гору, Далмацију, Македонију и источну Србију, дакле целу земљу. Хтео је да се на лицу места увери у стварно стање, пошто није могао „са папира да се оријентише довољно“. Обилазак земље је посматрао као „школу“, јер је то био начин „да просуди да ли је она нека критика, било са које стране, било из једне републике или друге тачна или није. Ја се онда могу убиједити да ли је она тачна или је дјелимично тачна или уопште није тачна. Јер неправилне информације могу стварати злу крв, а ми то не смијемо дозволити“.¹⁶ До њега су стизале сумње у могућност опстанка савезне државе и вести о великвидности и нерентабилности предузећа и то у години која је била „најперспективнија и плодна“, јер је „свугдје добро родило осим камена, разумије се, камен је остао исти“. Зато је одлуку да обиђе земљу и крене на напоран пут у источну Србију, који је сам звао „путешствије“, правдао појавом аномалије да радници сте-

Просвета, 1, А-Ј, Београд, 1978, стр. 560.

15 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Стр. пов. 871/1, Припремни материјал за разговоре.

16 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Бор, 22. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору.

жу каиш иако је свега било у изобиљу, истичући да су му радници и произвођачи били на првом месту.¹⁷

Репертоар тема о којима се говорило приликом дводневног боравка првог човека државе у источној Србији био је веома широк. Разговарало се отворено, Тито је у излагањима био опширан у садржајима и конкретан у мислима. Атмосферу у којој је процицала посета Латинка Перовић описује овако: „Имп्रेसионирали су га људи. Говорили су отворено и критички. Били су то претежно млади људи који су у индустрији и у општини ствари држали у својим рукама. Стицао се утисак да све институције политичког система функционишу у складу са својим одговорностима. Осећало се и да Савез комуниста делује на нов начин, да није сведен само на руководство. Тако је то било, мање више, у свим срединама које је Тито посетио у периоду од 1969. до 1972. године. Нигде људе из општина и фабрика нисмо брифирали. И када су сами хтели да се консултују, шта и како да говоре, обично смо одговарали: треба се поставити одговорно, рећи оно шта се ради, указати на реалне тешкоће и проблеме. У свим тим разговорима помаљало се једно ново лице Србије, већ значајно идустиријализоване, демократске по својој оријентацији, заузете својим пословима, толерантније у питањима југословенске политике...“¹⁸

Тито је у источној Србији послао више порука: економске и националне проблеме је упадљиво минимализовао и на сваком кораку је исказивао оптимизам у погледу решавања економских проблема и опстанка Југославије; више га је бринуло писање штампе о тим проблемима од њих самих; веома отворено је говорио о спољној политици и ситуацији у свету; дефинисао је шта је у том тренутку очекивао од комуниста.

У ситуацији када су сукоби међу републикама и национални проблеми били опште познати, Тито је морао да се јавно одређује према њима. Зависно од аудиторијума коме је говорио, користио је различиту реторику. Подстакнут сукобима република око инвестиционе политике, економским, националним и политичким партикуларизима републичких врхова, Тито је на састанцима са хрватским и словеначким функционерима септембра 1969. користио тешке речи. На састанку са словеначким функционерима 8. септембра 1969. претио је да ће поднети оставку ако не успе у тадашњим настојањима: „Нећу да будем гробар онога што сам стварао, онога што је изграђено уз толико жртава“. У погледу на „садашњу ситуацију“ био је „песимистички расположен“,¹⁹ док је у разговорима са делегацијом Хрватске 12. септембра 1969.

17 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...

18 Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991, str. 105.

19 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/420, Пријем представника СР Словеније, Брдо код Крања, 8. 9. 1969.

упозоравао на могућу „уставну кризу“.²⁰ Међутим, у јавности је Тито националне проблеме често минимализовао током шездесетих година. Негативне појаве које су тровале унутрашње односе у држави је сматрао за мале и да их не би требало драматизовати. Полазио је од тога да је у Југославији живело више националности, па када „људи западну у разне тешкоће онда мисле да је ту нека друга националност крива“, чиме се ствари драматизују без потребе.²¹ Тако је говорио и у источној Србији, само годину дана после албанских демонстрација на Косову и Метохији, у тренутку када је национално питање било отворено и када је трајало прекомпоновање државе (федерације) која је била у евидентној кризи, а односи између републичких врхова били пуни неразумевања. Није га поколебало ни то што је пролазећи кроз разна места земље од руководећих људи чуо „врло алармантна гледишта да је то већ дошло код нас у Југославији до дезинтеграције наше заједнице“, да ли је федерација довољна да издржи заједницу и да ли би било боље да буде конфедерација, као ни то што „понегдје чујем глас да долазимо већ у такву ситуацију да у појединим републикама се питају да ли се исплати бити у таквој федерацији, да ли не би било нешто боље да смо сами“. Градитељима Ђердапа је у Брестовачкој бањи признао да су га таква размишљања „запрепастила“, али његов оптимизам је остао непоколебљив. Баријеру национализма је видео у самоуправљању и радничкој класи („произвођачима“). Радници су били слој друштва који Тито, благо речено, није имао обичај да критикује, у њих је полагао највеће наде. Био је убеђен да је самоуправљањем „цементирана“ југословенска социјалистичка заједница и да је радницима свих националности једина преокупација био животни стандард, а не „националистичке тенденције“. И овога пута је истицао, као и у многим другим приликама, да је још приликом увођења самоуправљања полазио не само од марксистичког принципа да радници управљају већ и од уверења да ће то бити цемент којим ће радничка класа одржавати југословенску социјалистичку заједницу.²² Захтевао је да се о појединим економским споровима воде „квалификовани економски разговори“, а не да се „пребацују на националистичке основе“. Био је уверен да југословенски радни колективи нису били оптерећени национализмом, да су радници били за снажну југословенску социјалистичку заједницу, па је од руководиоца тражио да се понашају онако како су желели произвођачи.²³

20 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/422, Пријем представника СР Хрватске, Загреб, 12. 9. 1969.

21 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Бор, 22. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору.

22 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Бор, 22. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору.

23 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969,

Осим што је у радничкој класи видео брану националним сукобима и гарант очувања Југославије као социјалистичке заједнице, Тито је унутрашње јединство земље повезивао са њеним престижом у свету, залог тог јединства је проналазио у жртвама датим у рату и упозоравао на опасности које су у тадашњим међународним односима претиле земљи у случају унутрашњих подела. Делегацији градитеља Ђердапа је 21. септембра у Брестовачкој бањи овако сажео те ставове: „Што се тиче међунационалних односа ја мислим да је заиста жалосно да послје толико година још постоји... да је дошло до тога да људи не смеју да кажу да су Југословени. Сада се говори о федерацији, не више о југословенству, него о федерацији. Ја нисам за неко југословенство за стварање једне националности. Треба све националности наше да нађу своје мјесто у нашој југословенској федерацији, али ми смо ипак као држава Југославија. Вани ти нико не зна за твоју федерацију него зна за Југославију. И ми морамо некако и тај проблем да усмеравамо онако како треба јер Југославија има огроман престиж као Југославија вани. Јер тај престиж датира од оних дана када смо ми почели да се оружјем боримо за нашу егзистенцију итд. и она је све више добивала на значају у свијету због херојске борбе коју су наши народи дали. Жртве које су дате оне нас обавезују на то да ми чувамо ту заједницу. Једино то је највише мени на срцу. Обавеза моја јесте и свих комуниста према тим жртвама које су пале, да ми сачувамо нашу заједницу, јединство наше заједнице, да свака националност, односно република нађе своје мјесто ту, да се принцип који треба да влада у нашој социјалистичкој заједници према националностима да се у пуној мјери поштује и да се не дозволи никаквих покушаја да се сада почне говоркати, тамо извана се убаци, да ли би можда било боље на оној страни да смо, не би ли боље било можда да смо ми сами итд. Сами нико од нас у нашој социјалистичкој заједници Југославији није способан јер у свијету данас велики гутају мале и мале туку и мале подјармљивају, не признају им суверенитет итд. А ми нисмо сви скупа нека баш нарочито велика сила. Ми смо сила с моралне тачке гледишта. Ако и тај морални елемент изгубимо, онда смо ми заиста мали.“²⁴ Мада је признавао да је Југославија тада већ имала неке елементе конфедерације, упозоравао је да је у тадашњем свету могла да постоји само као „заједница равноправних народа и шест република“. То је за њега било најважније питање југословенског друштва – јединство земље, за које су се борили у рату. „Имали смо на својој застави братство и јединство“ – била је синтаagma коју је често понављао.²⁵

Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору; Бор, 22. IX 1969, Завршна реч...

24 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...

25 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Бор, 22.

Од економских проблема на крају седме деценије се издвајала велика неликвидност. Та појава је југословенску привреду мучила годинама, али је крајем деценије попримила забрињавајуће размере. Многе привредне организације нису биле у стању да плаћају своје обавезе, предузећа су дуговала једна другима, растао је број судских спорова, многим предузећима су рачуни били у блокади. У првој половини 1969. године 33% привредних организација није могло да уредно плаћа своје обавезе, жиро рачуни 9% организација су били непрекидно блокирани дуже од месец дана, а 28% их је користило средства из својих фондова да би исплатило плате. То се одражавало и на ликвидност банака, па је она достигла до тада најнижи ниво.²⁶ Неликвидност је била велики проблем и у Србији. Од 6.000 радних организација у јуну 1969. њих 2.700 је имало блокиране жиро рачуне, од чега 870 дуже од месец дана. Број привредних спорова је био у порасту. У 1968. је 720 радних организација пословало са губицима.²⁷

Тито је био свестан ових проблема и постојања предузећа која нису била рентабилна, а у њима „људи узимају више него што доприносе и зато то ствара разне негативне последице, као што је велика неликвидност“. За један од узрока нерентабилности означаио је „непокривене инвестиције“, чиме су направљене фабрике које су биле „грехови наше прошлости, које никако не могу да се искобељају из своје нерентабилне ситуације“. Тито обично није био конкретан када је покушавао да нађе излаз за ситуацију у којој су се налазила оваква предузећа,²⁸ али је на састанку са друштвено-политичким активом Бора био одређенији него иначе. Инсистирао је на томе да велика неликвидност није био кључан проблем југословенског друштва, већ је то било очување јединства земље. Велика неликвидност је у том тренутку посматрао као мали проблем и за њега је понудио неуобичајено конкретно решење: проблем ће се решити тако што ће се они који су нерентабилни или интегрисати

IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору.

- 26 АЈ, фонд 507/III, СКЈ, Председништво СКЈ, III/141, Прилог 3; АЈ, фонд 507/IV, СКЈ, Извршни биро ПСКЈ, IV/81, 19. седница Извршног бироа ПСКЈ одржана 26. септембра 1969, Прилог 3.
- 27 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Стр. пов. 871/1, Припремни материјал за разговоре, Текућа привредна кретања у Србији.
- 28 Речит пример је посета „Крушнику“ у Ваљевоу 18. маја 1967. Ова значајна фабрика са 3.500 запослених је у месецима после привредне реформе осећала последице економске кризе, радила је са само 45% капацитета, неке машине су биле старе (из немачких репарација), била је оптерећена плаћањем ануитета, а нове кредите за модернизацију производње није било могуће узети, плате су биле ниске итд. Како без кредита мореднизовати фабрику која је радила са старим машинама и то са пола капацитета, а већ била оптерећена враћањем раније узетих кредита – Тито није знао. У одговору на ово питање његове реченице су постале нејасне, мисли конфузне и недовршене. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/132, Посета председника Тита Ваљевоу, 18. V 1967, Забелешка о излагању председника Тита.

или преоријентисати у производњи, а ако никако нису способни за живот треба их ликвидирати („расходовати“), а раднике запослити на другим местима. Инсистирао је на увођењу савремене технологије у предузећа („не може се по старом Плети котац као отац“), на награђивању према способности и доприносу („принцип свакоме према доприносу“), понављао да се не може добијати више него што се зарађује, јер би то значило да „неко мора да прељива, то иде на рачун онога који ствара вишак“.²⁹

Титова стална мета тих година била је југословенска штампа. У њеном писању је видео већу опасност и веће проблеме него у националном питању и економским проблемима. Тако је било и када се обрео у источној Србији. И одавде је послао поруку да је путујући по земљи видео да је стварност боља него што је то приказивала штампа, коју је кривио за преувеличавање проблема и минимализовање великих успеха југословенског друштва. Прикривајући стварне проблеме, умањујући значај економске кризе, националних спорова, нејединства партијског врха и спорова између републичких руководстава, кривицу за незадовољства и лошу атмосферу у друштву је сваљивао на штампу која је извештавала о проблемима. Њу је оптуживао за аномалије, у њој је налазио „туђе елементе“, „туђе теоријце“ и „разне теорије које данас трују наше унутрашње односе“.³⁰ Пар дана касније, када је примио делегацију Србије, наставио је у истом духу, само оштрије и уз више претњи. Тражио је да се према онима који су својим текстовима у штампи уносили „злу крв између националности“ примене „санкције“. Прецизирао је и шта је под тим подразумевао: „искључивати из Партије, скинути с мјеста“.³¹

Најважнију улогу у решавању свих проблема Тито је намењивао комунистима. У више наступа током друге половине шездесетих поредио је улогу комуниста у решавању противуречности у друштву крајем шездесетих са улогом у рату – као што је КПЈ покренуло „најшире народне масе“ у рату, тако је и две и по деценије касније требало да обезбеди очување социјалистичке заједнице и здраве односе између њених народа и народности. Инсистирао је на „демократском централизму“ у Партији, тражио да мањина спороводи оно што одлучи већина, да заједнички ставови поново буду „светиња“, захтевао је дисциплину у Партији, упозоравао да СК није „некаква просвјетна организација“ или „пјевачко друштво“ већ „идејна организација“, признавао је да „командовање“ као метод рада комуниста више није био могућ, већ

29 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...; Бор, 22. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору; Тито у Неготинској крајини, Бор, 1981.

30 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...

31 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/424, Пријем представника СР Србије, Београд, 24. 9. 1969.

му је алтернативу налазио у свакодневном објашњавању и давању личног примера, захтевао је да се комунисти у предузећима не мешају само у стручне ствари, али да они одређују односе унутар колектива, као и да своју мисију врше и после радног времена, ван фабрике. Претио је да у СК више неће бити гледања кроз прсте, да за оне који нису спроводили линију партије више неће бити места у партијском чланству, веровао да су „радни људи“ осећали потребу да комунисти чвршће узму ствар у своје руке, јер су они ти који „оријентишу социјалистички развитак у нашој земљи“. Посебно је критиковао оне комунисте који су били пасивни и само критиковали или су били каријеристи. Своје виђење положаја и улоге СК у том тренутку овако је дефинисао градитељима Ђердапа у Брестовачкој бањи: „Има масе комуниста који су или пасивни и само критикују или има разних каријериста којих је доста дошло у наш Савез комуниста које би требало... ми не мислимо неку сада ту једну освету према њима итд. Али, брате мој, немој да нам смета у Савезу комуниста. Савез комуниста није само она апстрактна усмјеравајућа сила то јест она некаква просвјетна организација, него усмјеравање значи и нешто више. Усмјеравање значи понекад и шака (друг Председник је овде ударио шаком о сто). То значи усмјеравање код нас. Има да се људи потчињавају дисциплини.“³²

Боравак Јосипа Броза у источној Србији није могао да прође без његовог јасног одређења према идејама да се гради Ђердап 2. Политички аспект овог питања је био велики. Различити економски интереси република су се преливали на политичко поље и исказивали се кроз међурејубличке несугласице и сукобе република и СИБ-а, који се често налазио под великим притиском. Титовој посети источној Србији су претходили августовски оштри напади из Словеније на Савезно извршно веће, на чијем је челу био Словенац Митја Рибичич, поводом одлуке савезне владе да се две деонице аутопута Шентил – Нова Горица (од Хоче до Левета и од Постојне до Раздртог) не укључе у списак захтева за четврту траншу кредита Међународне банке за обнову и развој („цестна афера“). У полемику су се укључили и неки југословенски листови (*Вјесник*, *Вечерње новости*, *Мариборски вечер*, који је био посебно оштар у нападима на савезну владу, и други), као и Градски комитет СК Скопља, који се супротставио кампањи из Словеније против одлука СИБ-а. На седници Извршног бироа Председништва СКЈ 7. августа 1969. Тито је оштро критиковао словеначко руководство (Станета Кавчича) због притисака на СИБ, неуважавања интереса целе југословенске заједнице, обмањивања словеначке јавности неистинитим причама како би се створило незадовољство према федерацији због наводног пљач-

32 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...; АЈ, фонд 837, КПР, II-1/130, Посета Косову, 25–28. III 1967, Забелешка о одговору...

кања Словеније, стварања сукоба унутар земље и рушења угледа земље у свету.³³

У таквој атмосфери је одлучивано о политичким импликацијама изградње Ђердапа 2. Одлуку да се не гради Тито је донео много пре доласка у источну Србију. Словеначки и хрватски функционери су вршили велики притисак да се не гради Ђердап 2. На састанцима са словеначким и хрватским руководством, као и у разговору са председником СИБ-а Рибичичем, председником Извршног бироа Председништва СКЈ Нијазом Диздаревићем, потпредседником СИБ-а Николом Миљанићем и савезним секретаром за финансије Јанком Смолеом, током августа и септембра, Тито се изричито супротставио захтевима да се на Дунаву гради још један електроенергетски систем. Помињање те могућности у штампи за њега је било изазивање „зле крви“. Већ тада је био решен да и Чаушескуу да негативан одговор на румунски предлог да се гради овај објекат. Одбацивао је и румунску понуду за кредитом, јер би то било „кредитирање са нашим средствима, јер нама Румуни дугују велике суме“. И од Чаушескуа и од домаћих функционера је тражио да схвате да је у Југославији било више националности и више република, што је јасно наговештавало његов страх од противљења овој идеји у Хрватској и Словенији. Од руководства Србије је очекивао да стави „карте на сто“, понављао је да би градња Ђердапа 2 тражила огромне инвестиције и да би то била „клин чорба“. Био је децидан: „то се не може дозволити“.³⁴ У разговорима са делегацијом Хрватске 12. септембра 1969. тражио је да се „виде“ велике савезне инвестиције у Србији, био је незадовољан тиме што Ђердап и Бор „још нису изграђени, а већ је било говоркања о потреби Ђердапа 2. То се мора апсолутно спречити“.³⁵ Идеја да се гради Ђердап 2 наишла је на јак отпор у Хрватској и Словенији. На састанцима словеначког врха (Стане Кавчич, Кардељ, Стане Доланц, Франц Попит) са Титом 8. августа и 8. септембра 1969. Кардељ је тражио да се „радним људима“ у Србији јасно каже какво би оптерећење за њих представљала нова велика инвестиција, одбијао је аргумент да би било добро да се гради Ђердап 2, јер су Румуни били спремни да дају кредит, износећи став да је Румунија имала дуг према Југославији, па би тако она кредитирала Југославију југо-

33 АЈ, фонд 507/IV, СКЈ, Извршни биро ПСКЈ, IV/78, 16. седница Извршног бироа ПСКЈ одржана 7. VIII 1969, Прилози 1, 2; АЈ, фонд 837, КПР, II-2, 410, Пријем Рибичића, Диздаревића, Миљанића и Смолеа, Бриони, 7. 8. 1969; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd, 1988, str. 397, 398; Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991, str. 103.

34 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/410, Пријем Рибичића, Диздаревића, Миљанића и Смолеа, Бриони, 7. 8. 1969 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/411, Пријем Кардеља, Рибичића, Попита, Кавчића и Доланца, Бриони, 8. 8. 1969.

35 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/422, Пријем представника СР Хрватске, Загреб, 12. 9. 1969.

словенским парама. Кардељ је писање штампе у прилог изградње Ђердапа 2 окарактерисао као „минирање“ основе југословенске заједнице и супротставио се тенденцијама за новим савезним инвестицијама.³⁶ О томе колико је био снажан притисак да се одустане од изградње Ђердапа 2 и колико је у Хрватској и Словенији било јако незадовољство због улагања савезних средстава у инвестиције у Србији сведочи и Титов захтев Марку Врхунцу да му се пред пут у источну Србију доставе подаци о томе докле се стигло у изградњи Ђердапа и колика су средства потребна за његово довршење, са колико средстава је до тада учествовала федерација у изградњи и са колико је потребно да још учествује, колика су прекорачења, колико је инвестирано у Бор и колика су савезна средства, колики проценат од свих савезних инвестиција је отпадао на Србију, са колико капитала је располагао General export и у каквом је квантитативном односу био према другим реекспортним предузећима, посебно према Астри и Intertrade-у. Испоставило се да у инвестицијама у Бор није учествовала федерација. За другу фазу реконструкције Бора је било предвиђено 2.200 милиона динара од чега су страни кредити чинили 60%, а сопствена средства 40%. До тада је било уложено 1.180 милиона динара. У материјалима који су достављени Титу наведено је да су укупне инвестиције федерације (без учешћа федерације преко Фонда за развој неразвијених, отплату иностраних зајмова, кредитирања извоза опреме, накнаде бенефициране камате и додатних инвестиција у пољопривреди) биле 2.983 милиона динара 1968. (од тога у Србији 54%), а 4.000 милиона динара 1969. (у Србији 35,5%). Средствима која је добијала Србија финансирани су пруга Београд–Бар, канал Дунав–Тиса–Дунав, Хидроелектрана Ђердап, Железара Смедерево, Хемијска индустрија Панчево.³⁷

После ових разговора и са већ искристалисаним и одлучним ставом Тито је дошао у источну Србију. Ту је само јавно изговорио оно што је већ био одлучио. На састанку са локалним функционерима у Бору, Тито је одбацио могућност градње Ђердапа 2. Негативан став о том питању изнео је пре тога и Чаушескуу, одбивши жељу Румуније да се гради још један хидроенергетски систем на Дунаву. Тито је полазио од економских и политичких разлога. Економски су говорили да је Југославија имала много неискоришћених капацитета у својим водама и да је у Ђердап 1 уложено много пара (федерација 261 милијарду, а Србија 69 милијарди). Осим тога 1970. су престајале инвестиционе обавезе федерације. Тито је подржавао такву одлуку, хвалећи децентрализацију под којом је подразумевао „републичко самоуправање“,

36 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/411, Пријем Кардеља, Рибичића, Попита, Кавчића и Доланца, Бриони, 8. 8. 1969; АЈ, фонд 837, КПР, II-2/420, Пријем представника СР Словеније, Брдо код Крања, 8. 9. 1969.

37 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Стр. пов. 871/1, Припремни материјал за разговоре.

тј. да „републике имају толико широка права без обзира што смо једна заједница“. Подупирао је хрватске и словеначке ставове да би федерација требало да престане да буде инвеститор, већ би инвестиције требало да улажу републике и радне организације. У опстајању савезних инвестиција видео је опасност по политичко јединство земље: „Све док буде федерација носилац инвестиција постојаће сукоби између република око коришћења средстава федерације, а то би значило да ће се стално појављивати међунационални спорови и сукоби“. Ипак, инсистирао је на томе да се реализују инвестиције које су започете, а да се убудуће републике саме међу собом договарају. Није скривао ни политичке разлоге против градње Ђердапа 2 – још једна таква инвестиција на Дунаву би „бола“ очи у Хрватској и Словенији. Зато је тражио од штампе да више не пише о томе, јер се плашио реакције у „некој другој републици“.³⁸ Због жеље да се не изазивају негативне реакције у Словенији и Хрватској, Титу је било важно и да Србија прихвати финансирање прекорачења у изградњи Ђердапа. На састанку са делегацијом Србије 24. септембра 1969. исказао је уверење да би се тиме избегла „конфронтирања“ са другим републикама. Тада је још једном поновио да се Ђердап мора завршити и истакао још један аргумент у прилог томе – да се не би угрозио престиж земље у свету, тим пре што је тај објект грађен у сарадњи са још једном земљом.³⁹

Приликом посете источној Србији Тито је веома опширно говорио и о спољној политици и то на састанку са друштвено-политичким активом у Бору, 22. септембра 1969. Највећу пажњу је усмерио ка поправљању односа са СССР-ом, нарушених совјетском интервенцијом у Чехословачкој 1968. Полазио је од оцене да је осудом догађаја у Чехословачкој Југославија заострила односе са СССР-ом и социјалистичким земљама и да се они до тада још увек нису вратили на ниво пре интервенције. Југословенски врх је процењивао да се не би требало даље „качити“ и зато је штампи наложено да „не драматизира ствари и тиме заострава односе“. Став Југославије је био да би у односима са СССР-ом требало гледати напред, не враћати се на старе сукобе, не свађати се сваких пар година и изнова мирити. Међутим, Тито је истовремено одбацивао могућност да Југославија било када призна да је совјетска интервенција у Чехословачкој била исправна. За Тита је велики значај имала чињеница да економски односи Југославије и СССР-а нису страдали због сукоба.⁴⁰ Ови ставови

38 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/420, Пријем представника СР Словеније, Брдо код Крања, 8. 9. 1969; АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...

39 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/424, Пријем представника СР Србије, Београд, 24. 9. 1969.

40 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Бор, 22. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору.

су били у складу са закључком да у Југославији не би требало да буду „већи Чеси од самих Чеха“ и да би по питању догађаја у Чехословачкој требало заузети став пасивности, тј. како се Тито изразио на састанку са групом југословенских амбасадора, 18. марта 1969, у југословенској јавности не би требало стално подсећати на догађаје у Чехословачкој „кад ти сами руководиоци нису довољно способни да се боре“. Тито је сматрао да не би требало у штампи „ситничарити и стално то натезати и растезати“, јер је то „иритирало“ совјетску страну, већ уместо тога само повремено спомињати Чехословачку и то у функцији истицања југословенских „принципијелних ставова према таквим методима какав је употребљен“. ⁴¹ Истовремено, југословенски председник је у источној Србији посебно наглашавао да поправљање односа са СССР-ом није значило да Југославија иде „једним смером“, тј. није се одрицала добрих односа са западним државама, међу којима није било ниједне земље са којом Југославија није имала нормалне односе. Истакао је да су се односи са Француском даље побољшавали, па је било изгледа да ће се Француска заузети да се у ЗЕТ-у укину високе царине према југословенском извозу. По овом питању је очекивао помоћ и од Западне Немачке и Италије. Југословенско-италијанске односе је оценио као „јаким добре“. Важан сегмент југословенске спољне политике била је и сарадња са Трећим светом, а Тито је за ову прилику издвојио велики значај пословања југословенских фирми, пре свега грађевинских, у овим земљама, нарочито у Либији, Пакистану, Етиопији и Замбији. Локалне функционере источне Србије је упознао и са неким детаљима тек завршених разговора са Чаушескуом, па је поново изнео аргументе којима је одбио румунски предлог да две државе граде и Ђердап 2, али је саопштио и да је одбио предлог Чаушескуа да Румунија сама гради Ђердап 2, пошто је Румунија била дужна Југославији 17 милиона долара, па би то значило да Румунија гради овај објекат југословенским парама. Тито се жалио и на природу економских односа са суседном државом, тј. да је Југославија тешко добијала робу која је добро плаћана у доларима, а лакше ону робу која није била „доларска“. Када су била у питању светска жаришта, највише се концентрисао на сукобе на Блиском истоку. У складу са од раније познатим југословенским ставовима у арапско-израелском конфликту, главног кривца је видео у Израелу и САД-у, који је стајао иза јеврејске државе. ⁴² Ситуацију на Блиском истоку је окарактерисао као веома тешку: „Израел још увијек, осјећајући своју надмоћност у техници па и у нечему другом што ја нећу да кажем, они чврсто настоје да задрже

41 АЈ, фонд 837, КПР, II-2/393, Пријем наших амбасадора, Београд, 18. 3. 1969; Д. Богетић, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године“, 1968 – четрдесет година после, зборник радова, уредник др Радмила Радић, Београд, 2008, стр. 158.

42 D. Bogetić, A. Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd, 2010.

територије, нападају и даље, агресивније подухвате праве према арапским земљама". Страховао је да би тај рат могао да се распламса у велики сукоб на Блиском истоку чији би пламен захватио и шире подручје. Процењивао је да Американцима није било стало да се Суецки канал отвори, јер им је интерес био да „Руси не могу да иду Суецким каналом у Индијски океан". Са друге стране, интерес Совјета и других држава је био да се што пре направи споразум и да се канал отвори, јер су се градили велики бродови од по 200.000 тона, а међу тим државама је била и Југославија, која је градила један брод од 240.000 тона носивости. Тито је постављао и границу америчког мешања у конфликт на Блиском истоку – сматрао је да они ипак не желе да на овом подручју зарате са СССР-ом, јер су већ били ангажовани у Вијетнаму, где су видели „шта значи заратити са једном земљом која има тежње да буде самостална, да сама собом управља, колико то кошта. То их огромно кошта, и још не би хтели на једном мјесту још за сада да се увале у један сличан сукоб". Није крио разочарање Уједињеним нацијама, односно није имао илузија у могућност да светска организација уради било шта како би се смирио сукоб на Блиском истоку. Тито је детаљно описивао и одржавање Консултативног састанка ванблоковских земаља у Београду.⁴³ Изјавио је да су на Југославију вршени притисци са Истока да одустане од састанка, јер се СССР плашио да би он могао да буде искориштен за напад на њега због догађаја у Чехословачкој, што Југославија није дозволила, па су на састанку коришћени само они елементи на основу којих се могао постићи договор, јер се радило о великом броју земаља које су биле хетерогене. Зато су се окупиле око онога што им је било заједничко – питање независности и суверенитета и помоћи земљама у развоју. Тито је постављао услове и око одржавања евентуалног новог састанка на врху, тј. састанка шефова држава и влада несврстаних земаља – он не би смео да има само „сврху неке манифестације, неких декларација, јер декларација остаје на папиру", већ би се морало „нешто покренути унутар самих тих земаља... и у погледу економске сарадње". Економска питања је покретао, јер није био задовољан тиме што су многе несврстане земље продавале своје сировине по ниским ценама великим

43 Консултативни састанак представника влада несврстаних држава је одржан у Београду од 8. до 12. јула 1969. На њему је „коначно превазиђена вишегодишња криза континуитета несврстаности" и створени услови да наредне године на самиту у Лусаки буде формиран покрет ових земаља. D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*, Beograd, 2012, str. 279–282; Olivera Bogetić, Dragan Bogetić, *Nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti*, Beograd, 1981, str. 54–55; Д. Богетић, „Југословенско-совјетски односи у светлу војне интервенције у Чехословачкој 1968. године", *1968 – четрдесет година после*, зборник радова, уредник др Радмила Радић, Београд, 2008, стр. 155; *Skupovi nesvrstanih zemalja 1961–1974*, Beograd, 1974, str. 101–104. Овом приликом се захваљујемо др Драгану Богетићу који нам је љубазно дао податке и указао на литературу о овом питању.

државама, а онда су их ове друге даље препродавале уз велики профит. Сматрао је да би, уместо тога, земље у развоју морале да између себе директно послују.⁴⁴

Шта није објављено од онога што је Тито рекао

Титови говори грађанима на митинзима, приликом сусрета са разним делегацијама, на састанцима са „друштвено-политичким активима“, одговори на здравице на вечерама и ручковима и други наступи широм земље и иначе нису објављивани у штампи без измена. Напротив, његови говори су прекуцавани са траке, а онда редиговани, неки делови су само језички стилизовани, неки мењани у већој мери, а неки потпуно избаћивани. Бар у неким случајевима, коначну верзију је пре слања у штампу још једном читао и одобравао сам Тито. Тек је тако прерађена верзија могла да буде званично објављена. Тако је било и у случају његових ставова изношених у источној Србији током септембарске посете 1969.

Приликом прерађивања Титових говора најчешће су „страдали“ делови посвећени спољној политици, који су у штампи понекад изостављани у целости. И у случају Титових наступа у источној Србији највећу „цензуру“ је доживео говор о спољној политици земље и међународној ситуацији, одржан на састанку са друштвено-политичким активом у Бору 22. септембра 1969. Од тог говора у штампи је објављено само неколико реченица о градњи Ђердапа 2 и то у контексту критике штампе која је о томе писала и тако изазивала проблеме у међурепубличким односима. Говор је најпре редигован, а онда пренет само уском кругу савезних и републичких партијских и државних функционера и очигледно је био само за интерну употребу. Ту редиговану верзију је Јоже Смоле 25. септембра послао Марку Врхунцу у Генерални секретаријат председника Републике са молбом да га пошаље свим члановима Извршног бироа Председништва СКЈ, председнику Савезне скупштине Милентију Поповићу, председнику СИБ-а Митји Рибичичу, заменику државног секретара за иностране послове Антону Вратуши, председнику ЦК СКС Марку Никезићу, председнику Скупштине Србије Дражи Марковићу, председнику Одбора за спољне послове Већа народа Савезне скупштине Вељку Мићуновићу и председнику Савезне конференције ССРНЈ Вељку Милатовићу. То су биле личности, осим оних који су присуствовали састанку, које су смеле да буду упознате са Титовим ставовима о спољној политици.⁴⁵

44 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Бор, 22. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору.

45 Поступајући по овим инструкцијама Новак Прибићевић је 29. септембра из Генералног секретаријата председника Републике послао Титово излагање Мићи Прелићу, генералном секретару стручних служби Председништва СКЈ

И у делу говора у Брестовачкој бањи 21. септембра 1969. у коме је говорио о монолитности земље, опет су непожељене биле опаске о спољној политици. Реченице о очувању јединства земље су доста верно препричане у следећој форми: „Кад је ријеч о монолитности наше земље, ја не пристајем ни на какве компромисе. У том погледу нећу ни са ким компромис да правим, докле год сам на овом мјесту. Није мени лако када морам да отворено кажем понекад неку истину која некога јако погађа. Само, ја сам ријешио да се нећу обазирати на то да ли ћу се неком замјерити или не. Докле год сам на том мјесту, ја ћу се доследно залагати за то за шта сам се борио читавог живота, за шта су се у народноослободилачком рату борили народи Југославије, на челу са комунистима: за јединство наше земље, за просперитет, за изградњу социјализма, за несметан развитак самоуправљања, за јачање југословенске социјалистичке заједнице.“ Међутим, на крају је изостављен мали део у коме је навео да су се он и комунисти борили и против покушаја да се унутрашњи развитак земље „расплињава са неким теоријама са Запада“, а онда је потпуно избачено неколико реченица: „Ја сам за то да смо ми слободна земља, независна земља, да ћемо се борити за своју независност и суверенитет без обзира шта мислио Совјетски Савез и на Западу. То сам ја рекао и Громику кад је био ту код нас да ми сматрамо да треба сарађивати са свим земљама, то је наш принцип сарадње са свим земљама без обзира на друштвени систем. Али, разумије се, никада ми не заборављамо, да ипак наше мишљење јесте да би било потребно да се Совјетски Савез и друге социјалистичке земље прилагоде томе, да схвате наше принципе, да ми градио социјализам, да ми сматрамо да је потребно да се међународни односи развијају у само једном позитивном правцу, да се спријечи највећа катастрофа, то јест нови рат.“⁴⁶ Јавност је могла да прочита Титове речи о потреби очувања југословенске државе и упозорење да ниједна република или народ нису довољни сами себи, али је изостављена реченица у којој је стајало да су у тадашњем свету „велики подјармљивали мале“ и да им често нису признавали суверенитет.⁴⁷

Југословенским грађанима није било могуће да се упознају и са бројним другим Титовим ставовима из говора приликом посете источној Србији, посебно кад се радило о упозорењима о политичкој кризи у земљи, јер ни те реченице нису објављене. Титово

да га уручи свим члановима Извршног бироа Председништва СКЈ. АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Бор, 22. IX 1969, Завршна реч на састанку у Бору.

46 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...; *Политика*, 22. 9. 1969, стр. 2; *Борба*, 22. 9. 1969, стр. 4.

47 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...

упозорење да је обилазећи земљу 1969. наилазио на „врло алармантна гледишта да је то већ дошло код нас у Југославији до дезинтеграције наше заједнице“ није објављено уопште, као ни следеће реченице: „И да нема Савеза комуниста Југославије нема Југославије. Ако би то престало ја вам кажем било би катастрофално за нашу земљу“. Та упозорења су деловала прејасно, па не би одговарала слици о добром стању у земљи која је креирана пред домаћом јавношћу и светом.⁴⁸

Титове критике штампе, које су се углавном заснивале на тврдњи да су новинари преувеличавали проблеме, а умањивали успехе југословенског друштва и да су тако ишли на руку непријатељима југословенског социјализма, у штампи су по правилу објављиване. Те критике су у Титовим говорима у другој половини шездесетих биле честе. Међутим, неке његове речи су овога пута биле прејасне да би биле објављене јавно. У потпуности је изостављен следећи део говора у Брестовачкој бањи септембра 1969. у коме је критиковао писање штампе, повезујући га са деловањем непријатељских утицаја из иностранства: „Онда ова разна наклапања разна причања, то су велики градови, Београд, Загреб, Љубљана, Скопље или Сарајево итд. а то је највеће стјечиште свих могућих струјања извана и онда ту се сада... Новине наше, штампа она нам збиља медвеђу услугу прави низ година. И ту ћемо морати мало оштрије ствари узети у руке. И питање наше културе, не само економског развитака, и културе итд. ми ћемо то морати чвршће узети у руке“.⁴⁹

Понекад се дешавало да у јавности буду објављени читави пасуси Титовог говора у којима није било скоро ниједне речи коју је он стварно изговорио, већ се само могао наслутити смисао његових речи, а изостављани су читави сегменти његовог говора који нису били подесни за објављивање. То се десило и са његовим обраћањем градитељима Ђердапа у Брестовачкој бањи 1969. Уместо: „У бази доље, од огромне већине, морам да кажем, људи стрепе за нашу заједницу, они хоће да се наша заједница одржи. Доље нема ни Србин, ни Хрват, ни Словенац, ни Македонац, ни Црногорац, ни шта га ја знам Босанац, него су они сви за то да ми ту заједницу учврстимо. Е сад знате када се већ почне причати, а прича се горе не доље, откуда све то потиче, ја не могу да вам кажем, али има и вањских, спољних фактора који ту прилично дјелују“, објављено је: „Могу одмах да кажем да у бази нашег друштва постоји добро расположење и да наши произвођачи теже даљем јачању југословенске социјалистичке заједнице. Они су дубоко свесни да је њихова будућност само у снажној социјалистичкој Југославији и они својим залагањем раде на даљем развитаку наше заједнице равноправних народа и народности како би она

48 Исто.

49 Исто.

била што чвршћа и што јединственија". Дакле, избачена су чак три важна сегмента Титовог говора: да су грађани стрепели за опстанак земље, да је кривица за такво стање била у руководству („прича се горе не доље“) и да је таква ситуација инспирисана и деловањем „непријатеља“ из иностранства. Тако је овај сегмент његовог излагања пренет јавности само у уобичајеним фразама о равноправности народа и народности и јачању социјалистичке заједнице.⁵⁰

Summary

Slobodan Selinić, Ph. D.

Josip Broz Tito Visits Eastern Serbia 21–22 September 1969

Key words: Josip Broz Tito, Yugoslavia, Serbia, Bor, Đerdap, foreign policy

Josip Broz Tito visited Eastern Serbia from 20 to 22 September 1969. The visit took place amid frequent conflicts of the republican leaderships, criticism of the Federal Executive Council, profound economic problems and national tensions. During the visit Tito focused on the realization of the Bor mining and smelting complex and the construction of hydroelectric power dam system Đerdap which was a joint venture between Yugoslavia and Rumania. Josip Broz Tito used his visit to Eastern Serbia to send several messages. He supported the demands of the Croatian and Slovene leadership that the federal government would stop investments from 1970 and that Đerdap 2 would not be built. Although he was aware of the numerous economic problems (primarily the illiquidity of the economy), opposing interests of the republics and strong disintegration processes in the country, in his public addresses he played these issues down. He insisted on preserving the unity of the country placing most his hopes in the communists and the working class convinced they were above the national conflicts and a barrier to all efforts that would jeopardize the Yugoslav socialist state. He also addressed foreign policy issues, focusing on improving relations with the USSR which had deteriorated because of the Soviet intervention in Czechoslovakia and on the strengthening of the non-aligned movement.

50 АЈ, фонд 837, КПР, II-1/175, Посета Источној Србији, 20–22. IX 1969, Брестовачка бања, 21. IX 1969, Завршна реч...; *Политика*, 22. 9. 1969, стр. 2; *Борба*, 22. 9. 1969, стр. 4.

ИСТОРИОГРАФИЈА
Historiography

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ – ИСТОРИОГРАФИЈА И МЕТОДОЛОГИЈА¹

Апстракт: У раду се разматрају схватања Слободана Јовановића о историографији и анализира његов метод проучавања и писања историје. Анализира се објективност тумачења, веродостојност историјских извора и важност личног искуства писца историје. Јовановићеве оцене историографских школа (немачке, француске, енглеске, америчке) и метода које су усвајали и примењивали познати српски писци историје указују на његова историографска гледишта. Пошто је утицај марксизма на западну и источну историографију и данас необично велики, од посебне је важности Јовановићева критичка анализа марксизма. Могу се уочити додирне тачке између његовог писања социолошке историје и школе *Анала*. У раду се анализира Јовановићево схватање историје као историје државе. Нарочито је важно тематизовање питања свести о сопственим предрасудама, а њих историчар не би смео да учитава у записе које тумачи. Јовановић улази у најтемељнија питања теорије тумачења, теорије историје и филозофије историографије.

Кључне речи: историографија, методологија, социологија, објективизам, предрасуде, просветитељство, херменеутика

Увод

У обимном опусу Слободана Јовановића историографија заузима посебно значајно место. Његови радови из опште историје и историје Србије добро су познати.² Књижевни стил ових студија, који остаје скоро недостижан идеал, хвалили су и следбеници и противници. Више него оправдана похвала Јовановића као књижевника заклонила је, међутим, значајније вредности од београдског књижевног стила, пре свега објективност тумачења. Под објективношћу не треба подразумевати уверење да постоји објективна исто-

1 Рад је написан у оквиру пројекта *Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку* (бр. 177011) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Слободан Јовановић, *Сабрана дела*, 1–12, ур. Р. Самарџић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд, 1990–1991, (даље *СД*); Добрило Араниновић, *Библиографија Слободана Јовановића*, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2010 (даље: *Библиографија*).

рија коју треба открити, нити уверење да постоји једно објективно тумачење, већ Јовановићеву тежњу да се што објективније протумачи записано и реконструише прошлост. Овако схваћена објективност подразумева критичко тумачење и промишљање прошлости, а искључује наметање или имплицирање идеолошког тумачења. Посебно треба истаћи поузданост његовог текста који може да послужи као веома сигуран ослонац за даља истраживања.³

Јовановићеве историјске студије великим делом посвећене су политичким борбама, а читав низ у њима разматраних питања и проблема, који се сами од себе намећу у парламентарном систему, јасније се могу сагледати данас него што је то било могуће пре обнове парламентаризма у Србији.⁴ С друге стране, треба имати у виду да Јовановић није наш савременик. У његовом тексту подразумевано је знање о обичајима и времену у којем је живео, а које се данас више не подразумева, а поједине речи и изрази имају другачије значење од данашњег.⁵ Треба имати у виду и да се научне дисциплине временом развијају мењајући опсег предмета који изучавају. Научне парадигме које диктирају владајуће трендове у науци настају, трају и нестају.⁶ Оно што је некада улазило у оквир историјске науке не мора њој припадати и данас, а оно што се сматрало од историје строго одвојеном науком, данас може бити њен саставни део. Јовановићево социолошко и проблемско писање историје није морало одговарати схватању историјске науке његовог времена,⁷ а данас би се, углавном, подразумевало. Вишезначан је и сам термин *историографија* јер се користи као синоним за историјску науку, која се најчешће, синонимно, назива историјом.⁸

3 Слободан Јовановић због стила не нарушава поузданост и ваљаност свог излагања. Примедбе према којима је Јовановић нешто погрешно или пропустио, готово редовно су се показале погрешним, али могу послужити као добар „лакмус папир“ за оцену самих критичара.

4 У марксистичком периоду наших наука само су поједини, ретки историчари и научници старије генерације заиста познавали предратни парламентаризам.

5 Неке од основних језичких дилема видети у: „О овом издању“, *СД*, 12, стр. 881–887.

6 Томас Кун [Thomas Kuhn], *Структура научних револуција* [1962] Нолит, Београд, 1974. Февров манифест може да послужи као типски пример научне револуције. Видети више у: Андреј Митровић, „Аналисти о научништву Леополда Ранкеа“, *Токови историје*, 1–2 (2002), стр. 73–82, 67–88; „О историчности историчара“ у: *Расправљања са Клио*, Свјетлост, Сарајево 1991, (даље: *Расправљања*), стр. 183 и даље.

7 Уп. Р. Самарџић, „Писац и дело“ [1991], *СД*, 12, стр. 694–695.

8 Појмови *позитивизам*, *наука* и *револуција* могу, али и не морају имати исто значење у филозофском, социолошком, правном или историјском тексту. Честе су забуне и неспоразуми. Само јасним одређењем значења појма *наука* може се избећи зачарани круг који покреће питање да ли је историја *наука*. Зато је историја појмова (Begriffsgeschichte) нужна претставка сваког критичког и поступног промишљања. О синонимној употреби и (оправданим и неоправданим) прецизним одвајањима појмова: *повест*, *историја*, *историо-*

На основу Јовановићевог схватања објективног сазнавања, подразумевања логичких закона, разумевања улоге личног искуства и знања самог писца историје, као и онога што се данашњим речником може назвати мултидисциплинарном методом, може се добити кохерента слика Јовановићеве методе писања историје и правила која при том подразумева. Од посебног значаја су питања која поставља филозофија историографије, нарочито разумевање предрасуда истраживача (пошто је и сам део историјског процеса), о којима мора изградити свест. Јовановић не подразумева само личне и политичке предрасуде већ и дубље укорењена предубеђења епохе. Поред предрасуда епохе, политичких и личних, постоје и предрасуде националних историографских школа. Није реч само о рату државних пропаганди, које се, између осталог, користе и историографијом,⁹ већ о уношењу националних културолошких представа у текст. Као пример Јовановић наводи студије истакнутих немачких, енглеских и француских историчара у којима је Јулије Цезар „препеван на народни језик тога модерног историчара”.¹⁰ Има биографија у којима личност која је предмет истраживања, и поред обиља коришћене грађе и научне апаратуре, највише личи на писца биографије, са свим његовим психолошким дилемама, страховима и фрустрацијама.

Постулат објективности и веродостојност извора

Слободан Јовановић указује да Јован Ристић следи Ранкеову (Leopold von Ranke) историографску школу, која избегава „предубеђења мишљења; ништа не одбацује, нити поправља;

*графија, историјска наука, научна историографија, историја историографије, историја историје, метод, методологија и теорија историјске науке видети: Андреј Митровић, *Расправљања*, стр. 123 и даље.*

- 9 О политичким и пропагандним утицајима на историографију видети: Миле Бјелајац, Гордана Гривокапић-Јовић, *Прилози из научне критике, Српска историографија и свет (утицаји југословенске кризисе на страну и домаћу историографију)*, ИНИС, Београд, 2011.
- 10 У немачким студијама он је „један оштар пруски бирократ спојен с једним врло методичним пруским генералштабним официром; у енглеским студијама, то је један аристократски државник хладан и позитиван, на енглески начин, са једним чисто енглеским даром за колонијалне ратове и колонијалну администрацију [и данас се најчешће према овом енглеском моделу приказују у филмовима римски владари]; у француским студијама, то један политички Дон Жуан, духовит, елегантан и развратан као војвода Морни [Morny], волећи политику као један спорт, али са нечим неисказано господским у своме немарном маниру”. Јовановић указује да у ту општу замку није упао (иначе, социјалистички оријентисан) Херман Вендел (Hermann Wendel), чије је радове у вези са Србијом више пута анализирао и приказивао. Видети: С. Јовановић, „Hermann Wendel, *Aus dem Südslawischen Risorgimento*, Gotha, Friedrich Andreas Perthes, A. G. 1921”, [1921], *СД*, 12, стр. 405–406.

узима ствари онакве какве су и мери их мерилом које у њима самима лежи".¹¹ Реконструисати прошлост на основу чињеница како се оне појављују у критичком испитивању докумената значи „показати како је заиста било”.¹² Михаило Гавриловић, са којим је Јовановић написао студију о спољној политици Србије у XIX веку,¹³ „није хтео натурати своје мишљење читаоцу и најрадије пуштао је документе да сами за себе говоре”.¹⁴ Гавриловићев приступ је сличан методу Албера Сорела (Albert Sorel), професора париске Школе политичких наука (где је студирао Слободан Јовановић),¹⁵ који „нигде не даје портрет великог пруског краља [Фридриха Великог, већ] чини нешто боље: он групише факте тако да нам се његова слика сама собом у машти саставља”.¹⁶ Сама грађа, наравно, наглашава Јовановић, није довољна: „Истраживачи грађе нису увек вешти да је среде. Код неких од њих љубав грађе постаје манија; они воле грађу као грађу: више сирову него обрађену и бацају пред нас све што су нашли, без реда и везе”.¹⁷ Рад на изворима се, међутим, не може одвојити од тумачења, логике, супсумције. Увек се прожимају грађа, с једне стране, и мишљење, с друге стране. Јовановић не мисли да је могућа објективна историја до које неутрални истраживач може допрети (као неки објективни свет). Постулат објективности и неутралности је нешто сасвим друго, представља тежњу ка што

-
- 11 Јован Ристић, „Леополд Ранке и ослобођење Србије”, *Глас Српске краљевске академије*, 31 (1892), стр. 26–27 [у оригиналу: „узима ствари онако како су”]; С. Јовановић, „Јован Ристић”, стр. 557. Видети: А. Митровић, *Расправљања*, стр. 9 и даље.
 - 12 Georg G. Iggers, „The Intellectual Foundations of Nineteenth-Century ‘Scientific’ History: The German Model”, *The Oxford History of Historical Writing (1800–1945)*, ed. S. Macintyre, J. Maiguashca, A. Pok, Oxford University Press 2011, (даље: *ОН*), стр. 42. На исти начин о задатку историје изразио се и Хумболт. Видети: Georg G. Iggers, „Introduction”, Leopold von Ranke, *The Theory and Practice of History* [Indianapolis, 1973], Taylor & Francis, 2011, pp. 11–36; „The Image of Ranke in American and German Thought”, *History and Theory* 2/1 (1962), pp. 17–40. О погрешној интерпретацији Ранкеовог објективизма видети: Peter Novick, *That Noble Dream: The ‘Objectivity Question’ and the American Historical Profession*, Cambridge, 1988.
 - 13 Слободан Јовановић, Михаило Гавриловић, „Спољашња политика Србије у XIX веку”, *Српски књижевни гласник* [даље: *СКГ*], Београд, 1/1901, IV/2, стр. 114–124; 3, стр. 185–195; 4, стр. 278–286; 5, стр. 367–378; 6, стр. 460–475.
 - 14 С. Јовановић, „Михаило Гавриловић” [1924], *СД*, 11, стр. 441.
 - 15 Сорел је предавао на Школи политичких наука (École Libre des Sciences Politiques) у Паризу, где су студирали Слободан Јовановић и његов зет Михаило Ристић, преводилац Сорела, са којим се дописивао. Видети: Миле Станић, „Заоставштина Михаила Г. Ристића у Архиву САНУ у Београду”, *Архивска грађа као извор за историју, Међународни научни скуп, 15–16 мај 2000*, Београд, стр. 245–361.
 - 16 С. Јовановић, „Источно питање у XVIII веку. Деоба Пољске и Кајнарцијски уговор. Написао Алберт Сорел, Београд. Парна Радикална штампарија, 1899”, *СД*, 12, стр. 383.
 - 17 С. Јовановић, „Вучићева буна 1842. године, др Драг. Страњаковић, Издање Српске краљевске академије. Посебна издања књ. XXII, Београд 1936, 8”, *СД*, 11, стр. 628.

објективнијем и неутралнијем тумачењу на основу веродостојних извора.¹⁸

Јовановић указује да се Ранкеу замерало да је понекад прецењивао историјску вредност службених аката: „У политичким полемикама, као и у судским распрама, писмени докази често решавају ствар, али при историјским истраживањима писмени докази морају се добро проверавати“.¹⁹ Једна од важних потврда веродостојности извора може да буде јавност.²⁰ Ако записано или речено не одговара истини, јавно се може и порећи. За историчаре пре Првог светског рата проблем је представљало обиље материјала који је требало обрадити, док се у међуратном периоду, због ширења једнопартијских система, јавио нов проблем, одсуство јавности у процесу доношења политичких одлука. Више се нису могли довољно јасно сагледати ставови политичких актера.²¹ Разматрајући тешкоће будућих историчара, Јовановић указује да је, због све интензивније употребе телефона, мање писаних трагова.²² Иако се све одлуке од значаја за историју не записују, употребом телефона несумњиво се додатно сужава сазнајна перспектива историчара.²³

Приватна преписка вођена у току догађаја и дневници у којима се догађаји бележе свакодневно, „за врућа трага“, несумњиво су најкориснији.²⁴ Јовановић прави битну разлику између више и мање веродостојних мемоара. Указује да у старијим мемоарима има прећуткивања, али не и лагања и обмањивања: „још и пре [Првог светског] рата, запажао се међу нашим мемоаријалистима понеки који није казивао оно што му се десило, него оно што је волео да му се било десило и који је у својим мемоарима уместо јаве свога живота давао његов сан. Ова врста људи која је раније постојала као изузетак, данас се јако умножила. Самозаљубљеност раширила се не само међу књижевницима, већ и међу политичарима“.²⁵ Закључује да је реч о обмањивању самог себе о својој правој вредности и значају.²⁶ Јовановић је бележио

18 О постулату објективности видети: А. Митровић, *Клио пред искушењима и расправљања са Клио*, Чигоја, Београд 2001, стр. 65.

19 С. Јовановић, „Јован Ристић“ [1940], *СД*, 11, стр. 557.

20 О самом појму извора и његовим језичким конотацијама видети: Ханс Георг Гадамер [Hans-Georg Gadamer], *Истина и метод*, прев. Б. Зеџ, Федон, Београд, 2011, стр. 626–627, (даље: *ИМ*); А. Митровић, *Расправљања*, стр. 155–161.

21 С. Јовановић, „Тешкоће будућих историчара“ [1941], *СД*, 12, стр. 374. Сличан је проблем са истраживањем предратне илегалне Комунистичке партије, као и са Титовим владавином.

22 Нису се снимали телефонски разговори.

23 *Исто*, стр. 375.

24 *Исто*.

25 *Исто*, стр. 376.

26 Све речено о слабостима међуратних мемоариста могло би се рећи за нпр. мемоарске записе Драгољуба Јовановића, чија је честа тема Слободан Јовановић (па и *Ембахаде* Милоша Црњанског), али не и за дневничке белешке Милана Грола, Милана Гавриловића, Косте Ст. Павловића.

и користио податке од учесника и сведока историјских догађаја.²⁷ И своја сведочанства је, такође, уклопио у историјске радове, а оставио је и мемоарске записе. У неким случајевима имао је, као и Стојан Новаковић и Јован Ристић пре њега, вишеструку функцију – учесника, сведока и историчара.²⁸ Провере Јовановићевих тврђења и чињеница на које се позива, укључујући и мемоарске записе, потврђују поузданост његовог текста.

Искуство историчара

Јовановић наглашава да има историчара који одлично познају документе, али им је ствар на коју се документи односе сасвим страна: „Има нпр. учених професора који су проучили сву грађу о једном војсковођи или државнику, али који сами немају никаква искуства ни из војног ни из политичког живота”.²⁹ Истиче да је, за разлику од њих, Јовану Ристићу велико државничко и дипломатско искуство помагало у писању историјских списа, а да су Стојан Новаковић и Калај (Béni Kállay de Nagy-Kálló), који нису били само историчари већ и политичари, боље разумели партијско-политичку страну Првог српског устанка од историчара који нису имали политичко и државничко искуство.³⁰ Захваљујући свом искуству, Ристић је „у критици туђих поступака био врло опрезан и врло штедљив. Код њега нема ни онако заједљивих покуда ни онако безобзирних личних напада [...]. Он је из искуства знао како је политички рад тежак, како су ту погрешке неизбежне, а успех зависан не само од личне вештине, већ и од повољних околности. Уопште говорећи, он је знао да је у политичком животу ситуација често јача од људи; на њу је стога обраћао нарочиту пажњу, и међу нашим историчарима истицао

27 С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића 1, СД, 6*, стр. 15. Видети и предговоре за *Влада Милана Обреновића 1, СД, 4, Уставобранитељи, СД, 3* и др. Уп.: Р. Самарцић, „Писац и дело” [1991], *СД, 12*, стр. 701.

28 У делима која је више пута објавио (допуњујући их), као што је случај са *Државом*, списак коришћене литературе обично групише на крају књиге. У ранијим издањима своје књиге о држави упућује на изворе у фуснотама (примедбама), предговорима (навођење извора) или на крају појединих поглавља. Јовановићеви многобројни критички прикази, односно текстови поводом објављивања појединих студија, мемоара или архивске грађе, представљају коментаре обимне литературе којом се користио и инкорпорирани су у његове шире студије. Годинама је на факултету држао курс посвећен најновијој научној литератури (књигама и периодичи), под називом „Преглед новије државно-правне (и социолошке) књижевности”. Видети: *Универзитет у Београду, Преглед предавања*, Д. Грегорић, Београд, 1921–1941; Љубица Кандић, *Историја Правног факултета у Београду (1905–1941)*, 2, 1, ЗУНС, Београд, 2002, стр. 363–364.

29 С. Јовановић, „Јован Ристић” [1940], *СД, 11*, стр. 559.

30 С. Јовановић, „Карађорђе и његове војводе” [1939], *СД, 11*, стр. 17; „Уставно питање и закони Карађорђевог времена” [1908], *СД, 11*, стр. 603–608.

се пре свега тачним схватањем и оцењивањем ситуација. Није се губио у појединостима, продирао је у суштину ствари, и имао сигурно осећање онога што је могућно и постижно³¹. Слободан Јовановић указује да је Јован Ристић у начину писања историје следио Ранкеа и Тјера (Adolphe Thiers), док се у стилу угледао на Тјера и Таљандијеа (René Gaspard Ernest Taillandier).³² Иако следи немачку методу која постулира објективност (истинитост) као идеал, а у изразу се угледа на француски стил: „Ристић је још увек припадао оном добу које је историју више сматрало као једну грану књижевности“.³³

Јовановић, дакле, даје предност ауторима који су на један или на други начин учествовали у практичној политици,³⁴ јер захваљујући државничком, дипломатском и политичком искуству схватају сложеност и тежину историјских ситуација.³⁵ За разлику од школске науке, несклони су олаквим оценама и упрошћавањима. Није редак надмен став историчара према владарима, државницима и политичарима из прошлости. Хипостазирање свог увида у надисторијску сферу (налик божанству) има дубоке корене, а нису га лишени ни најбољи историчари. Ранкеово чувено потирање себе у саосећању универзума према Дилтају (Wilhelm Dilthey) није потирање, већ проширивање себе до размера унутрашњег универзума.³⁶ С друге стране, политичко искуство није границија за писање ваљаних историјских дела, о чему сведочи књига Луја Бартуа (Jean Louis Barthou) о Мирабоу (Honoré de Mirabeau). Иако је доста писано о Мирабоу, било је од интереса, указује Јовановић, видети шта о „једној тако проблематичној политичкој личности“ мисли политичар: „Може бити, један човек који зна политику из праксе, пре је у стању да нам покаже правог Мирабоа, него што је то у стању учинити један велики

31 Ове најбоље особине Ристићеве историографије показале су се, према Јовановићу, у радовима са темом за коју није био лично заинтересован. Видети: С. Јовановић, „Јован Ристић“ [1940], *СД*, 11, стр. 559.

32 *Исто*, стр. 557; Р. Самарџић, „Јован Ристић“, *Писци српске историје*, 3, Просвета, Београд, 1986, (даље: *Писци*), стр. 109–128.

33 С. Јовановић, „Јован Ристић“ [1940], *СД*, 11, стр. 557.

34 Платон, Макијавели, Берк, Токвил, Маркс, Балфур, Морли, Сорел, Ристић, Новаковић, Гавриловић.

35 Да је „Ристић предодредио појаву Слободана Јовановића“, али и да се „као писац историје, Слободан Јовановић [...] не може везати за неки претходни узор у српском историографском наслеђу“ видети у: Р. Самарџић, „Јован Ристић“, *Писци*, 3 [1986], стр. 127; „Слободан Јовановић“, *Писци*, 3 [1986], стр. 199. Јовановићу су извесно блиски Стојан Новаковић, Јован Ристић и Михаило Гавриловић, односно Токвил, Тен, Сорел, Морли, Дајси. Притом, треба имати у виду шта је Тен усвојио од Хегела, а шта од Берка, да би се разумела мера аутентично енглеског уплива, посредована француским текстом, што је Јовановићу, наравно, познато. Видети: С. Јовановић, „Богдан Поповић“, *СД*, 11, стр. 729.

36 „За лутерана Ранкеа `непосредан однос према Богу` прави је садржај хришћанске поруке“. Видети: Х. Гадамер, *ИМ*, стр. 280.

књижевник".³⁷ Са жаљењем констатује да је Барту један од оних политичара који имају књижевне амбиције, због чега је желео да о Мирабу напише књижевно дело.³⁸

Политичке страсти историчара Француске револуције

Због своје наклоности према „великим личностима“, водећи историчари Француске револуције на прелазу из XIX у XX век могу се, према Јовановићу, поделити на две основне групе: дантоновце и робеспјеровце, јер ни једни ни други не одвајају своју личну симпатију од методе и предмета свог истраживања.³⁹ Олар (Alphonse Aulard) и Матје (Albert Mathiez) имају своје фаворите у Француској револуцији: „Ако се Олар начинио браниоцем Дантоновим, други један историк, велики робеспјеровец Матје, начинио се Дантоновим тужиоцем".⁴⁰ За разлику од Олара и Матјеа (као и дантоновца Хермана Вендела и социјалисте Лефевра [Georges Lefebvre]),⁴¹ Тен (Hippolyte Taine), који им хронолошки претходи, покушао је да створи непристрасно мишљење о револуцији. И пре Тена, историјски радови о Француској револуцији били су „надахнути политичким страстима".⁴² Он је, међутим, први изводи закључке на основу архивске грађе, којом су се његови претходници слабо служили: „Тену је замерано да у архивским истраживањима није имао потребне обазривости ни исцрпности. Без сумње, његови настављачи, нарочито Олар и Матје, имали су више научне методе од њега, али се не може рећи да су има-

37 С. Јовановић, „*Mirabeau*, par Louis Barthou, Paris 1913" [1913], *СД*, 12, стр. 241.

38 Луј Барту, министар иностраних послова Француске, убијен је заједно са краљем Александром I у Марсеју (1934).

39 О општем политичком контексту Француске Републике („прилично лабаво одређена, и политички и друштвено") који је утицао да француски историчари траже надахнуће и континуитет у сећању на Француску револуцију видети: Ернст Брајзах, *Историографија*, пр. Н. Мрђеновић, Клио, Београд, 2009, стр. 459.

40 С. Јовановић, „Дантон Хермана Вендела", *СД*, 12, стр. 278. Видети: Albert Mathiez, *Études sur Robespierre (1758-1794)*, Préface de Georges Lefebvre, Editions sociales, Société des études robespierristes, Paris, 1958. Видети: и С. Јовановић, „B. Mirkine-Guetzévitch, *Danton* (Extrait de *Hommes d'Etat*, sous la direction de A. B. Duff et de F. Gally, vol. 3), Paris 1937, p. 135-240". Видети: Samuel Bernstein, „The Danton-Robespierre Controversy Today", *Science and Society*, 23/3 (1959), pp. 221-232.

41 Да су поред свег располагања најбогатијим и најпоузданијим знањем о периоду Француске револуције Лефеврове синтезе овог догађаја, којем је посветио цео свој живот, биле у ствари убеђења која би пре пристајала неком борцу картела левичара или (Лепеновог) Националног фронта, видети: Франсоа Фире [François Furet], *О француској револуцији* [1978], прев. В. Илијин, ИКЗС, С. Карловци, 1990, стр. 18. Уп.: Е. Брајзах, *Историографија*, стр. 459.

42 С. Јовановић, „Тен, историк револуције" [1929], *СД*, 12, стр. 273. Да се од историчара Француске револуције увек очекује да се изјасни ком табору припада видети: Фире, *О француској револуцији* [1978], стр. 11.

ли и више непристрасности⁴³. Јован Скерлић, следбеник Жореса (Jean Jaurès) и Светозара Марковића, социјалиста, испољава „нетрпељивост“ и „омразу“ према Тену,⁴⁴ који је, за његов осећај, одвећ хладан према Француској револуцији („без усхићења и дивљења“).⁴⁵ Вера у Француску револуцију, еманципаторско просветитељство, егалитаризам, хуманизам, напредак и право на будућу свеопшту срећу постала је временом неупитна догма.⁴⁶ У Српском књижевном гласнику објављен је приказ Оларове критике Тенове методе архивског рада у којем се свечано изјављује: „дело Тена, оштрог критичара XVIII века и Француске револуције, уништено је“.⁴⁷ Оларову критику Тена, међутим, у то време критикују, сваки из свог угла, Матје и Кошен (Augustin Cochin).⁴⁸ У ствари, профилу интелектуалца-социјалдемократе, понесеног жељама да се оствари социјална правда, тешко падају масакри изведени у име просветитељске филозофије. Политичка страст, мишљење у сликама, вишак емоција (нпр. позната Матјеова жестина и ауторитарност) „прилепчиве“ су: „Она плаховитост која је једна од црта нашег националног карактера, опажала се у нашем начину резонувања, нарочито у пренагљености и једностраности закључивања“.⁴⁹ Ове старе мане доживеле су прави процват у нашој поратној филозофији и науци.

У вези са Оларовом критиком Тена, Слободан Јовановић закључује: „Олар је заслепљен својим политичким симпатијама према Дантону, а Матје својим политичким симпатијама према Робеспјеру, и на крају крајева, Тен, са свима недостацима своје ме-

43 С. Јовановић, „Тен, историк револуције“, *СД*, 12, стр. 273.

44 Р. Самарџић, „Иполит Тен код Срба“ [1981], *Писци*, 2, стр. 264.

45 С. Јовановић, „Тен, историк револуције“, *СД*, 12, стр. 273.

46 У поратној југословенској и српској науци и историографији, али не у свим југословенским (националним) историографијама. Касни се скоро пола века за француским критичким преиспитивањем Француске револуције. То је једна од најстаријих и најдубље укорениених догми. Пароле о општој срећи (félicité générale) су „прилепчиве“ (термин који користи Јовановић). Дидро наглашава: „Има само једна страст: бити срећан (Il n'y a qu'une passion, celle d'être heureux)“. Видети: Denis Diderot, „Elements de physiologie“, *Œuvres complètes*, J. Assézat (et M. Tourneux), 9, Garnier Frères, Paris, 1876, p. 352, 253–441. Видети: и Roger Lefèvre, *Condillac ou la joie de vivre*, Présentation, choix de textes [de Condillac], Seghers, Paris, 1966.

47 Видети: Н. В., „Тен, историк Француске револуције, од Олара“, *СКГ*, 22/4 (1908), стр. 304–308. Матје указује да је Олар, који тврди да је непристрасан, у ствари, написао полемичку књигу.

48 François-Alphonse Aulard, *Taine, historien de la Révolution française*, A. Colin, Paris, 1907. Видети приказ у: *СКГ*, 20/4 (16. фебруар 1908), стр. 304–308. Уп. Матијеов критички приказ Оларове критике Тена у којој указује да је Олар написао полемичку књигу и замера му неразумевање, као и неадекватно коришћење извора: Albert Mathiez, „A. Aulard, *Taine, historien de la Révolution française*“, *Annales révolutionnaires* 1 (1908), p. 349; Augustin Cochin, *La Crise de l'histoire révolutionnaire: Taine et M. Aulard*, H. Champion, Paris, 1909.

49 С. Јовановић, „Богдан Поповић“, *СД*, 11, стр. 733. James Friguglietti, „Albert Mathiez (1874–1932)“, Philip Daileader, Philip Whalen (eds), *French Historians 1900–2000*, Blackwell Publishing Ltd, John Wiley & Sons, 2010, p. 434.

тоде, ближе је правом историјском схватању него њих двојца⁵⁰. Дакле, иако Тен хронолошки претходи Олару и Матјеу, његово дело има трајнију вредност, јер је покушао да формира објективно мишљење.⁵¹

У време оштрог спорења око Робеспјера у француској историографији, Јовановић, између бројних студија, издваја студију Жерара Валтера (Gérard Walter).⁵² Валтер се држи докумената, пише пажљиво и исцрпно, строго одвајајући историјску истину од приче. Показује да се ни Матје није могао суздржати од „кићења“ када је писао о сусрету младог ученика Робеспјера и краља Луја XVI, што Валтер приказује сасвим другачије, на основу извора. Уместо измаштаног говора у којем се деле савети краљу, испоставља се да је краљевска кочија само застала испред школе и да је ученик Робеспјер „гологлав и на коленима држао један говор који су његови професори прегледали и одобрили и у ком се већ стога нису могли давати краљу савети“.⁵³ Исти је случај и са легендарним упознавањем Робеспјера са Русоом (Jean-Jacques Rousseau), које је „увек узбуђивало историке“, а до којег, у ствари, никада није дошло. На основу Робеспјеровог сведочанства може се закључити само да је једном видео Русоа.⁵⁴ Иако из историје треба избацити ове нетачне приче о познатим личностима, Јовановић сматра да их, ипак, треба задржати у сенци историје, као „полуисторију“, јер често, поред све непоузданости или нетачности, дају веома верну карактеристику једне историјске личности.⁵⁵

50 С. Јовановић, „Тен, историк револуције“, *СД*, 12, стр. 273.

51 Јовановић разматра и докторску дисертацију Уроша Петровића посвећену Тену, под Лансоновим (Gustave Lanson) менторством (социологија књижевности). Видети: С. Јовановић, „Урош Петровић“, *СД*, 11, стр. 713. Да су Тенова гледишта знатно сложенија видети у: Урош Петровић, „Еволуција Тенове доктрине“, *СКГ*, 22/1 (1908), стр. 42–49. Сам појам доктрина има другачије значење од данашњег, јер није имао пејоративно значење, већ се синонимно користио са појмом *теорија* или *учење*.

52 С. Јовановић, „Приче о историјским личностима“ [1938], *СД*, 12, стр. 347. Уп. А. Митровић, „Аналисти о научништву Леополда Ранкеа“, стр. 72.

53 С. Јовановић, „Приче о историјским личностима“ [1938], *СД*, 12, стр. 347.

54 С. Јовановић, „Робеспјер“, *СД*, 1, стр. 171. Није реч, међутим, о „површности у неким оценама вођа Француске револуције“. Не оцењују се вође Француске револуције, већ два појединачна податка из Робеспјерове биографије. Јовановићев опис првог догађаја (говор пред краљем) сасвим се поклапа са каснијим историјским истраживањима. Ако се други догађај не поклапа, није ни у супротности. Видети: С. Јовановић, „Приче о историјским личностима“ [1938], *СД*, 12, стр. 348.

55 „Полуисторија“ је оно што Робеспјер није учинио, а могао је учинити, јер одговара његовом историјски утврђеном карактеру: „Он није имао састанак с Русоом, али он који је у Русооу гледао свог духовног оца, зацело је тај састанак желео и о њему сневао“. Видети: С. Јовановић, „Приче о историјским личностима“ [1938], *СД*, 12, стр. 349. Видети: M. Robespierre, „Dedicace aux manes de Jean-Jacques Rousseau“, *Œuvres complètes*, 1, *Robespierre à Arras : les œuvres littéraires en prose et en vers*, recueillies et publiées par E. Desprez et É. Lesueur, Paris, 1912, p. 211.

Јовановић увек води рачуна о времену и духу епохе. Молијеров *Мизантроп*, на пример, тешко се може разумети изван историјског контекста, јер је „унекoliko слика француског друштва за владе Луја XIV. Та је комедија пуна и препуна свакаквих алузија на ондашње салоне, на ондашње велике госпође, чак и на ондашње књижевне правце”.⁵⁶ Указује и на значај стила и језика, којем се, нарочито у Француској, придаје посебан значај: „Французи уживају у [француском језику] као ми у народним песмама [...] Код већине француских књижевника, не само да се садржина не може одвојити од облика, него је често облик претежнији од ње. Често је важније, како је нешто речено, него шта је речено.”⁵⁷ Ову важну напомену треба имати на уму и приликом интерпретације текстова писаних негованим књижевним језиком као што је „посебан језик *Анала* који ће имати поуздану књижевну вредност”.⁵⁸

На сличан начин на који је указао на предности Тенове методе и на мане његових критичара, може се с правом претполагати да би тумачио аналитичку критику Ранкеа.⁵⁹ У ствари, реторичко одбацивање не подразумева увек и стварно одбацивање. Бродел (Fernand Braudel) наглашава да су и старији историчари водили рачуна о перспективама дугог трајања.⁶⁰ Упућује на Мишлеа (Jules Michelet),⁶¹ Ранкеа, Буркхарта (Carl Jacob Christoph Burckhardt), Фистел де Куланжа (Numa Denis Fustel de Coulanges), Тена и Токвила (Alexis de Tocqueville).⁶² Јовановић изучава политичку социологију, формалну социологију, социологију религије,⁶³

56 С. Јовановић, „Молијеров *Мизантроп*” [Руск, Србија, 1/49 (1892), 2–3], *Непознати радови*, Филип Вишњић, Београд, 2005 (даље: *НР*), стр. 106.

57 Исто.

58 Фернан Бродел, *Списи о историји*, пог. А. Митровић, прев. Б. Јелић, И. Павловић, К. Јовановић, СКЗ, Београд 1992, 36–37; Georges Duby, „L'exercice de la liberté”, *Le style et la morale de l'histoire, Le Magazine littéraire*, 189 (nov. 1982), p. 23–24; „L'art d' écrire” [1996], *Georges Duby, l'art et l'image: une anthologie*, Charles-M. de La Roncière, Marie-Françoise Attard-Maraninchi, Édition Parenthèses, Marseille, 2000, p. 29.

59 Уп.: А. Митровић, „Аналисти о научништву Леополда Ранкеа”, стр. 73. Да круг око *Анала* није био окренут ни епистемологији ни историји властите историје видети: Франсоа Фире [François Furet], *Радионица историје* [1982], прев. Ј. Новаковић, ИКЗС, С. Карловци/Н. Сад 1994, (даље: *Радионица*), стр. 5.

60 А. Митровић, „Аналисти о научништву Леополда Ранкеа”, стр. 75.

61 Мишлеов појам народног духа може се, посредован колективно свесним код Диркема, наћи у колективно несвесном анализиста. Видети: Павле Миленковић, *Школа *Анала*, Оглед о социолошкој историографији*, Stylos, Нови Сад, 2004, стр. 39.

62 Фернан Бродел, *Идентитет Француске, простор и историја, људи и ствари* [1986], прев. В. Павловић, ЦИД/Филозофски факултет, Подгорица, Никшић, 2010, стр. 10–13. Да се Февров наступ свео на омаловажавање другог ради уздизања себе видети: А. Митровић, „Аналисти о научништву Леополда Ранкеа”, стр. 77–79. Видети и: А. Митровић, „Историјски списи Фернана Бродела” у: Бродел, *Списи о историји*, 1992, стр. 372.

63 С. Јовановић, „Предговор”, *Примери политичке социологије, СД*, 10, стр. 9; Р. Самарџић, „Писац и дело”, *СД*, 12, стр. 693. Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–1989*, Stanford University Press, 1990, p. 2.

Веберово (Max Weber) и Диркемово (Émile Durkheim) учење, које је имало велики утицај на школу *Анала*.⁶⁴ Његово излагање политичке историје испреплетано је „социолошким мрежама“,⁶⁵ односно анализама привреде, друштва, идеологије, културе, психологије и менталитета.⁶⁶ Има кохерентан и разуђен увид о друштву, нијансама и стању социјалне свести друштвених слојева. Посебно је важно његово познавање виших друштвених редова који су *terra incognita* за нашу поратну упрошћену друштвену теорију и историографију. Не доводи, међутим, у питање увид да је човек, пре свега, *политичко* (државно) *биће*.

Јовановићева проблемска студија о Француској револуцији претходи преиспитивањима овог значајног догађаја светске историје у француској историографији, пошто се она отргла од марксизма и марксистичке (комунистичке) Матјеове, Лабрусове (Ernest Labrousse), Собулове (Albert Soboul) и Лефеврове интерпретације.⁶⁷ У време апсолутне власти марксистичких историчара и марксистичке интерпретације Француске револуције у Француској, Јовановић у својој књизи *О тоталитаризму* (1952), објављеној у Паризу, указује на значај Талмонове (Jacob Leib Talmon) студије о Француској револуцији (*Порекло тоталитарне демократије*, 1952).⁶⁸ И познати марксистички филозофи (Max Horkheimer, Theodor Adorno) пишу (1944) о аутодеструктивној дијалектици просветитељства (*Дијалектика просветитељства*).⁶⁹ За Јовано-

-
- 64 П. Миленковић, *Школа Анала*, стр. 18–19. О савременој француској историографији видети: Вељко Станић, „Француска историографија у XX веку – изазов мултидисциплинарности“, *Синтезис*, 1/1 (2009), стр. 203–217.
- 65 Јован Ђорђевић, „Социолог“ [1939], *Савременици о Слободану Јовановићу*, (ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић), Службени гласник, Београд, 2010 (даље: *Савременици*), стр. 229; Владимир Ђоровић, „Историчар“ [1939], *Савременици*, стр. 220–222; С. Јовановић, „Предговор“, *Примери политичких социологија*, *СД*, 10, стр. 9; *СД*, 1, стр. 219; Данило Баста, „Слободан Јовановић као социолог“, *Летликова Слободана Јовановића*, Службени лист, Београд, 2003, стр. 117–174.
- 66 Видети: Р. Самарџић, „Писац и дело“ [1991], *СД*, 12, стр. 693; Душан Батаковић, „Слободан Јовановић и историја менталитета“, *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, ур. С. Врачар, Правни факултет у Београду, Београд, 1991, (даље: *ДСЈ*), стр. 333–340.
- 67 Видети: Фире, *О Француској револуцији*; Ф. Фире, М. Озуф (Mona Ozouf), (ур.), *Критички речник Француске револуције*, ИКЗС, С. Карловци/Н. Сад, 1996 (даље: *Критички речник*).
- 68 *О општој вољи* (Русо) и тоталитаризму видети: Jacob Leib Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Secker/Warburg, London, 1952. Треба имати у виду и Јовановићеву литературу, још од времена студија, пре свега дела Токвила и Тена, као и познанство његовог оца Владимира Јовановића са Едгаром Кинеом (Edgar Quinet) који, иако републиканац и левичар, пише *Критику* [Француске] *револуције* (1867). Не без разлога, Фире за мото својих промишљања о Француској револуцији узима цитат из Кинеове *Критике револуције* (Edgar Quinet, *Critique de la Révolution*, Librairie internationale, A. Lacroix, Verboeckhoven, Bruxelles, 1867).
- 69 Max Horkheimer und Theodor W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, [Philosophische Fragmente, 1944] Querido, Amsterdam, 1947; *Дијалектика просветитељства*, прев. Н. Чачиновић-Пуховски, В. Маслеша, Сарајево, 1989.

вића револуција није вредност по себи, што му посебно замерају марксистички критичари.⁷⁰

Пристрасност британске историографије

Јовановић наглашава да код енглеских историчара објективност није тако честа врлина: „Ако енглески политичари имају много историјског смисла, енглески историци, опет, имају не мало политичких предрасуда, и ово друго проистиче може бити из оног првог. Баш због тога што се код Енглеза толико поштују традиције у политици, ове се никада не одвајају сасвим од садашњости да би прешле потпуно у историју, и следствено, писати о њима с историјског гледишта није лака ствар. Пошто у политици садашњост продужава прошлост, то се ни у историји при проучавању прошлости не може сасвим заборавити на садашњост.“⁷¹ Две историјске странке се боре већ неколико векова, а политичко уверење се сматра за грађанску дужност: „раскидање са партијским везама је скоро немогуће“.⁷² У томе се налази објашњење што су два најчувенија британска историчара XIX века – Меколи (Thomas Babington Macaulay) и Карлајл (Thomas Carlyle) – имала јасну страначку опредељеност. „Виговска историографија“ је мање-више општеприхваћена протестантска, тријумфалистичка, морализаторска и телеолошка историја, која гледа на прошлост као на нужни пут напретка ка просвећености данашњег времена.⁷³

У приказу српског превода (Божидара Кнежевића) Карлајлове књиге *Хероји*, Јовановић, следећи Мередита (George Meredith) наглашава да је Карлајлов стил више стил песника него мислиоца, да је метафоричан (а при том са тоном хумористе)⁷⁴ и зато тежак читаоцу за разумевање (што је приметно и у Карлајло-

70 Андрија Стојковић, *Развитак филозофије код Срба 1804–1944*, Слово љубве, Београд, 1972, стр. 520.

71 С. Јовановић, „Оливер Кромвел, од Џона Морлија“ [1900] *СД*, 12, стр. 386.

72 Исто.

73 Thomas Babington Macaulay, *History of England*, 1–5, London, Longman, 1848–61. Не треба некритички и шематски интерпретирати прошлост, већ, у ствари, стећи увид у то какве су доживљаје догађаја које историјска наука описује имали људи тог времена. Видети: Herbert Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, G. Bell, London, 1931; Michael Bentley, „Shape and Pattern in British Historical Writing, 1815–1945“, *ОН*, р. 209. Торијевска интерпретација историје би се огледала у наглашенијем патриотизму, снажнијем осећају за земљу као гаранту слободе (пре него слободе схваћене као слоган, тј. апстрактан универзалан појам), својствен поглед на реформацију, као и на политичко као однос пријатељ–непријатељ у каснијем смислу Шмитове (Carl Schmitt) теорије. Видети: М. Bentley, „Shape and Pattern“, *ОН*, стр. 210. Видети: С. Јовановић „Љубомир Недић“, *СД*, 11, стр. 694; „Богдан Поповић“, *СД*, 11, стр. 745.

74 С. Јовановић, „Љубомир Недић“, *СД*, 11, стр. 694.

вој студији *О Француској револуцији*).⁷⁵ Јовановић указује на то да је Карлајл, као и његови сународници, имао подједнак осећај за религиозан занос и практичан рад. Карлајлов хришћанско-конзервативни социјализам остварио је велики политички утицај.⁷⁶ Вођа Конзервативне странке Дизраели (Earl of Beaconsfield), кога је Карлајл ниподаштавао, читао је, међутим, његове списе и желео да примени његове идеје, због чега је карлајлизам ушао у практичну политику и „што год је Конзервативна странка учинила за социјалну реформу [радничко законодавство], остаће, унеколико бар, и Карлајлова заслуга”.⁷⁷ Карлајл и Едварда Гибона (Edward Gibbon) посебно цени Љубомир Недић, професор филозофије на Великој школи, ментор групе окупљене око часописа *Ред* и *Српски преглед*: „Недић је много држао до логичког склопа књижевних састава и дивио се Гибоновој историји, где је логички склоп добио монументалне размере”.⁷⁸

Енглеску јавност, указује Јовановић, нарочито занима Кромвел (Oliver Cromwell) јер је *националнији* од других енглеских великана. У Кромвелу је „оличена англосаксонска раса са својим главним противречностима, са својим практичним смислом и својим моралним скрупулама, са својом бруталном активношћу и својом склоношћу за религиозни занос”.⁷⁹ Указује да је од многих Кромвелових биографа, Морлију (John Morley) Кромвелова личност извесно најмање блиска.⁸⁰ Супротно Кромвеловом религиозном заносу („прожет идејама Калвинове теологије, веровао је да се на њ излила Божија милост”), Морли је отворени атеиста („који је некад реч Бог писао с малим почетним словом”).⁸¹ Кромвел је „велики опортунист” који је почео као војник парламента против краљеве самовоље, да би завршио као диктатор који је поништио права парламента. Морли је, међутим, доктринар који је након уласка у владу покушао да спроведе оно што је и пре уласка у владу заступао. Јовановић наглашава да је у контексту британске

75 Thomas Carlyle, C. R. L. Fletcher, *The French revolution, a history in three parts: I. The Bastille; II. The Constitution; III. The Guillotine*, Methuen, London, 1902; С. Јовановић, „Тома Карлајл” [1904, 1933], *СД*, 2, стр. 655; С. Јовановић, „Љубомир Недић”, *СД*, 11, стр. 694.

76 С. Јовановић, „Тома Карлајл” [1904, 1933], *СД*, 2, стр. 670.

77 *Исто*, стр. 671. О Дизраелију видети: Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Клио, Београд, 2007.

78 С. Јовановић, „Љубомир Недић”, *СД*, 11, стр. 693. У групи окупљеној око политичког листа *Ред* и књижевног часописа *Српски преглед* били су, поред Слободана Јовановића, Павле Маринковић, Богдан и Павле Поповић, Бошко Чолак-Антић, Живојин Перић, Драгомир Јанковић, Светолик Јакшић (брат Гргура Јакшића) и др.

79 С. Јовановић, „Оливер Кромвел, од Џона Морлија”, [1900], *СД*, 12, стр. 385.

80 О прослави Кромвеловог јубилеја (1899) видети: Blair Worden, *Roundhead Reputations: The English Civil War and the Passions of Posterity*, London: Allen Lane, Penguin Press, 2001, стр. 214 и даље.

81 С. Јовановић, „Оливер Кромвел, од Џона Морлија” [1900], *СД*, 12, стр. 385.

историгорафије изненађујуће што је Морли, иако тако различит од Кромвела, написао једну веома објективну биографију. Тумачећи Кромвела, показао је праву меру у разумевању његове личности и поступака. Морли је на средини – између историчара који су присталице Кромвела и оних који су били његови противници. Поређењем многобројних Јовановићевих портрета може се доћи до закључка да је сматрао да су Балфур (Arthur Balfour) и Гледстон (William Gladstone), сваки на свој начин, узорни (што није исто што и идеални) политичари и државници своје земље.

Први светски рат је имао веома велики утицај на британске историчаре чије радове Јовановић оцењује. По први пут су били распоређени на дужности у владиним органима, пропаганди и војној обавештајној служби, а потом и у делегацијама на версајским мировним преговорима.⁸² Постављају се болна питања узрока и разлога велике ратне трагедије којима историчари посвећују свој даљи рад. Тимперли (Harold Temperley) је као обавештајни официр радио на балканским питањима за време Првог светског рата, када је и објавио своју *Историју Србије*.⁸³ Обављао је дужност Балфуровог саветника, а заједно са Гучом (Gregore Peabody Gooch) објавио је архивску грађу из британске дипломатске историје.⁸⁴ Са Грантом (Arthur James Grant) је објавио књигу о историји Европе (1927), коју Јовановић такође приказује.⁸⁵

У приказу студије о балканској кризи (1875–1878) америчког историчара Дејвида Хариса (David Harris), Јовановић даје оцену тадашње америчке историографије.⁸⁶ Амерички историчари улажу труд да документују, али „ван лепо сређених факата не дају ништа друго. Европски историчари дају поред факата још и њихову духовну атмосферу, јер поред знања догађаја имају још и интуитивно осећање друштвене средине сред које су се догађаји збивали.“⁸⁷

Јовановић, међутим, највећу пажњу посвећује историји енглеске уставности, која доминира британским историјским истраживањима (1910–1940).⁸⁸ Посебно издваја Дајсија (Albert Venn Dicey), јер се он, за разлику од већине европских аутора,

82 „Колекција историјских умова“ по угледу на Бечки конгрес сто година раније. Видети: М. Bentley, „Shape and Pattern“, *ОИ*, р. 217.

83 Harold W. V. Temperley, *History of Serbia*, G. Bell, London, 1917; С. Јовановић, „Британски документи о узроцима рата 1898–1914“ [1927], *СД*, 12, стр. 408–409.

84 G. P. Gooch, H. Temperley, *British Documents on the Origin of the War*, 11 vols. (London, 1926–34). Уп.: М. Bentley, „Shape and Pattern“, *ОИ*, р. 217.

85 С. Јовановић, „Једна нова историја Европе у XX веку“, *СД* 12, 411.

86 С. Јовановић, „David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875–1878*, Stanford University California 1936“, *СД*, 12, стр. 439–444.

87 Исто.

88 „Тај период (1910–1940) се може скоро назвати ером представништва пошто је историја енглеског парламента била у центру пажње“. Видети: М. Bentley, „Shape and Pattern“, *ОИ*, р. 217.

не задржава у оквирима своје националне традиције, већ поред британске, узима у обзир и континенталне (немачке, француске, швајцарске) и америчке теорије и искуства.⁸⁹

Немачка историјска школа и идеја државе

Немачка историјска школа била је поистовећивана са Ранкеом (нарочито изван Немачке) и са његова три захтева – да се историја пише како се истински догодила, да се историчар потпуно неутрализује и да допусти историји да говори кроз њега (жеља за апсолутном објективношћу), као и са познатим тврђењем да је свака епоха блиска Богу: „Божанство (Gottheit), ако бих се усудио да дам ову напомену, мислим да је овакво: пошто није у времену, оно сагледава цело историјско човечанство (historische Menschheit) у његовој целovitости и налази да је у њему све подједнако вредно“.⁹⁰ Да би се разумео Ранке, треба разумети лутеранску револуцију, њену теологију, схватање државе и основни постулат протестантске теорије тумачења (херменеутике), *sola scriptura*.⁹¹

За разлику од описа Првог српског устанка који је оставио Вук Караџић, Ранке, чији се опис и тумачење заснива на Вуковој грађи и сведочењима (*Die Serbische Revolution*),⁹² уочава сличности и аналогije између појава у светској и српској историји. У Ранкеовом тумачењу, наглашава Јовановић, има закључака који превазилазе оне основне, који би се могли извести на основу грађе, и прелазе у „вишу сферу историјских размишљања“.⁹³ Ранке уочава да су велике војводе имале самостално осећање власти. Опште је правило да се политичка власт која није одвојена од војне тешко доводи у границе правног поретка: „То опште правило, потврђено толико пута у току светске историје, потврдило се и на примеру наших војвода“.⁹⁴ Карађорђе је представљао

89 A. Dicey, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* (London: Macmillan and Co, 1885). Видети: С. Јовановић, *Основи*, 6. Јовановић упућује и на студију: W. W. Willoughby, *An Examination of the Nature of the State: A Study in Political Philosophy*, Macmillan & Co, New York and London, 1896.

90 Leopold von Ranke, *Über die Epochen der neueren Geschichte*, Historisch-kritische Ausgabe, 2, Aus Werk und Nachlaß, Hrsg. T. Schieder und H. Berding, Oldenburg, München, 1971, p. 62, 63; G. Iggers, „The Image of Ranke in American and German Thought“, *History and Theory*, 2 (1962), pp. 17–40.

91 Да ни емпиријска оријентација историјске школе није без филозофских претпоставки, видети: Х. Гадамер, „Ранкеов историјски поглед на свет“, *ИМ*, стр. 279–280.

92 Leopold von Ranke, *Die serbische Revolution: Aus serbischen Papieren und Mittheilungen, Mit einer Chartre von Serbien*, F. Perthes, Hamburg, 1829.

93 С. Јовановић, „Карађорђе и његове војводе“, *СД*, 11, стр. 20. Уп.: Гадамер, „Ранкеов историјски поглед на свет“, *ИМ*, стр. 272 и даље.

94 С. Јовановић, „Карађорђе и његове војводе“ [1939], стр. 21; „Стојан Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*“, 1908, *СД*, 11, стр. 603–608.

начела централне власти, а борба између њега и војвода била је борба између државне идеје и локалне аутономије. Док Ранке сматра да је реч о општој појави за коју постоје бројни примери у историјама других народа, Калај жели да нагласи психолошке особине српског народа: „Српски народ је увек патио од извесног партикуларизма, који ни под Немањићима није био сасвим угушен, преживео је пропаст наше државе и избио је у Првом устанку поново на видело”.⁹⁵ Калај је, у ствари, био уверен да „српски народ не спада у државотворне народе, јер нема поред војних врлина и политичке. Овај партикуларизам који је код државотворних народа пролазна болест политичког развитка, јесте код Срба стална црта народног карактера.”⁹⁶

Јовановић указује да је Јован Ристић одбацио Ранкеову идеју да је геније (дух) запада заслужан за ослобођење хришћанског истока. Ако се већ говори о „генију”, „није ли много ближе позитивним чињеницама мислити да оно што побеђује није геније запада, но геније православља? Под овим знамењем задало је словенско оружје тешке ударе владавини ислама и сломило је њену моћ, у потпуном одсуству западног генија; шта више, ми ћемо рећи да је моћ ислама у Европи сломљена упркос заштити коју јој је указивао геније запада.”⁹⁷

За Ранкеа су државе живе силе, реална духовна бића, „мисли Бога” („Gedanken Gottes”).⁹⁸ Ранке и Хегел деле схватање државе као кључне институције друштва и отелотворења моралног поретка.⁹⁹ У XIX веку и почетком XX века у Немачкој

95 С. Јовановић, „Карађорђе и његове војводе” [1939], стр. 21.

96 Исто, стр. 22.

97 Јован Ристић, „Леополд Ранке и ослобођење Србије”, *Глас СКА*, XXXI (1892), стр. 3–4; С. Јовановић, „О приступној академској беседи Јована Ристића” [1940], *СД*, 11, стр. 562. Јовановић приказује немачке историјске студије које имају везе са Србијом. Приказао је рад Јохана Албрехта фон Рајсвица (Jochan Albrecht von Reiswitz) о односу Београда и Берлина у Бизмарково време. Рајсвиц је касније, за време рата, био надлежан у Београду за Музеј кнеза Павла, о чему је сведочанства оставио Дејан Медаковић. Видети: С. Јовановић, „J. Albrecht von Reiswitz, *Belgrad–Berlin–Berlin–Belgrad 1866–1871*, München und Berlin 1936”, *СД*, 12, стр. 430–434. Анализира и студију Хермана Вендела о Бизмарку и Србији (Hermann Wendel, *Bismarck und Serbien im Jahre 1866*, Berlin, 1927). Видети: С. Јовановић, „Херман Вендел, *Бисмарк и Србија*” [1928], *СД*, 12, стр. 416–419.

98 Leopold von Ranke, *Politisches Gespräch*. Mit einer Einführung von Friedrich Meinecke, Duncker & Humblot, München/Leipzig, 1924, p. 39. Уп. са Волфовим (Christian Wolff) умним мислима Бога (Vernünftige Gedanken von Gott): Christian von Wolff, *Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, Auch allen Dingen überhaupt*, Rengerische Buchhandlung, Halle, 1720.

99 G. Iggers, „Foundations of ‘Scientific’ History”, *ОН*, p. 48. Иако није следбеник његове филозофије, Јовановић упућује на (једно време веома популарног) Фујеа (Alfred Fouillée) и користи његов израз *идеје-силе* (idées-forces) као метафору. О идејама пише и Ранке. У својој критици Русоа Јовановић („О друштвеном уговору” [*Српски преглед*, 1895], *СД*, 12, стр. 188) указује на

је теорија државе посебна научна дисциплина. Учење о држави (*Staatslehre*) је и филозофија државе и права, теорија права, политика (као филозофска дисциплина), историја појма, историја државе, историја уставности и окосница целокупног историјског истраживања. Јовановићев предмет који је предавао на Правном факултету ([Опште] државно право) је заправо овако схваћено учење о држави. У послератном периоду теорије државе се не запостављају само зато што се државно право своди на уставно (устав без државе) већ и зато што се избегава сам термин *држава*.¹⁰⁰ У поратној Немачкој, уместо оданости држави и нацији, тражи се оданост апстрактном уставу, *уставни патриотизам* (*Verfassungspatriotismus*).¹⁰¹ Елиминисањем државе као централног појма политичке историје, остаје празнина која се углавном попуњава (марксистичким) економизмом.

Држава, феномен веома дугог трајања

За Слободана Јовановића историја државе представља основну историју која даје оквир свим осталим историјама.¹⁰² Држава је феномен дугог трајања јер траје дуже од унутрашњих уређења и од појединца. Држава је према Хобсовој (Thomas Hobbes) метафори *смртни бог*. Она не настаје свесно, већ полусвесно и полуинстинктивно,¹⁰³ а настанак државе је колективни чин заједнице, који се не може рационално објаснити у свим појединоцима.¹⁰⁴ За појам државе у Јовановићевој теорији везана су питања филозофије и теорије историје која су повезана са питањима која поставља филозофија историографије, али се и разликују од њих. У својим *Примерима политичке социологије* најутицајнијих

Фујеово тумачење Русоовог друштвеног уговора (Alfred Fouillée, *Histoire de la philosophie*, Librairie Ch. Delagrave, Paris, 1875, p. 376). Видети: Милорад Екмецић, „У потрази за филозофијом историје Слободана Јовановића“ у: *Слободан Јовановић, Личност и дело*, ур. М. Јовичић, САНУ, Београд, 1998 (даље: *СЈ*), стр. 80–87

100 Josef, Isensee, „Die Verfassung als Vaterland. Zur Staatsverdrängung der Deutschen“, *Wirklichkeit als Tabu, Anmerkungen zur Lage*, München, 1986, pp. 11–35.

101 Dolf Sternberger, „Begriff des Vaterlandes“ (1947), *Schriften*, Bd. 4, Frankfurt, 1980, pp. 11–34. О победи у рату као разлогу идеолошког првенства левице видети: Фире, *Радионица историје*, стр. 49.

102 А. Митровић, „Слика историјске стварности у делу Слободана Јовановића“, *СЈ*, стр. 103–104; Р. Самарцић, „Писац и дело“ [1991], *СД*, 12, стр. 696; „Слободан Јовановић“, *Писци*, 4, [1994], стр. 259–265.

103 Не би се могло рећи да је за Јовановића држава творевина свесне радње: „Ако се под `природним начином` разуме један инстинктиван начин рада, а под `вештачким начином` један свестан начин рада, онда за државу треба рећи да је постала мешовитим начином, пола природним а пола вештачким“. Видети: С. Јовановић, „Постанак државе“, *Држава, СД* 8, 39.

104 С. Јовановић, *Држава*, 51, следи Берково становиште.

европских држава најпре анализира Енглеску, чији су уставни и парламентарни систем, на један или други начин, усвајале друге европске државе, потом Француску, чије револуционарне идеје су се рашириле по целом свету, па Немачку, која не представља општи узор као Енглеска нити је имала утицај као Француска, али је незаобилазни државни модел.¹⁰⁵ Након опште теорије о држави и историје појединачних водећих европских држава, приказује историју модерне српске државе, где уочава правилности које су већ утврђене у општој политичкој теорији и појединачним државним историјама.¹⁰⁶

После завршетка Првог светског рата скоро све државе у Европи усвајају парламентарни систем. Посебност Србије се огледа у томе што је у деветнаестом веку самостално успоставила парламентарни систем (за разлику од великих европских држава којима су га наметнуле силе победнице). Јовановић не посматра историју Србије као историју „модернизације“. Напротив, оно што би се данас подразумевало под историографском тезом о модернизацији Србије, у својим основним претпоставкама, највише личи на представе које је о Србији ширила моћна и успешна аустроугарска државна пропаганда, коју је Јовановић језгровито осликао.¹⁰⁷

На основу историјског тока који води парламентаризму могло би се претпоставити да Јовановић пише у традицијама *виговске историје*. Он, међутим, нема наивну деветнаестовековну веру у неминовност напретка, нити сматра да историја води све већој просвећености.¹⁰⁸ Наглашава да напредовање не мора бити неумитан и непрекидан процес.¹⁰⁹ Јовановић сматра да је интегрални парламентаризам најбољи систем, али не подразумева да њему нужно теже све државе. У међуратном периоду у европским државама политички системи се развијају у сасвим супротном смеру од парламентарног.¹¹⁰ У раду „Америчка проучавања тоталитаризма“ (1956) указује да је тоталитаризам вероватно само симптом нечега много дубљег и опаснијег.¹¹¹ Тоталитаризам, који не зна за моралне обзире, не допушта слободу мишљења и покушава да помоћу савремене технике механизује друштво, ука-

105 С. Јовановић, *Примери политичке социологије*, где даје тумачење енглеске (15–106), француске (107–200) и немачке (201–259) историје.

106 С. Јовановић, „Периоди српске уставне историје“ [1929] *СД* 11, 468–470.

107 С. Јовановић, „Један прилог за проучавање српског националног карактера [1957, 1964], *СД*, 12, стр. 560.

108 Вера у *напредак* је у XIX веку неизбежан састојак свих идеологија, од социјализма, преко либерализма до конзервативизма.

109 Уп.: Александар Павковић, *Слободан Јовановић. Један несентименталан приступ политици*, (прев. Е. Часар), Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 62.

110 С. Јовановић, *Држава*, *СД*, 8, стр. 415.

111 С. Јовановић, „Америчка проучавања тоталитаризма“ [1956], *Поруке*, (ур. Ј. Тркуља, Ж. Лазић), Службени гласник, Београд, 2006, стр. 200.

зује да наступа почетак периода регресије.¹¹² Јовановић разматра Шпенглерове (Oswald Spengler) идеје о пропасти Запада и пореди их са Берковим (Edmund Burke) схватањима: „Ни Берк није веровао у непрекидност напретка: равнотежа друштвених снага која чини могућним миран културни живот, лако се квари, и онда настаје револуционарни хаос“.¹¹³

Значај Јовановићеве критике марксизма за историографију

Успех марксизма се може поредити са успесима демократске и националистичке идеологије, „чак би се могао упоредити са успесима религиозних идеологија“.¹¹⁴ Хегеловски историцизам се усваја у Марксовом учењу и одатле преноси у све фракције марксизма, па и у многа изучавања историјског материјализма (материјалистички схваћена историја) и историје економије, која се не декларишу увек као марксистичка, али усвајају или (не)свесно подразумевају марксистичке претпоставке.¹¹⁵ Изузетно је велики утицај марксизма на западну историографију.¹¹⁶ Бродел сматра да је „Марксова генијалност, тајна моћи коју његово учење и данас има [...] у томе што је први конструисао праве друштвене моделе, и то полазећи од дугог трајања у историји“.¹¹⁷ Диби (Georges Duby) се сматра (пост)марксистом (треба имати у виду везу са Алтисеровим [Louis Althusser] лењинизмом (и структурализмом)¹¹⁸ и

112 Исто. Уп.: Данило Баста, „Слободан Јовановић као аналитичар тоталитаризма“, *Пет ликова Слободана Јовановића*, Службени лист, Београд, 2003, стр. 69–90.

113 С. Јовановић, „Берк“, *СД*, 9, стр. 211. О Берку видети: Александар Никитовић, *Филозофија наслеђа*, Српско филозофско друштво/Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2014.

114 С. Јовановић, „Маркс“, стр. 216.

115 О односу Ранке – Хегел видети: Гадамер, *ИМ*, стр. 266; G. Iggers, „The Intellectual Foundations of Nineteenth-Century `Scientific` History: The German Model“, *ОН*, 2011, pp. 42–77. Видети: Фире, „Француски интелектуалци и структурализам“, *Радионица историје*, стр. 59 и даље.

116 О огромном марксистичком утицају на западну историографију који сеже у 21. век видети: G. Iggers, „The Marxist Tradition of Historical Writing in the West, A Retrospect from the Beginning of the Twenty-First Century“, *Rivista internazionale di storia della storiografia*, 62 (2012), pp. 63–78; *Marxist History-writing for the Twenty-first Century*, Chris Wickham (ed.), Oxford University Press, 2007; Eric Hobsbawm, *How to Change the World: Reflections on Marx and Marxism*, New Haven, 2011. У историјској социологији најјача је и најутицајнија марксистичка струја (Barrington Moore Jr, Edward Palmer Thompson, Edward Arthur Thompson, Theda Skocpol, Immanuel Maurice Wallerstein, Perry R. Anderson, Eric Hobsbawm, John Edward Christopher Hill, Rodney Howard Hilton и др). Успостављена је „готово присна теоријска повезаност неортодоксног марксизма и позитивистичке струје веберијанске историјске социологије“. Видети: Слободан Антонић, *Изазови историјске социологије*, ИПС, Београд, 1995, стр. 74 и даље.

117 Ф. Бродел, *Списи*, стр. 135.

118 Видети: Louis Althusser, *Lénine et la philosophie*, F. Maspero, Paris, 1969;

Грамшијем [Antonio Gramsci]), а и тумаче га у оквиру марксистичког категоријалног апарата („вратио Маркса на ноге“).¹¹⁹ Незаобилазна је марксистичка (па и још жива у историографији *вулгарно марксистичка*) терминологија (капитализам, феудализам, класе, база и надградња). У западној историјској науци ни данас нису без ауторитета „познати и признати“ историчари чији марксизам се тешко може разликовати од Стаљиновог марксизма (као неки угледни диносауруси из доба хладног рата). Често се њихова имена у текстовима наводе као самодовољни и неупитни ауторитет, а реч је о идеолошки више него јасно одређеним ауторима чији је рад у комунистичкој (наравно, стаљинистичкој, тоталитарној) партији и/или радничком и социјалистичком покрету добро познат (Albert Mathiez, Ernest Labrousse, Albert Soboul, Edward Arthur Thompson, E. P. Thompson, Eric Hobsbawm, Stuart Forbes Macintyre, Christopher John Wickham). Ако се заузме став да није проблематичан комунистички политички рад, остаје проблематична методологија у чијој основи се налази сасвим обичан, анахрон „партијски“ комунизам који тако олако преузимају и следе и декларисани критичари марксизма и комунизма.¹²⁰ Треба, дакле, имати свест о томе да се у основи методологије ових (марксистичких) професора (који су извршили огроман утицај на генерације историчара) налази комунистичка идеологија и материјалистичко схватање историје како је оно приказано у *Комунистичком манифесту*. Из марксистичког круга не излазимо ни са марксистичким варијацијама (еманципаторско ново просветитељство) у Немачкој (критичка теорија, односно Франкфуртска школа, Jürgen Habermas), који следи Кока (Jürgen Koska), инспирисан и француском марксистичком историографијом (E. Labrousse).¹²¹

Карактеристично је било (у марксистичком духу) обртање пажње историчара са државе и политике на економију и градски и сеоски пролетаријат: „Миљеници модерне историографије су мањине и маргиналне групе“,¹²² односно „просјаци, скитнице

„Esquisse du concept d'histoire“, *La Pensée*, 121 (May–June 1965), p. 3–21.

119 Georges Duby, „L'exercice de la liberté“, *Le style et la morale de l'histoire, Le Magazine littéraire*, 189 (nov. 1982), p. 23–24; *L'histoire continue*, O. Jacob, Paris, 1991.

120 Након краха социјализма/комунизма (1990) многи напуштају марксизам, али њихова методологија и перспектива остају мање-више исте. Видети: Франсоа Фире, *Прошлост једне илузије. Комунизам у двадесетом веку*, Паидеиа, Београд, 1996.

121 Кока поставља чувено (а потом маниризмом излизано) питање „Чему још [историја]? (Wozu noch Geschichte?)“ следећи Адорново (Theodor Adorno), односно Хабермасово „Чему још филозофија? (Wozu noch Philosophie?)“. Видети: Јирген Кока (Jürgen Koska), „Историја – чему?“ у: „Историја и просветитељство“, *О историјској науци. Огледи*, избор Ј. Кока и А. Митровић, прев. Б. Живојиновић, СКЗ, Београд, 1994, (даље: *ИН*), стр. 5–27.

122 Сима Ђирковић, „Особености историографије о средњовековном периоду Црне Горе“, *О историографији и методологији*, ИНБ, Београд, 2007, стр. 252; G. Iggers, „The Marxist Tradition of Historical Writing in the West, A Retrospect

и клошари уместо војвода, уместо поштених људи ништарије, уместо великих мали људи, уместо јуначког подвига свакодневни живот".¹²³ Да школа *Анала* није далеко од марксизма, на време су уочили марксистички историчари у нашој земљи који су као чланови Комисије за идеолошки рад Централног комитета Савеза комуниста Југославије сугерисали формирање „новог историчара“ у духу „нове историје“, упућујући на француску школу *Анала* (1964).¹²⁴ Задатак историје у комунистичким земљама, па и у Југославији, био је да изучава некадашње маргиналне групе, односно „историју радних маса, историју народа“.¹²⁵

Одбацити марксистичке ауторитете (Стаљина, Лењина, Енгелса, Маркса) или један део марксистичке теорије не значи одбацити марксистичку методологију и основне претпоставке марксизма и историјског материјализма.¹²⁶ Из марксизма преузети економски монизам, по којем се све, пре или касније, брже или спорије, ипак своди на економске односе, оставио је дубок траг на водећим историјским школама XX века. Хегеловски захтев за обухватањем тоталитета обично се преузима из марксизма.¹²⁷ Бришу се на дубљем нивоу границе између историје и социологије, односно између историјског (*повесног*) и филозофског мишљења, а у теорију историје и историографију уносе бројне недоумице и проблеми марксистичке филозофске мисли. У марксистичком историјском материјализму садржане су претпоставке старог социјализма, Хегелове дијалектике, просветитељског материјализма, Фојербахове (Ludwig Feuerbach) антропологије и критике религије, Морганове (Lewis Henry Morgan) антропологије (етнологије са универзалистичким претензијама),¹²⁸ социјалног дарвинизма, као и економског монизма, атеистичке критике религије, посебно хришћанства. Фојербах и марксисти су уверени да је критика хришћанства почетак сваке критике. Дакле, атеизам

from the Beginning of the Twenty-First Century”, *Rivista internazionale di storia della storiografia*, 62 (2012), pp. 63–78.

123 Фире, *Радионица историје*, стр. 35.

124 Видети: Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором, прилози историји историографије 1*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр. 235.

125 *Исто*, стр. 186, 285.

126 О материјалистички схваћеној историји видети: Karl Kautsky, *Die materialistische Geschichtsauffassung*, J. H. W. Dietz, 1929; Karl Korsch, „Die materialistische Geschichtsauffassung: Eine Auseinandersetzung mit Karl Kautsky“, *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, 4/2 (1929), pp. 179–279; Georg Lukács, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Malik Verlag, Berlin, 1923; Николай Иванович Бухарин, *Теорија историјског материјализма [Теорија исторического материализма, 1921]*, Глобус, Загреб, 1980.

127 Уп. Ј. Кока, „Историјска тоталност и `хетерогени континуум`“, *ИН*, стр. 230 и даље.

128 Васа Чубриловић Моргановом антропологијом објашњава дешавања на Балканском полуострву (дакле, према моделу Морганових Ирокеза).

(односно, антихришћанство) је *conditio sine qua non* сваког филозофског и научног мишљења.¹²⁹ Јовановић упућује на Веберову критику марксистичког економског редукционизма, према коме се све објашњава економским узроцима: „Могућно је и обрнуто: објашњавати економију религиозним узроцима. То не би морало значити да историјски материјализам није ниуколико тачан, али би то био доказ да су оправдане и друкчије методе”.¹³⁰ Упућује на Раселово (Bertrand Russell) гледиште о недоказивости претежности економских чинилаца.¹³¹ Спорно је и недоказиво монистичко схватање друштвеног живота које изискује свођење свих друштвених појава на један чинилац као на праузрок, и да тај чинилац мора бити економски „над-факт”.¹³² Јовановић наглашава да постоји међузависност различитих фактора и истиче да се држава састоји из великог броја друштвених група „које се отимају како око богатства, тако и око власти, једне теже да владају мртвим стварима, друге теже да владају живим људима, политичка амбиција исто је тако људска страст као и економски егоизам”.¹³³ Неоправдано је упрошћавање када се од многобројних друштвених група које постоје у држави издвајају само оне које се заснивају на заједници економских интереса и онда се и оне свODE само на две.¹³⁴ Јовановић указује на низ социолошких критика поједноста-

129 На Фујеову критику једностраности марксистичког економизма упућује М. Екмечић, „У потрази”, стр. 86.

130 С. Јовановић, „Вебер”, *СД*, 9, стр. 331. Уп.: Ј. Кока, „Историјска наука између догматизма и децизије”, *ИН*, стр. 215 и даље.

131 С. Јовановић, „Маркс”, *СД*, 9, стр. 344.

132 Уп. Јовановић, „Шпан” у: „Маркс”, *СД*, 9, стр. 309.

133 С. Јовановић, „Енгелс-Морганова социологија”, *СД*, 9, стр. 229.

134 Уп. С. Јовановић, „Шпан” у: „Маркс”, *СД*, 9, стр. 309. Фире цитира Кауцкијеву (Karl Kautsky) критику упрошћавања историје на борбу две класе, коју упућује Собулу. Видети: Фире, *О француској револуцији*, стр. 114. Марксистичка филозофија (дијалектички материјализам) је после Другог светског рата била краљица свих (друштвених, природних и техничких) наука: „Свака друга филозофија је профашистичка идеологија, а свако тумачење марксизма осим Лењиновог и Стаљиновог још су увек шизме, које се већма гоне од фашизма и његових тзв. идеологија: идеализма и позитивизма” (Кајица Миланов, *Титовштина у Југославији*, Слога, Перт, 1952, стр. 66). Марксистичка филозофија, изједначена са филозофијом као историјским материјализмом, требало је да прожме све историјске дисциплине. Стваралачка историја српског народа, са својим „револуционарним скоковима”, реалистички је, борбени, слободарски поглед на свет његових „крз векове тешко изабљених и поробљених народних маса, па ће овај поглед на свет ући у саму психичку конституцију и бити изразита црта самог менталитета српског народа” (Д. Недељковић). „Српска буржоаска класа” у Аустро-Угарској тупи оштрицу „просветитељског револуционарног језгра”, док је Светозар Марковић прави наследник Вуковог „револуционарног погледа на свет”. Историјску науку је требало „прилагодити” дијалектичком и историјском материјализму (Ј. Марјановић). Да би комунистичка револуција била права револуција против буржоазије, српски устанак и борба за ослобођење од Турака треба да добију буржоаско-демократски карактер (позни В. Чубриловић). За наше слободарство најзаслужнија је та слободарско-егалитаристичко-просвети-

вљене марксистичке економске поделе на две, односно три економске класе (две и неодређена и преобимна економска „средња“ класа), као и да поред вишеслојне економске поделе, паралелно постоје и сталешке, културне и образовне поделе. Економска класа је веома променљива категорија, наспрам сталности сталешке или позивне припадности (по пореклу, образовању, припадности друштвеном и културном миљеу, вероисповести).¹³⁵

Разлози трајне вредности Јовановићевог писања историје

Према Јовановићу „све то разликовање на факте економске, правне, верске јесте више или мање произвољно; оно се на крају крајева оснива на нашим дефиницијама и појмовима; међутим, у нашим дефиницијама и појмовима ствари се много оштрије и јасније одвајају једна од друге, него у стварности, где се све једно с другим меша и једно у друго слива“.¹³⁶ Овај нимало неразумљив цитат, сасвим неочекивано се користи као доказ за Јовановићев наводни „антитеоријски став“ и „гносеолошки фундирани

тељско-народноослободилачка „српска“ клица која је дијалектички уклопљена у светски ток историје (борбу две класе) како га је замислио Маркс. Дијалектичко-материјалистичка парадигма је непремостиви оквир у којем се креће поратна историографија. Марксистичка парадигма, која је завладала западном историографијом, подгревала је ова схватања, дајући им међународну потврду. „Српски“ додатак, који није прошао без критике (М. Ђилас), сасвим погрешно је схватан као српско становиште (левичарски српски национализам). Марксистичка дијалектичка логика (коју су покушавали да схвате и примењују) нанела је непоправљиву штету логичком мишљењу наших поратних научника. Нема потребе објашњавати да радови Јована Ристића, Стојана Новаковића, Михаила Гавриловића, Слободана Јовановића или Георгија Острогорског немају везе са дијаматовском револуционарном (и уопште марксистичком) методологијом и сликом српске историје. Видети: Душан Недељковић, „Историјски развој револуционарне филозофске мисли и свесног, субјективног фактора нашег народа од средњег до XX века“, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952, стр. 58 и даље; Милован Ђилас, „Двострука филозофска улога професора Недељковића“, *Нова Мисао*, 1 (1953), стр. 37–67; Кајица Миланов, „Спор око тумачења српске историје“, *Порука*, (Лондон), 15 (16. 9. 1953), стр. 10–11; 16 (1. 11. 1953), стр. 4–5; Ђорђе Станковић, Љубодрог Димић, *Историографија под надзором, прилози историји историографије 1*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996. Недељковићеву идеју развијају његови ученици Андрија Стојковић (у свим својим књигама), Михаило Поповић и Драган Јеремић (*О филозофији код Срба*). Видети: и Никола Петровић, „Филозофија историје и историјски метод Слободана Јовановића“, *Југословенски историјски часопис*, 1 (1965), стр. 3–24; Борислав Милић *Слободан Јовановић о социјализму и марксизму, критички осврт на један облик буржоаског конзерватизма*, Младост, Београд, 1985. Најбољи целовити преглед стања у историјској науци и филозофији у време револуционарног „обртања“ југословенског друштва дао је Кајица Миланов, *Титовштина у Југославији*, Слога, Перт, 1952.

135 С. Јовановић, „Формална социологија“ [1937], *СД*, 10, стр. 246.

136 С. Јовановић, „Маркс“, стр. 345.

скептицизам".¹³⁷ Рећи да у стварности феномени нису тако оштро раздвојени као у научним дефиницијама не може се поистоветити са скептицизмом или „антитеоријским ставом“. Јовановић у ствари заступа становиште према којем је феномен јединствен, због чега његовом тумачењу треба приступити као целини, водећи рачуна о различитим приступима и истовремено избегавати замку вештачких подела, односно цепања јединства феномена. Његов став је пре феноменолошки, и филозофски промишљен (а метод мултидисциплинаран), него „антитеоријски“, ако се термини користе у њиховом уобичајеном значењу.¹³⁸ Могао би се назвати антитеоријским уколико би се под „теоријским ставом“ подразумевало наметање теоријске (филозофске, идеолошке) шеме којој се онда уподобљују чињенице.

Јовановић води рачуна о свакој речи свога текста.¹³⁹ Не следи објективистичку теорију према којој постоји објективна стварност (материјална или идеална) коју треба открити (чији одраз може бити у нашој свести) и схватити опште историјске законе. Он не усваја ни релативизам (каснијег марксизма, *Анала*, структурализма, фукоовске археологије), као ни поистовећивање науке са имагинацијом, односно уметношћу и писмом. Фире показује како су се марксисти, разочарани Стаљином и обесхрабрени историјом, окренули русоовском примитивном човеку, па се лингвистички структурализам у Француској развио посредством етнологије: „[Русоов] `дивљак` [је] постао за извесно време узор наука о човеку“.¹⁴⁰ Данас се, не без разлога, поставља питање да ли ће историографија бити способна да преживи режим постмодернизма. Критичко разматрање постмодернизма, наравно, не подразумева повратак на (нео)марксизам, као што критика марксизма не треба да се своди на повратак просветитељству (из кога опет следи комунизам).¹⁴¹ Јовановић критикује Русоове идеје које

137 Драган Јеремић, *О филозофији код Срба* [1968–69], Плато, Београд, 1997, стр. 101.

138 Да се у историјској науци тежи за обухватањем феномена, указује и Кока када образлаже ограничења статистичког квантификовања у историјској науци. Видети: Ј. Кока, *ИН*, стр. 184.

139 С. Јовановић, „Богдан Поповић“, *СД*, 11, стр. 740. Владимир Ћоровић наглашава да се Јовановић „далеко одваја“ од свих историчара Србије XIX века. Видети: Владимир Ћоровић, „Историчар“ [1939], *Савременици*, стр. 220–222; „Друга влада Милоша и Михаила (1858–1868)“ [1923], *Савременици*, стр. 75 (75–81).

140 Франсоа Фире, „Француски интелектуалци и структурализам“ [1967], *Радионица историје*, стр. 52.

141 Видети: Фире, *Прошлост једне илузије. Комунизам у двадесетом веку. О постмодернизму* видети: Frank R. Ankersmit, „The Origins of Postmodernist Historiography“, *Historiography Between Modernism and Postmodernism, Contributions to the Methodology of the Historical Research*, ed. Jerzy Topolski, Rodopi, Amsterdam – Atlanta, 1994, p. 104. Видети: пледирање за просветитељску историју у Ј. Кока, „Историја и просветитељство“, *ИН*, 28–60. Видети и: Михаел Антоловић, „Постмодернизам и/или историографија?“, *Токови историје*, 3–4 (2008), стр. 177–197.

нису само тренутне и променљиве предрасуде јавног мњења, већ саставни део погледа на свет који користи и теоријско мишљење. Наглашава да су Русоове идеје (природно стање, племенити дивљак, друштвени уговор, општа воља, непосредна демократија) имале пресудан утицај на опште политичко васпитавање јавности и да су постале саставни део размишљања, „као једна врста друштвених предрасуда”.¹⁴² Просветитељске предрасуде које су се инкорпорирале у саме основе већине научних праваца и дисциплина насталих у XIX веку не треба прихватати као догму, већ критички преиспитивати.

Јовановић сматра да је могућ изванредан степен објективности у научном истраживању: „засада узимамо као полазну тачку да се и у друштвеним наукама може постићи изванредан степен објективности”.¹⁴³ Под извесним степеном објективности подразумева се, поједностављено речено, одређени, већи или мањи проценат истинитости. Јовановић разматра историју као целину, јасно уочавајући опште и појединачно („с нарочитом вештином издвајања битног”),¹⁴⁴ део и тоталитет, који су увек у узајамности, „знајући да колико догађаји носе људе, толико исто и људи носе догађаје”.¹⁴⁵ Можемо закључити да Јовановић поштује правила тумачења (главне каноне тумачења), као што су (1) аутономија објекта (смисао не сме да се „у неку руку лукаво уноси у облик који садржи смисао, него га, напротив, ваља извлачити из њега”);¹⁴⁶ (2) смисаона веза (однос дела и целине); (3) актуелност разумевања (историчар треба да има свест да не може да се у потпуности ослободи властите субјективности, јер је везан за своје време и место);¹⁴⁷ (4) херменеутичка адекватација смисла, односно *конгенијална сродност* (повезивање субјекта и објекта у тумачењу само у степену у којем се у току интерпретативног поступка захтева репродуктивно преношење смисла из првобит-

142 С. Јовановић, „О друштвеном уговору” [Српски преглед, 1895], СД, 12, стр. 175; „Госпођа Сан Жен’, од Сардуа и Мороа” [Српски преглед, 1895], СД, 12, стр. 512–515. Видети: Ј. Кока, „Историја и просветитељство”, ИН, стр. 28–60; Claude Lévi-Strauss, *Jean-Jacques Rousseau, fondateur des sciences de l’home; Anthropologie structural dues*, Pion, Paris, 1973, p. 45–56; Фире, Радионица, стр. 52.

143 С. Јовановић, стр. 218. Уп.: Claude Lévi-Strauss, *Jean-Jacques Rousseau, fondateur des sciences de l’home; Anthropologie structural dues*, Pion, Paris, 1973, p. 45–56. Видети: Фире, Радионица, стр. 52.

144 Владимир Ћоровић, „Влада Милана Обреновића” [1939], *Савременици*, стр. 172.

145 В. Ћоровић, „Историчар” [1939], *Савременици*, стр. 221.

146 Старо херменеутичко правило *sensus non est inferendus sed efferendus*. Видети: Емилио Бети [Emilio Betti], *Херменеутика као општа метода духовних наука*, Нови Сад, 1988, стр. 64. У XIX веку у Београду се предаје теорија тумачења, херменеутика (ерминевтика).

147 Бети не заступа наивни објективизам. Закључује да је „тежња неких историчара да се ослободе властитог субјективитета сасвим бесмислена”. Видети: Бети, *Херменеутика*, стр. 65, 71.

не ауторове перспективе у субјективност интерпретатора).¹⁴⁸ Ова се правила подразумевају у ваљаном тумачењу и онда када се експлицитно не наводе.¹⁴⁹ Јовановић не говори само о веродостојности извора, већ и о поузданости и непоузданости текста.¹⁵⁰ Традиционална историографија, како то с правом примећује Анкерсмит (Frank R. Ankersmit), не испуњава захтев за историчношћу историјског субјекта (историчар је предмет историјске науке), већ, у ствари, представља дупло одбијање да се то учини (не може се неисторично говорити о историографији).¹⁵¹ До тога долази јер изостаје свест о херменеутичкој ситуацији,¹⁵² односно свест да сам историчар припада историји коју тумачи и да има предрасуде своје епохе (на које Јовановић упућује), које треба ставити у заграде да би се могло што објективније протумачити прошло.¹⁵³ Управо у високој критичности, примереној и промишљеној употреби извора, свести о предрасудама, ваљаној употреби оруђа мишљења (логике и методологије), упућености у бројне методолошке, филозофске и социолошке проблеме који се нужно намећу историографији, познавању непосредног искуства политичког, искрености према предмету истраживања (неманипулативности) и због свега тога поузданости, као и познатом стилу, који, међутим, не нарушава поузданост, налазе се разлози трајне вредности Јовановићевог текста.¹⁵⁴

148 Исто.

149 Уп.: Ј. Кока, „Критеријуми објективности у историјској науци“ у: „Историјска наука између догматизма и децизије“, *ИН*, стр. 253–259. У закључку ове филозофско-историјске студије (у којој му је за избегавање типичних замки интерпретације филозофског текста извесно од помоћи био Хабермас) четири правила нису супротна Јовановићевом гледишту, као и захтеву за слободном конкуренцијом интерпретација. Видети: исто, стр. 260–262.

150 „Његова књига не садржи све што би се могло рећи; али што садржи, то је из прве руке и врло поуздано“. Видети: С. Јовановић, „Стојан Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији 1883–1903, Београд, 1912. Издање књижарнице С. Б. Цвијановића“ 1903, *СД*, 11, стр. 610. О 1903. Драгише Васића говори као до сада најпоузданијем делу о завери.

151 Frank R. Ankersmit, „The Origins of Postmodernist Historiography“, p. 105.

152 Гадамер, стр. 285.

153 Уп.: Фире, *Радионица историје*, стр. 38–39.

154 Гадамер, „Херменеутика и историзам“, *ИМ*, стр. 639–640.

Summary

Boris Milosavljević, Ph. D.

Slobodan Jovanović's Historiography and Methodology

Key words: historiography, methodology, prejudices, Enlightenment, historical sociology, hermeneutics, objectivism

This paper deals with Slobodan Jovanović's (1869–1958) historiography and theory of historiography. He analyses the prejudices of the epoch, prejudices of different national historiographies, as well as personal and political prejudices of historians. Jovanović's study on the French Revolution precedes French critical studies of the French Revolution (Furet). Jovanović stresses the importance of the history of English constitutional law (Dicey). Since Britain has two historical political parties, history is inseparable from politics, and vice versa. It influences the objectivity of English historians (e.g. "Whig" interpretation of history). The paper deals with Jovanović's critique of Marxism and Marxian historiography. According to Jovanović, the Marxian division of society into two classes and economic monism are untenable oversimplifications. There are similarities between Jovanović's history writing and the style of historiography of the Annales School.

УДК 341.485(=411.16)(100)"1939/1945"
341.485(=411.16)(100)"1939/1945":930
341.485-055.2(=411.16)(100)"1939/1945"

Др Драгана СТОЈАНОВИЋ

ПРОБЛЕМАТИКА НЕИЗРЕЦИВОСТИ ХОЛОКАУСТА И ПИТАЊЕ ПОЗИЦИЈЕ ЖЕНА У ХОЛОКАУСТУ

Апстракт: Проблематика неизрецивости Холокауста покреће низ питања: презентације, сећања, сведочења, али и питање празнине, немогућности, неприказивости и трауме. Осим ових, овај рад покреће и сродна питања неизразивости женске позиције у фалогоцентричној култури, чинећи то на примеру конкретне анализе позиције жена у Холокаусту. Женски субјект није само игнорисан, изостављен или, уколико се он у текстовима о Холокаусту и појављује, (стерео)типизован, он је осуђен на немоћ и неизговоривост, управо као и Холокауст сам, би вајући тако место културне и цивилизацијске трауме – место које зове на константну нужност говора о њему.

Кључне речи: Холокауст, женски субјект, неизговоривост, непредстављивост, траума

Проблем именовања, позиционирања и (не)изрецивости Холокауста

Иако је термин *холокауст* у основи грчког порекла и унутар религијског контекста означава жртву принету спаљивањем где би се величина жртве мерила потпуном, темељном изгорењем онога што је принето на жртву,¹ тек од Другог светског рата холокауст постаје Холокауст – јасно одређено циљано геноцидно уништење свих оних друштвених, политичких, етничких и религијских ентитета који су означени као неподобни националсоцијалистичком – нацистичком и фашистичком режиму Немачке и њених политичких присталица.² Сам термин Холокауст, који је данас најраспрострањенији у медијским и текстуалним представљањима овог историјског догађаја, није најадекватније одабран; наиме, употреба речи која означава религијску жртву за масовни геноцид имплицира постојање оправдања за системска

1 Грчки *холокаустон* – потпуно спаљен. О овом концепту погледати више у Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *The Holocaust Encyclopedia*, London, 2001, str. xiii; Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz – The Witness and the Archive*, New York, 1999, str. 31; Berel Lang, *Post-Holocaust Interpretation, Misinterpretation, and the Claims of History*, Indianapolis, 2005, str. 101.

2 Berel Lang, *n. d.*

израбљивања, мучења и убијања циљаних друштвених група,³ чак имплицира одређену светост и провиђеност датог чина, што је, као теза, изузетно проблематично у контексту политике нацизма и њених резултата током дванаест година постојања Трећег рајха, од 1933. (и доласка националсоцијализма под апсолутним, диктаторским вођством Адолфа Хитлера на власт у Немачкој) до краја Другог светског рата, односно до 1945.⁴ Осим овог термина, користе се још и термини *Јудеоцид*⁵ и *Шоа*.⁶ Термин *Јудеоцид*, иако покрива највећи број жртава и најизраженији део немачке радикално дискриминаторне политике⁷ није сасвим потпун, будући да не покрива све идентитете које је политика нацистичке Немачке означила као неподобне и стога их систематски уништавала, док се термин *Шоа* највише употребљава у Израелу и означава катастрофу, пораженост, поражавајући део историје.⁸

Једна од централних покретачких сила немачке нацистичке политике била је платформа антисемитизма, чија се мање или више интензивирани егзистенција у ширим друштвеним дискурсима може пратити кроз вишемиленијумски историјски период.⁹ У новијем историјском контексту, јеврејске заједнице се одржавају кроз читав ток европске историје другог и почетка трећег миленијума, одржавајући уједно и јудаизам као једину већу мањинску (нехришћанску) религијску концепцију у Европи. Естер Рашкин (Esther Rashkin) у вези са тим наводи: „Дуга историја тео-

3 За режим нацистичке Немачке неприхватљиви су били сви политички, друштвени и религијски идентитети који се нису уклапали у модел белог, хетеросексуалног, патријархалног, хришћанског аријевског концепта *расе*. Концепт *расе* долази у фокус током XIX века, подстакнут теоријским интерпретацијама резултата биолошко-антрополошких истраживања, почиње да јача крајем XIX и почетком XX века, када долази до објављивања расистичке и посебно антисемитске литературе, као и у доба након Првог светског рата, чему је погодовало разочарање до тада великих политичких сила услед распада империја. Расизам коначно кулминира током Другог светског рата антисемитистичком политиком Трећег рајха. Видети више у: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*

4 Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*; Berel Lang, *n. d.*

5 Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*, str. xiii.

6 *Исто*; Berel Lang, *n. d.*

7 Иако подаци мање или више незнатно варирају од извора до извора, процењује се да је у Другом светском рату убијено и страдало око 6.000.000 Јевреја и Јеврејки. Видети у: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*; Giorgio Agamben, *n. d.*; Richard J. Bernstein, *Hannah Arendt and the Jewish Question*, Cambridge, 1996; Margaret Anne Hutton, *Testimony from the Nazi Camps – French Women’s Voices*, London, 2005; Phyllis Lassner, *Anglo-Jewish Women Writing the Holocaust – Displaced Witnesses*, Macmillan, 2008; Berel Lang, *n. d.*; Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman, *Women in the Holocaust*, New York, 1998; Melissa Raphael, *The Female Face of God – A Jewish Feminist Theory of the Holocaust*, London, 2003; Jeffrey Shandler, *While America Watches – Televising the Holocaust*, New York, 1999.

8 Giorgio Agamben, *n. d.*, str. 31.

9 Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*

лошког антисемитизма идентификује Јевреја као странца, оног коме не треба веровати, убицу Христа, отеловљење скрнављења и као онога ко корумпира хришћанску цивилизацију и културу, захваљујући коме хришћанин препознаје и обнавља послушни и верни живот кога је примио од Христа. У терминима теолошког антисемитизма, Јевреј има суштински потврђену и доказану кључну позицију за хришћанина и хришћанство."¹⁰ Упркос дугом постојању антисемитског дискурса у Европи, антисемитизам се као појам појављује тек 1879. године,¹¹ уз талас његовог новог јачања након изједначавања статуса јеврејског народа са осталим грађанима Европе након рационалистичко-просветитељског револуционарног таласа 1791.¹²

Од XVIII века па надаље, кроз цео XIX и почетак XX века, антисемитизам кроз четири доминантне теме – страх од јеврејског религијског идентитета,¹³ страх од јеврејске економске доминације,¹⁴ страх од јеврејске контроле медија¹⁵ и страх од немогућности разрешења јаза између политичких и културалних јеврејских и нејеврејских струја¹⁶ – јача и кулминира катастрофом Другог светског рата.¹⁷ Политика активног јавног и медијског промовисања и креирања оваквих предрасуда о култури другог свакако је доприносила конструкцији и учвршћивању злоупотребљаваних стереотипа о јеврејском народу и традицији, те тиме и довела до трагичних последица политике антисемитизма у Другом светском рату.

10 Esther Rashkin, *Unspeakable Secrets and the Psychoanalysis of Culture*, Albany, 2008, str. 130.

11 Термин *антисемитизам* први је јавно употребио немачки новинар Вилхелм Мар (Wilhelm Marr), видећи ту појаву као корен конфликта између јеврејског и других народа у Европи након секуларизације Европе у последњој деценији XVIII века. Видети детаљније у: Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*, str. 15.

12 „Овде се појављује оно што ће касније бити знано као ‘Уговор Еманципације’: Јевреји су, у замену за грађанске слободе, морали да одустану од концепта ‘бивања државе у држави’ и добили наредбу да се асимилију у шире друштво.“ Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*, str. 19–20.

13 Овде је реч о друштвеној конструкцији јеврејског религијског идентитета као инхерентно *другог*, страног (и тиме потенцијално претећег) у односу на доминантни хришћански модел, из чега произилази даља изградња друштвених предрасуда и стереотипа о укупности јеврејског идентитета као таквог.

14 Овај страх последица је презначавања другог као страног у друго као опасно/непознато радом искључивања културе другог као мањинског/различитог у подручју јавног мњења, што се касније у виду сложених последица пресликава на друге друштвене процесе и захвата поља политике, економије, расподеле фиктивних и реалних моћи и тако даље.

15 *Исто*.

16 Што је последица управо пренаглашеног концептуалног подвајања културног простора на јеврејски и нејеврејски услед већ изграђених стереотипа и предрасуда, око чега даље бивају креиране и подстицане поларизације политичких и друштвених позиција и социјалних динамика.

17 Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*, str. 20.

Упркос размерама догађаја, конкретна представљања Холокауста у јавности готово да нису постојала до шездесетих година XX века. Наиме, иако су многи Јевреји и Јеврејке за време Трећег рајха (1933–1945) и, нарочито, за време Другог светског рата (1939–1945) и масовног одвођења Јевреја у радне и екстерминационе логоре (што се најјачим интензитетом догађало од 1941/42. до 1945. године) писали мемоаре и водили дневнике, већина записа из тог периода је нестала, уништена или изгубљена.¹⁸ До 1961. појављују се само две књиге које говоре о искуствима из доба Холокауста, а чак и за њих је владало релативно мало занимање. У питању су били мемоари Прима Левија, који су неколико пута и одбијани за штампање, и *Дневник Ане Франк*, издат педесетих година XX века, који је, истина, убрзо постао изузетно популаран у Америци па је доживео и претакање у форму представе на Бродвеју, но ипак никада није био представљен као прича/сведочанство о Холокаусту, већ као пример сазревања девојчице затворене у скривеном собичку у доба Другог светског рата.¹⁹ Међутим, од 1961. – од јавног суђења Адолфу Ајхману (Adolf Eichmann) у Израелу, Холокауст доспева у фокус пажње јавности.²⁰ Тачније, представљања Холокауста доспевају у фокус пажње јавности, чиме започиње процес активне јавне рецепције догађаја који се десио читавих двадесетак година раније. Од шездесетих, а нарочито од седамдесетих и осамдесетих година XX века се појављују и прве представе Холокауста у домену јавне информативне културе и медија – најпре путем објављивања фотографија као ратних докумената, затим и путем форме *журнала* у биоскопима, а недуго потом и кроз различите документарне (и) ауторске серије, филмове и емисије.²¹

Колико год да су сећања и сведочења преживелих била кључна и незаменљива за разумевање догађаја таквих деструктивних размера као што је то био Холокауст, укупна слика ужаса и даље је недостајала, и даље је на својеврстан начин била неизречива. Другим речима, иако су преживели били директни сведоци читавог периода Холокауста, они нису могли донети са собом највећи ужас Холокауста; ужас који је преко 6.000 људи видело, али не и преживело да о њему могу сведочити: смрт. Смрт од изнемоглости; смрт од изгладнелости; смрт стрељањем, смрт од последица медицинских и других експеримената, смрт гушењем у гасној комори. Смрт је оно што преживели сведок никада не може

18 Исто.

19 Исто, стр. xv.

20 Суђење је преношено јавно, телевизијским путем.

21 Један од првих документарних филмова који је представио ужасе Холокауста кроз актуелне снимке логорских простора и коришћење архивских материјала и сведочанстава, а који је остварио велики утицај на европску јавност свакако је био филм Алена Ренеа (Alain Resnais) „Ноћ и магла“ (*Nuit et brouillard*) из 1955. године. Након њега су уследили бројни други примери.

у потпуности донети, не може изрећи и не може представити, чиме је сведочанство о највећим ужасима Холокауста на изванредан начин заувек изгубљено.²² Другим речима, смрт је незамислива, неизразива и неисказива, као и Холокауст сам.

Ђорџо Агамбен (Giorgio Agamben), као и Лакер и Тјудор Баумел (Laqueur, Tudor Baumel), те Колер (Kohler) и Дејвис (Davis) постављају питање *муселмана*²³ као савршеног призора сведока – он је тај који је видео и преживео, али који нема језик, односно који је остао без језика путем кога би нам то могао саопштити и пренети. *Муселман* је зазоран приказ могућег знања о Холокаусту: простор без језика, без оријентације, без димензија живот–смрт или људско–ванљудско. Муселман је лиминално створење, онај који је прешао границу која се не сме прећи, онај од кога сви зазиру. „Нико не саосећа са муселманом, и нико не осећа симпатију према њему. Остали заробљеници, који су се непрекидно плашили за своје животе, нису га чак ни сматрали вредним погледа. За затворенике који су сарађивали са СС-ом, муселмани су били извор беса и брига; за СС, они су били само бескорисно смеће. Свака група је мислила само како да их елиминише, свака на свој начин (...) Према таквом закону да човек презире заправо оно што га подсећа на његов страх, муселман је био универзалан приказ онога што се мора избећи, јер су сви у логору у његовом изобличеном лицу препознавали сами себе.”²⁴

Холокауст као смрт, као масовна убиства, као геноцид, као крајњи антисемитизам, као радикална масовна дискриминација и екстерминација, Холокауст у својој суштини никада, дакле, није видљив у својој свеукупности – од тренутка појављивања преживелих у јавности до данас, када стасава потпуно нова генерација и када „сећање о Холокаусту прелази од оних који/е су га доживели на оне који ће наследити изазов одржавања сећања на догађаје које нису искусили”.²⁵ Другим речима, „нити једна генерација која долази неће познавати Холокауст другачије до

22 „Мртви би можда могли имати много тога за рећи, али њихове речи су фикција коју креирају они који говоре уместо њих.” Colin Davis, *Haunted Subjects – Deconstruction, Psychoanalysis and the Return of the Dead*, New York, 2007, str. 120.

23 Муселман (*Muselman, Muselmann, Musselman*) – назив за оне који су, одустајањем од борбе за живот, преживели и сопствену смрт, смрт субјекта. Термин је у истом значењу употребљен у мемоарима Прима Левија (Primo Levi, *If this is a man*, London, 2000), где се наводи као термин који се у логору Аушвиц користи за оне који би запали у такво стање физичке изнурености и психичке апатије које је водило очекивању сопствене смрти и помирењу са њом и пре датог тренутка смрти. У теоријско-историјској литератури овај термин је додатно проблематизован у: Giorgio Agamben, *n. d.*; Walter Laqueur, Judith Tudor Baumel, *n. d.*; Manfred Kohler, “The Value of Testimony and Confessions Concerning the Holocaust”, *Dissecting the Holocaust – The Growing Critique of “Truth” and “Memory”*, Chicago, 2003; Colin Davis, *n. d.*

24 Giorgio Agamben, *n. d.*, str. 43, 52.

25 Jeffrey Shandler, *n. d.*, str. 261.

кроз историју, препричану без престанка, кроз историју која провоцира најразличитије реакције у субјекту.²⁶ Лакер и Тјудор Баумел управо из тог разлога тврде да, „уколико уопште може бити виталне интеграције те прошлости са било којом будућношћу, биће то путем уметности“.²⁷ И заиста – једине презентације Холокауста које данас, на почетку XXI века активно живе и развијају се заправо и јесу представљачко-уметничке форме у домену визуелних, лингвистичких и текстуалних презентовања у најширем смислу те речи; слојеви и слојеви слика, текстова, значења, интерпретација и реинтерпретација које говоре о Холокаусту, али које суштински никада не могу донети Холокауст пред нас у првостепеном смислу те речи. Већ сам поглед онога који гледа, чита, интерпретира, размишља о Холокаусту, перципирајући неку од његових савремених културних или уметничких презентација, *одваја* његов свет од света реалности Холокауста: „Више од свих осталих чула, поглед објектификује и господари. Он креира дистанцу, и одржава дистанцу.“²⁸ Укупности Холокауста данас, дакле, *нема*, али то се *мора* разликовати од става пуког негирања догађања Холокауста у историји; Холокауст се *догодио*, али је на месту његове материјалности остала само немогућност – немогућност изговарања, немогућност бивања, немогућност представљања а да то не буде још само једна у низу многобројних презентација и реинтерпретација, само још један симптом трауме али не траума сама, још један у низу одговора који не задовољава жудњу за сазнавањем Холокауста директно. „Видимо шта је пред нама, али не можемо допрети до извора овог присуства: док присутни објекти могу бити видљиви, присутност сама је упорно невидљива; присутност је увек прострељена елементима одсутности, јер оно што *јесте* јесте тако као да га никад *није* ни било.“²⁹ Изрицање Холокауста тако остаје неиспуњена жеља, непревазиђена траума, непопуњива руптура, неопипљива празнина, зазорна сенка времена које се не може вратити, али ни осветлити, изрећи нити разрешити. Но лоцирање ове празнине, говор о њој (колико год да је то могуће или немогуће), без обзира на *немоћ* говорника, и даље је својеврсна вредност, *неопходност* у кораку сазнавања: „Сведок обично сведочи у име правде и истине, и као такав, његов или њен говор мора представљати конзистентност и пунину. Ипак, овде вредност сведочења есенцијално лежи у ономе што недостаје.“³⁰

26 „Жеља да мртве задржимо међу нама, да одбијемо скандал смрти, такмичи се са жељом да их се једном заувек решимо, да зауставимо мртве да се враћају и узнемиравају наш фрагилни комад (раз)ума.“ Colin Davis, *n. d.*, str. 3.

27 Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*, str. 127.

28 Luce Irigaray, “Interview”, *Les Femmes, la pornographie et l’erotisme*, Paris, 1978, str. 5.

29 Dani Cavallaro, *French Feminist Theory – An Introduction*, London, 2003, str. 93.

30 Giorgio Agamben, *n. d.*, str. 34.

Холокауст је, дакле, место трауме, „централни табу западне цивилизације“.³¹ Холокауст је место неизрецивог: „Понекад је у вези са Холокаустом тако мало тога за рећи, а често нема ничега што се може видети.“³² О неизрецивости Холокауста говоре и сведочанства преживелих: „Нисам могла да причам о томе, нисам могла ништа да кажем, а поред тога, људи ми не би ни веровали, мислили би да сам полудела. Тако сам, као и остале преживеле, ћутала о свему.“³³ Холокауст је место где језик (открива да) изневерава.³⁴ Холокауст се враћа у лику фантома;³⁵ Холокауст је зазор сам – као пример за ово могу послужити изјаве преживелих из чијих сећања Холокауст избија као зазор:³⁶ „Све што сам желела било је да одговорим на неодложну физичку потребу да повратим (у оригиналу: *to vomit*) сва сећања на то ужасно време“.³⁷ И: „као да се морам, да бих се ослободила, најпре ослободити сопственог сведочења које ме гуши.“³⁸ Или пак: „Ако бисмо биле ослобођене једног дана, осећале смо да не бисмо повратиле свој интегритет, нашу способност да се реадптирамо док не поврати-

31 Manfred Kohler, *n. d.*, str. 85–131.

32 Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*, str. 121.

33 C. Schapira, *Il faudra que me souvienne: la deportation des enfants de l'Union Generale des Israelites de France*, l'Harmattan, 1994, цитирано у: Margaret Anne Hutton, *n. d.*, str. 7.

34 Margaret Anne Hutton, *n. d.*, str. 35.

35 Фантом је, према Рашкин, Каплан и Кестенберг (Louise Kaplan, *No Voice Is Ever Completely Lost*, New York, 1995; Judith Kestenberg, "Metaphychological Assessment Based On Analysis of a Survivor's Child", *Generations of the Holocaust*, New York, 1982; делови текстова и њихова анализа дата у: Esther Rashkin, *n. d.*), неизречена траума која се путем руптура, фрагментарности и празних места у говору преноси директно са родитеља (односно, из родитељског говора) у несвесно детета, остављајући последице. „Дете које прогони фантом наслеђује од родитеља трауматичну ситуацију или драму која се заправо десила и која се не може рашчинити. Исувише срамотна да би се исказала речима или интегрисала у родитељски его, ипак превише централна за родитељско искуство да би била изгнана или затворена, драма је угушена и жива сахрањена, заједно са срамом који јој је прикачен, те је тако криптично пренесена у дечије несвесно.“ Esther Rashkin, *n. d.*, str. 106. Посебна потешкоћа за дете је то што оно са фантомом наслеђује и неизречени завет да се тајна коју фантом крије мора одржати недоступном, што у исто време захтева чување тајне како од других тако и од себе самог; то јест, жеља да се тајна открије мора остати дубоко потиснута, што ће, истим неизреченим заветом, заштитити интегритет и детета и родитеља од кога је фантом дошао, осуђујући их истовремено на дубоку неуравнотеженост. *Исто*, стр. 98.

36 Више о теоријском концепту *ззорног*, као оног страшног, изгнаног из културе на темељу његове амбивалентности и неприпадања датом систему (што истовремено конституише и претњу датом систему) видети у: Julia Kristeva, *Powers of Horror – An Essay on Abjection*, New York, 1982.

37 Françoise Maous, *Coma: Auschwitz No. A5553*, Geneve, 1996, str. 177, цитирано у: Margaret Anne Hutton, *n. d.*, str. 33.

38 Odette Abadi, *Terre de detresse: Birkenau, Bergen-Belsen*, 1995, str. 9, цитирано у: Margaret Anne Hutton, *n. d.*, str. 26.

мо, испљунемо све зло у коме су намеравали да нас заглибе."³⁹ Холокауст функционише као оно недодирљиво, као оно не(раз) откривено, као трауматично место, оно парадоксално, а фундаментално место које одређује нашу субјекатску историју, а на коме нема ничега.

*Ородњени субјект Холокауста;
позиција жена унутар Холокауста*

Говор о субјекту, било да открива, прикрива, изводи или чак негира или игнорише дати субјект, увек је ородњен јер „бивање у свету“ увек – већ значи ‘бивање ородњеним’, тако да, уколико ‘ја’ нисам ородњен/а, ‘ја’ уопште и не постојим."⁴⁰ Унутар фалогоцентричног симболичког кода,⁴¹ међутим, само мушки родни субјект опстоји као постојећи субјект, субјект који изриче, носи и организује синтаксу говора (дакле и постојања!), као онај који (је убеђен да)

39 Eliane Jeannin-Gareau, *Ombre parmi les ombres: chronique d'une resistance*, Issy-Les-Moulineaux, 1991, стр. 37, цитирано у Margaret Anne Hutton, *n. d.*, стр. 33.

40 Rosi Braidotti, "The Politics of Ontological Difference", *Between Feminism and Psychoanalysis*, London, 2002, стр. 89–105, 92.

41 Мисли се на код културног и језичког (системског) разумевања који успостављају у основи патријархална друштва. Термин *фалогоцентрично* долази од унакрсне хибридизације постструктуралистичко-теоријских појмова *фалогоцентрично* и *логоцентрично*. Термин *фалогоцентрично* односи се на такав систем у коме се фалус појављује на месту доминантног означитеља, док је термин *логоцентрично* везан за такву теорију у којој се говор указује као привилеговано поље присуства које, самим тим, следећи мисао дате теорије логоцентризма, претходи писму као његовој копији, трагу и месту одсуства говора. И једна и друга одредница (фалогоцентрично и логоцентрично) упућују на привилеговање (замишљеног/конструисаног) *присуства* у односу на (замишљено/конструисано) *одсуство* које се у датој динамици указује као његов негативитет, креирајући на тај начин хијерархизоване парове према датој логици присуство/одсуство као видљиво/невидљиво, пуно/празно, чврсто/меко, форма/бесформно, време/простор, дан/ноћ, мушкарац/жена. Логоцентризам се тиме преклапа са фалогентризмом (може се чак рећи да логоцентризам производи фалогентризам као такав – заправо, он производи фалогентризам као средство [ре]обнављања, [ре]производње самог себе) и стапа у *фалогентризам*, у коме *фалус* и *реч* творе унију која репрезентује *закон* коме је субјект подређен. Деконструирајући основну осу привилегованости/негативитета у датом систему, критику логоцентризма извршио је Жак Дерида (Jacques Derrida, *Of Grammatology*, Baltimore, 1979), док се термин фалогоцентрично са датим значењем појављује кроз текстове и тезе Жака Дерида, те француских постструктуралистичких постлакановских теоретичара психоанализе Лис Иригарај, Елен Сиксу и Јулије Кристеве. Више о терминима *логоцентризам*, *фалогентризам* и *фалогентризам* видети у: Luce Irigaray, *Speculum of the Other Woman*, New York, 1985; и Luce Irigaray, *This Sex Which is Not One*, New York, 1985; Morag Shiach, „Their ‘Symbolic’ Exists, It Holds Power – We, the Sowers of Disorder, Know It Only Too Well”, *Between Feminism and Psychoanalysis*, London and New York, 2002, стр. 153–167, овде стр. 156.

има реч, како у дословном смислу⁴² тако и на много суптилнији, систематичнији начин, кроз процес репродукције фалогоцентричног система путем говора који женски род, чак и када га именује у језику, у исто време оставља увек помало (и) изван језика, у простору који измиче именовану и симболизацији.⁴³ Женски субјект, дакле, говори – репродукује језик – систем, али нема власништво над њим.⁴⁴ Врло често жена није нити изречена у језику, нити поменута у тексту, и то у најдословнијем смислу. На месту жене и женскости тако остаје празан простор, пукотина, неиспуњено место говора.

Ни говор о Холокаусту није изузетак. Иако се литература која говори о Холокаусту масовније појављује током седамдесетих а неки од првих женских дневника и интервјуа везаних за Холокауст били су доступни јавности још касних четрдесетих и током педесетих година XX века, тек 1999. године је у већој мери отворено питање женских искустава у Холокаусту.⁴⁵ Иако је највећи део представљања Холокауста и литературе о њему то тако углавном износио, антисемитизам Трећег рајха није био слеп за родност – напротив; жене и мушкарци третирани су врло различито и специфично с обзиром на њихову полност и родност. Мелиса Рафаел (Melissa Raphael) у вези са тим наглашава: „Сада је јасно да нацистичке операције убијања нису биле слепе за родност; женска искуства из Холокауста не могу бити утопљена у искуства мушкараца, а родно-специфичне разлике у начинима на који су жене патиле, преживљавале и умирале у Холокаусту мора бити обзнањен и јасно упућен.“⁴⁶ Џоан Рингелхајм (Joan Ringelheim) на сличан начин упућује на то да игнорисање родних и полних различитости жртава креира слепе тачке у сећањима и реконструкцијама Холокауста.⁴⁷ Чак и када је различитост ситуираности мушке и женске

42 Наиме, у текстовима се заиста најчешће мушки род појављује у функцији нормe генеричког рода, односно именицом мушког рода су технички обухваћене (и сакривене!) и све остале могуће и (још) немогуће родности у језику.

43 Luce Irigaray, *This Sex Which is Not One*.

44 „Речено је у филозофским текстовима да је женско оружје реч, зато што оне причају, причају бесконачно, чаврљају, обузете звуком, звуком са усана: али оне не говоре *заиста*, оне немају шта да кажу. Оне су увек ситуиране у месту тишине, и највише што могу је да направе ехо својим певањем. Али ништа од тога није ствар њиховог бенефита, јер остају ван знања.“ Hélène Cixous, „Castration or Decapitation?“, *French Feminism Reader*, New York, 2000, str. 283–284.

45 Питање женских искустава у Холокаусту први пут је званично и као засебна тема отворено на Годишњој научној конференцији о Холокаусту (*The Annual Scholars' Conference on the Holocaust*) 1999. године. Rochelle G. Saidel, *Women's Experiences During the Holocaust*, Yad Vashem, 2010, <http://www.yadvashem.org> (26. XII 2010).

46 Melissa Raphael, *n. d.*, str. 1.

47 Joan Ringelheim, „Thoughts About Women and the Holocaust“, *Thinking the Unthinkable: Meanings of the Holocaust*, New York, 1990, str. 145, цитирано у Rochelle G. Saidel, *n. d.*, str. 2.

родности унутар Холокауста презентована, мушкарци жртве Холокауста, за разлику од жена, представљени су на много различитих начина и у много различитих улога, од којих су многе интерпретативно обојене поносом, снагом, отпором и готово светим статусом мучеништва: они су били они који тешко раде у логорима, они који су били мучени, убијани, али и они који су се молили, који нису губили снагу у веру, они који су марширали, борили се, пружали отпор и штитили интегритет јеврејског народа. Улоге у којима су портретисане жене ни изблиза нису биле толико разноврсне, те су се жене утапале и нестајале у ограниченом броју представа одржаваних у сећањима на Холокауст.⁴⁸ Жене су углавном портретисане као унезверене, као оне које плачу, губе контролу над собом и над својим емоцијама, као сироте девице, немоћне старице или као мајке које се појављују само у једној функцији: као оне које штите своју децу, односно као оне које немају свој аутономни субјективитет и нису (сасвим) ту.⁴⁹ У Холокаусту мајке (жене које су видљиво везане за [своју] децу) заиста нису биле посматране као аутономни субјекти. Наиме, већ при доласку у концентрациони логор и при првој селекцији за гасне коморе, жене код којих би била уочена било каква везаност за децу биле би директно, заједно са децом, послате у гасну комору. Другим речима, мајке нису биле погодне за радне активности у логорима. Њихов статус објекта – мајке-за-дете одрицао им је свако право на самосталну функционалност, односно свако право на даљу могућност живота. Матернална тела нису субјекти; матернална тела нису ни само објекти (јер, као жене, говоре и појављују се у некаквој друштвеној улози субјективитета); матернална тела су зазорна, релациона (не-цела, не-целинског-интегритета, не-субјектна) и као таква морају бити уклоњена, анулирана, одгурнута, избрисана. „Жена која је једноставно стајала крај детета или која је пазила на нечије туђе дете могла је бити послата у гасну комору. Укратко, иако су мајке, ћерке и сестре могле ући у Аушвиц заједно, жена чија је смрт била одложена тиме што је била одабрана за рад била је жена која је већ била лишена те везаности.“⁵⁰

Жене су, практично, у датим условима биле сведене на своју голу функционалност; на своју телесност у служби фалогоцентричног (мајка, девица), на своју немоћ говора (плакање, хистерија, дезоријентисаност), на свој неуспели субјективитет – родни, етнички, религијски. „Поново, насупрот мушкарцима, жене немају (или се бар не сматра да имају) свој глас. Још једном, оне вриште. Њихова квази-анимална реакција на губитак њихове деце позиционира их, у овом контексту, не толико као Јеврејке, као што то мушке фигуре у тексту остају, већ једино и искључиво као биоло-

48 Rochelle G. Saidel, *n. d.*

49 Исто.

50 Melissa Raphael, *n. d.*, str. 90.

шке мајке (...) У оваквом тексту жене, као објекти терора, вриште; мушкарци, као субјекти, могу жаловати и изнад свега, говорити."⁵¹

Упркос овој (стерео)типизованој и поједностављеној слици, жене су се, судећи према сведочењима преживелих, налазиле у сасвим засебним, разноврсним позицијама и ситуацијама унутар Холокауста,⁵² у позицијама које су снажно родно одређене и које произилазе из односа који је друштвено и културно успостављен према женској родности, односно из удруживања трећерајховског антисемитизма и друштвено-културног сексизма: „Нацизам је позиционирао жене у двоструку објекатску позицију: истовремено као објект антисемитизма и мизогиније."⁵³ Иначе, и сам антисемитизам може се интерпретирати као тип сексизма, мизогиније, уништавања другости услед осећаја гађења над другошћу у себи, над другошћу којој ауторитет додељује место *слабости*, те са којом субјект има амбивалентан однос: мора је одбацити да би се позиционирао насупрот ње, док са друге стране, не може ни постојати без ње као базичног оријентира и гаранта интегритета и идентитета субјекта.⁵⁴ У овом светлу антисемитистичка политика себе позиционира као апсолутног и апсолутистичког власника маскулиног дискурса који одбацује, негира и уништава јеврејско културално тело, које је, као *друго*, културно феминизовано, те чије се тело стога мора одбацити и осудити на вечити прогон из симболичког оквира унутар кога доминантни субјект себе чува у привидној форми целине.⁵⁵ Тако су, када се конкретно ради о Холокаусту, и жене и мушкарци пролазили кроз живљење у лошим хигијенским условима у логору, кроз изгладњивање, принудни рад,⁵⁶ сексуално злостављање,⁵⁷ понижавање, смрт, али само су жене пролазиле кроз ситуације нежељене трудноће, абортус, инвазивна гинеко-

51 Исто, стр. 23.

52 У покушају тумачења специфичне позиције женског субјективитета унутар Холокауста свакако се не сме заћи у њену активну стереотипизацију. Женска искуства зависила су и од личних, породично-васпитних платформи које су женски субјекти носили са собом, као и од специфичности регионално-традицијских наслеђа и образаца понашања, разумевања, поимања и интерпретације. За више личних искустава на ову тему консултовати издања: *Mi smo preživeli*, 1–5, Beograd, 2001–2009.

53 Исто, стр. 1.

54 Више о овој тези видети у: Julia Kristeva, „Cultural Strangeness and the Subject in Crisis”, *Julia Kristeva: Interviews*, New York, 1996, pp. 35–58, 40.

55 Више о односу субјекта у процесу формирања са зазорном другошћу видети у: Julia Kristeva, *Powers of Horror – An Essay on Abjection*.

56 С тим да су у логорима, са намером, врло често управо жене слали на принудни рад који је захтевао много већу физичку снагу него што је то мускулатура просечног женског тела дозвољавала. Walter Laqueur, Judith Tydor Baumel, *n. d.*

57 Иако је забележено да су и мушкарци и жене пролазили кроз сексуално злостављање, жене су, према накнадно датим исказима, често осећале веће понижење од мушкараца, што није необично, будући да је њихово тело унутар фалогоцентричног *симболичког* увек само објекатско тело, тело понуђено поседовању. Видети више у: Luce Irigaray, *Speculum of the Other Woman*.

лошка испитивања унутар медицинско-експерименталних програма у логорима, као и кроз апсолутно анулирање полно-родног тела – анулирање секундарних полних карактеристика (престанак менструалног циклуса, готово потпуно смањење груди услед радикалног гладовања) и женске родности.⁵⁸ Преживеле су често наводиле осећај панике због привида губитка родног идентитета – наиме, бивајући окружене само женама, у одсуству мушкараца, тврдиле су да имају утисак да 'нису више жене', да је њихова родност анулирана, односно обезвређена. Ове изјаве откривају бинарно-релациону функционалност рода (жена је жена само док/када може мерити своју женскост у односу на оно што јој је постављено као супротност, тј. у односу на мушкост у датој култури), што би могло потврдити тезу о бинарно организованом концепту родности као узроку и последици доминантне хетеронормативности.⁵⁹

Међутим, бити жена у логору значило је и бити способна – родно васпитана и припремљена за одређене потезе, поступке и начине преживљавања који су могли много значити у условима концентрационог логора: наиме, васпитане да брину о породици и да је држе на окупу, жене су, према каснијим сведочењима преживелих, користиле управо ту своју вештину да одрже хигијенске услове колико-толико подношљивим, а са друге стране, да оформе чврсте међуљудске односе проткане бригом за другог, пажњом и подршком. У својим мемоарима и накнадним интервјуима жене су тврдиле да их је управо ова врста повезаности и подршке учинила јачима и способнијима да одрже жељу за преживљавањем, уколико су постојали било какви услови за то.⁶⁰

У страх од појаве женског гласа унутар говора о Холокаусту, од појаве макар и привида да жена може *проговорити* и тражити право на своју историју уткан је и страх од феминизма самог, „који би могао одвући пажњу од теме Холокауста у целини“.⁶¹ Такође се помиње и страх од женског говора као „страх од индивидуализације питања Холокауста, која би умањила важност генералног страдања Јевреја“.⁶² На делу је, у оба случаја, принцип конципирања „генералног“ – целинског, целовитог као маскулинизованог, патријархалног, фалогоцентричног, као више вредноване верзије репрезентације историје.

Унутар ове комплексности, Холокауст остаје неизговорива историјска траума са којом се постхолокаустовске генерације буде ослушкујући тишину на месту где нема (више) ничега, но у исто време тишину која позива на говор, на осветљавање празнина, на истраживање трауматског места. Холокауста више нема, у оној

58 Margaret Anne Hutton, *n. d.*

59 „Јер оно што чини жену, то је специфична друштвена релација са мушкарцем.“ Monique Wittig, *The Straight Mind and Other Essays*, Boston, 1992, str. 135.

60 Colin Davis, *n. d.*; Rochelle G. Saidel, *n. d.*

61 Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman, *n. d.*, str. 3.

62 Исто.

форми у којој је за собом оставио огроман број жртава. Холокауст је прекривен слојевима и слојевима презентација које се боре да га присвоје, искажу и опишу, но и поред тога Холокауст никада заиста у потпуности, у својој укупности не може бити донет пред садашње генерације. Холокауст је неприказив, неизразив, неизрецив и немоћан – исто као и женски субјекти унутар њега. Холокауст, као и женски субјекти у њему осуђени су на неуспех, на поље празнине и тишине. Холокауст и женски субјективитет, те још и више место женских субјективитета у ситуацији Холокауста су место трауме, место фантомског наслеђа и руптуре за све генерације што ће доћи. Међутим, управо оно што остаје изван подручја изговоривог и представљивог, а што примамо као наслеђе и дужност од претходних генерација, претходних жена и претходних жртава Холокауста уједно је оно што темељно одређује идентитет савремених субјеката, бивајући оно место на која се, као субјекти, непрестано враћамо, место које позива на константну нужност и потребу за *проговарањем*, из кога и путем кога се рађа свака даља могућност борбе и опстанка.

Summary

Dragana Stojanović, Ph. D.

Problem of the Inexpressibility of the Holocaust Situation and the Question of the Position of Women in the Holocaust

Key words: Holocaust, female subject, inexpressibility, unrepresented, trauma

The unsayable, inexplicable quality of the Holocaust opens up a vast range of issues: the questions of the possibilities of representation, the questions of memory, witnessing, and also the questions of the rupture, impossibility, inexpressibility and trauma. Besides these questions, the paper „The Problem of the Inexpressibility of the Holocaust Situation and the Question of the Position of Women in the Holocaust“ opens up similar questions of the problematic, almost inexpressible position of female subjects in the phallogocentric culture, which is shown in the concrete analysis of the position of women inside the Holocaust situation. Here the female subject is not only ignored – it is omitted or, even if it is present in the texts and representations of the Holocaust, it is stereotyped. It is left with its weakness and infirmity, as is the Holocaust itself, thus creating the point of cultural and civilizational trauma – the point which acts as a constant reminder and calls on the constant need to be spoken about.

ПРИКАЗИ
Reviews

Vladimir Lj. Cvetković,
*Pogled iza gvozdene zavese. Jugoslovenska politika prema
zemljama narodne demokratije u susedstvu 1953–1958,*
Beograd, 2013, 513 str.

У науци није чест случај, али јесте за сваку похвалу, да магистарски и докторски рад једног научника не припадају истом тематском и хронолошком кругу. После приче о југословенско-француским економским односима 1918–1941, исти писац нам је понудио историју односа Југославије и Албаније, Мађарске, Бугарске и Румуније 1953–1958. После економских односа са једном западном државом, Цветковић се окренуо проучавању свеобухватних односа са четири источноевропске земље, после Краљевине Југославије своја интересовања је усмерио ка социјалистичкој Југославији. То је значило упознавање са новом литературом, новим изворима и архивима, једном речју, ступање на нов и непознат терен. Иза аутора су године систематског и напорног истраживања, небројени архивски фондови и кутије, бројне методолошке дилеме, борба са разуђеном темом, питањима на која југословенски извори не дају целовите одговоре, немогућношћу да се одговори потраже у страним архивима, а испред читалаца је вредна књига писана јасним научним језиком, у којој су резултати изложени прегледно и која ће бити међу првима које ће у руке узимати будући истраживачи овог периода и ове теме.

Сазнања која је представио на страницама књиге Цветковић је црпео из три архива, седам архивских фондова, око 300 наслова литературе и 13 наслова периодике. Иако наслов књиге упућује на закључак да је она посвећена односима Југославије, са једне, и Бугарске, Мађарске, Албаније и Румуније, са друге стране, садржај књиге и ауторове анализе су много шири, јер је он односе ових земаља увек настојао да стави у контекст југословенско-совјетских односа, али и да прати реакције на Западу на успоне и падове у односима Југославије и другог политичког, војног и идеолошког пола тадашњег света. Југословенско-совјетски односи су увек узимани у обзир као „кровни“ за односе Југославије и четири суседа, а ти суседи су посматрани као совјетски „сателити“, али је аутор увек имао на уму и својим истраживањима потврђивао да су међу њима постојале осетне разлике, како у унутрашњем развоју тако и у односима према Југославији. Такође, из књиге је видљиво да политика било које од ових земаља према Југославији није била константна, осим мање-више у случају Албаније, са којом су односи увек били на нижем нивоу у односу на друге земље. Другим речима, ако су односи Југославије и неке од ових земаља у једном периоду били добри, то није значило да већ у наредним месецима неће уследити антијугосло-

венска кампања у јавности те земље, а све у складу са потребама унутрашње политике или обзирима према интересима СССР-а. Иако аутор није користио изворе из архива суседних земаља, богатство југословенских архива и свестраност анализе извршене на њима чине ову књигу вредном и за изучавање историје Албаније, Мађарске, Бугарске и Румуније, посебно када је реч о оним страницама на којима је износио запажања југословенских дипломата о догађајима, процесима, појавама и личностима у овим земљама.

Уз методолошки предговор, закључак на српском и енглеском језику, именски регистар и списак извора и литературе, књига садржи уводни део и четири поглавља. Основни концепт књиге је хронолошки метод излагања садржаја, али је унутар поглавља аутор користио и тематски приступ.

У опису предисторије периода коме је посвећена књига аутор је приказао различите аспекте последица које је у односима Југославије и суседних земаља ИБ-а проузроковао југословенско-совјетски сукоб 1948. У том делу књиге је проговорио о економским, политичким, дипломатским, пропагандним, саобраћајним и војним притисцима совјетског блока на југословенску државу. Анализирао је антијугословенски речник ибеовских листова, радио-емисија, литературе и уџбеника, поменуо акције на граници (оружане инциденте, убацавање диверзаната и пропагандног материјала), описао циљ и ток монтираних антијугословенских процеса чије су жртве били југословенски држављани и високи државни и партијски функционери ибеовских земаља, указао на значај формирања и антијугословенског рада југословенске информбироовске емиграције у Мађарској, Бугарској, Албанији и Румунији и детаљно описао тежак положај југословенске (српске) мањине у овим земљама, који се манифестовао кроз забрану употребе матерњег језика, масовне депортације, малтретирања, хапшења, убиства, застрашивања, отпуштања из државне службе...

Процес нормализације односа Југославије и четири суседне земље био је одређен жељом СССР-а да после смрти Стаљина поправи односе са Југославијом, али и наслеђем из претходног периода обележеног бројним сукобима. Зато је нормализација односа представљала процес, који није био праволинијски и који је био дуготрајан. Аутор је уочио више слојева тог процеса, приказао одлучујући утицај совјетске политике на своје сателите у процесу успостављања нормалних дипломатских односа са Југославијом 1953. и 1954. године, који су своју политику према Југославији усклађивали са „сигналимa“ и „директивама“ из Москве. Аутор је анализирао темпо нормализације дипломатских односа, погледе из Београда на личности предложених посланика из суседних земаља, резревисаност према некимa од њих, указао да је овај процес био праћен побољшањем положаја југословенских дипломатских представника у овим земљама (слабљење режима поли-

цијске пратње, ређе провокације и блокаде дипломатских представништава, предусретљивији однос у директним контактима са домаћинима итд.), али и уочи опстајање „ситних провокација“ према југословенским дипломатама. Колико је инерција прошлости дуго остајала, показује податак да је и у пролеће 1954. румунска граница према Југославији била херметички затворена.

Цветковић је детаљно обрадио различите видове нормализације односа (сређивање стања на границама, обустављање пропаганде, слабљење притисака на југословенске мањинце, обнављање саобраћајних веза и економске, културне, научне и спортске сарадње. Државе које су иза себе остављале период у коме је стање на границама понекад мирисало на оно уочи рата, морале су најпре да се баве испитивањем и спречавањем граничних инцидената, обновом границе и статусом двовласничких имања, па су преговори о овим питањима били једна од првих последица успостављања нормалних дипломатских односа. У погледу слабљења антијугословенске пропаганде у суседним источноевропским земљама, Цветковић је уочавао преплитање унутрашњополитичких мотива ових држава и директива из Москве које су биле у складу са интересима совјетске политике према Југославији. Општи закључак је био да је кампања против Југославије непосредно после Стаљинове смрти појачана, па потом у складу са совјетском жељом за нормализацијом односа ублажена, да би касније повремено у појединим земљама била поново актуелизована када су то захтевале унутрашње политичке и партијске потребе. Било је потребно да прође шест година, да би у септембру 1954. штампа ових земаља, осим Албаније, почела да објављује прве афирмативне вести о Југославији и преноси изјаве југословенских руководилаца. Да је нормализација односа заправо пре свега представљала свођење дипломатских односа на подношљив ниво, најбоље се видело по мучним и дуготрајним преговорима о поправљању положаја припадника југословенске мањине и југословенских држављана у овим земљама, који су често живели у условима испод цивилизацијског минимума. Подаци по којима је у Румунији у лето 1953. и даље око 10.000 припадника југословенске мањине живело у логорима и затворима, махом у Барагану, да питање положаја југословенске мањине у Албанији и Бугарској није ни покретано 1953. и 1954. и да су Бугари по питању држављанства југословенских грађана примењивали окупациони закон из 1942, верно дочаравају сложеност овог питања, а слику употпуњују вести о тешким преговорима о репатријацији југословенских држављана и деце, ослобађању ухапшених и слично. Један од аспеката нормализације односа у коме је совјетски утицај био највидљивији била је обнова саобраћајних веза, јер је она најпре остварена у речном саобраћају, за шта је СССР имао велики интерес због значаја Дунава у његовој политици. У том циљу је и прекинута дискриминација Југославије у

Дунавској комисији. До краја 1954. је обновљен и железнички саобраћај, за шта је постојао економски интерес, док је он био много мањи по питању успостављања поштанског и авио саобраћаја. Аутор је указао на низ фактора који су отежавали обнову економске сарадње (нерешена питања узајамних дуговања и потраживања, сличне привредне структуре, прекинуте саобраћајне везе, споразум о привредној сарадњи Југославије и САД-а 1952), али је изнео и ток преговора који су довели до обнављања трговинске размене са Мађарском и Бугарском 1954. Истраживање је навело Цветковића на закључак да је обнова сарадње у области науке, културе и спорта за Југославију била у другом плану, због страха од могућих манипулација на овом пољу, јер се радило о „размени људи, идеја и емоција“, те је југословенска страна инсистирала да свака сарадња мора да буде искључиво преко југословенских институција и да буде подређена постигнутом нивоу нормализације међудржавних односа. До краја 1954. са Мађарском и Бугарском су ипак направљени први опипљивији кораци сарадње у овим сферама живота.

Друго поглавље свог рада, које је посвећено 1955. години и у коме је Београдску декларацију означио „тријумфом Југославије“, Владимир Цветковић је почео трагајући за одговором на питање у каквом су стању били односи Југославије и суседних совјетских сателита у тренутку склапања Београдске декларације. Закључио је да су почетком 1955. дипломатски односи већ били ушли у нормалне токове, да су гранични инциденти значајно проређени, да је антијугословенска пропаганда била значајно слабија, али уз повремена одскакања од тог тренда (попут књиге Дина Кјосева о македонском питању која је у Бугарској објављена почетком 1955), да је сарадња у области саобраћаја даље проширена, економски односи унапређени потписивањем редовних трговинских уговора и платних споразума, али да је положај југословенске мањине у овим земљама још увек био веома лош. Београдска декларација је дала нови импулс нормализацији односа. Изненађење јавности и партијског и политичког врха суседних земаља доласком совјетске делегације у Београд убрзо су заменили подршка Декларацији која је оцењивана као победа југословенске спољне политике и конкретни потези у правцу решења до тада нерешених питања. Бугарска и Мађарска су предњачиле у конкретним мерама у правцу решавања старих спорова и ширења постојеће сарадње, Југославија је поново добила третман „социјалистичке земље“, у штампи ових земаља су се појавили афирмативни текстови о Југославији, положај српске мањине у Румунији је коначно осетније поправљен (решено је питање Срба заточених у Барагану), а најмањи помаци су учињени у Албанији. Осим детаљног и нијансираног описа реакције у јавности, штампи, државном врху и партијским форумима суседних земаља ИБ-а на Београдску декларацију, Цветковић је у фокус

истраживања ставио и односе у троуглу Југославија – четири су-седа – Запад после потписивања овог значајног документа, као и југословенско виђење процеса нормализације односа са овим суседним земљама током 1955. године. Показао је да су западне државе и Југославија различито тумачиле нормализацију односа Југославије и источноевропских земаља (за Југославију је то био један од елемената нове совјетске спољне политике, која је после смрти Стаљина била усредсређена на коегзистенцију блокова и држава између којих је владао идеолошки антагонизам, док је совјетска политика за Запад била само део тактике да се дође до предаха у глобалном сукобу). Зато су сумње Запада подгревали београдски разговори Тита и Хрушчова, вести о боравку делегације југословенског ратног ваздухопловства у СС-СР-у, Титов говор у Карловцу 27. јула 1955. који је био критички оријентисан према Западу, закључење југословенско-совјетског Протокола о економској сарадњи 1. септембра 1955, поправка румунског брода „Трансилванија“ у Југославији, отказивање Титове посете Француској, што није одвратило западне силе од покушаја да Југославија учествује у њиховим акцијама у земљама „народне демократије“. Аналитички приступ аутора и способност да размишља над документима посебно су дошли до изражаја на последњим страницама овог поглавља у коме је сумирао југословенске погледе на нормализацију односа са суседним земљама Источног блока, откривајући која су оправдања и тумачења овог процеса проналазили у југословенском врху, како су сагледавали мотиве који су ове земље определили да у овом процесу оду више или мање далеко и уочавали подељеност водећих политичара ових земаља по питању односа са Југославијом.

Највећи истраживачки изазов за аутора представљало је писање поглавља о „бурној“ 1956. години, у којој су се односи Југославије и четири суседне земље преплитали са југословенско-совјетским односима (Московска декларација), превирањима у СССР-у (20. конгрес КПСС-а) и догађајима у Мађарској. Аутор је изучавао како су се ови догађаји одразили на појединачне односе Југославије са Албанијом, Мађарском, Бугарском и Румунијом, а све у светлу постигнутог нивоа сарадње са сваком од њих. У том смислу је истицао факторе који су оптерећивали југословенско-мађарске односе и ограничавали даљу сарадњу (пре свега нерешена финансијска питања, незадовољавајући положај југословенске мањине, присуство информбироовских емиграната у мањинским организацијама), уочавао незадовољство у Београду степеном односа са Албанијом, које је додатно компликовала подвојеност у албанском врху (Шеху се чинио крут и непомирљив према Југославији, а Хоџа еластичнији и са већим утицајем на „масе“), описао настојања Румуније и Југославије да искораче још један корак у правцу међусобне сарадње током 1956. пошто су крајем претходне године решиле најтеже спорно питање (поло-

жај српске мањине) и указао на то да су југословенско-бугарски односи доживели напредак, али уз видно избегавање покретања најважнијих спорних питања (двовласничка имања, малогранични промет, узајамна финансијска потраживања, статус македонске мањине у Бугарској, накнада штете за убијене граничаре, рехабилитација Југославије као земље и њених грађана осуђених на антијугословенским процесима). С обзиром на то да је 20. конгрес КПСС-а (14–25. фебруар 1956) представљао „прекретницу у дотадашњем развоју совјетске партије и државе“, аутор је посебну пажњу посветио овом догађају и његовим последицама. Пажљиво је пратио реакције у врховима комунистичких партија, штампи и јавности ибеовских земаља на конгрес совјетске партије, уочавао подељеност у партијским врховима ових земаља по питању односа према дотадашњој политици, учињеним грешкама и правцима политике у будућности, описао како су југословенски руководиоци и дипломате дефинисали државну политику према овим земљама у контексту заокрета у совјетској политици итд. Следећи важан догађај током 1956. била је Московска декларација. Њен одјек на односе у троуглу Југославија – СССР – совјетски сателити у југословенском суседству аутор је осликао кроз сагледавање различитих југословенских и совјетских приступа московским разговорима, током којих су односи суседних ибеовских земаља и Југославије заузимали значајно место, посветио је пажњу Титовој посети Румунији (23–26. јун 1956), када Титови разговори са Дежом нису били много садржајни али су довели до обнове међупартијских односа и потписивања неких међудржавних споразума. Односи са Албанијом у месецима после Московске декларације су приказани кроз анализу деловања новог југословенског амбасадора у Тирани Арса Милатовића и његових закључака о југословенској политици према Албанији. У југословенско-бугарским односима је позитивне утиске после Московске декларације требало искористити за превазилажење неповерења после отказивања посете бугарске парламентарне делегације Југославији, па је аутор посебно истакао значај рехабилитације Трајча Костова на Пленуму БКП септембра 1956. и коначан договор о посети бугарске парламентарне делегације Југославији, која је реализована од 22. септембра до 8. октобра 1956. Анализирајући политичку сцену у Мађарској после посете југословенске делегације СССР-у 1956, Цветковић је у први план ставио значај јулског пленума ЦК ПМТ (смењивање Мађаша Ракошија са места првог секретара и одстрањивање из Политбироа), који је позитивно утицао на југословенско-мађарске односе, о чему је сведочила и посета Југославији делегације ПМТ коју је предводио Ерне Гере (10–23. октобар 1956). Највише буре те 1956. ипак су донели догађаји у Мађарској, који су на испит ставили односе Југославије и са СССР-ом и са суседним државама совјетског блока. Аутор уочава повезаност мађарске кризе са југословенско-совјет-

ским односима, како су југословенске и совјетске дипломате у данима пред избијање кризе размењивале утиске и информације и тачно предвиђале драматичан исход превирања у мађарском друштву, разлоге југословенске подршке совјетској интервенцији и покушаје да се извуче из непријатне ситуације изазване киднаповањем Нађа, југословенска очекивања да промене у Мађарској не оду предалеко и не угрозе комунистичку власт и једнопартијски систем и реакцију када се та очекивања нису испунила, а посебно детаљно се задржао на анализи последица мађарске кризе на односе Југославије са Бугарском, Румунијом и Албанијом. Увидео је бројне разлике у приступу ових земаља Југославији у месецима драматичних догађаја у Мађарској: док је албанско руководство у мађарским догађајима видело и кривицу Југославије и поново покретало старе оптужбе на рачун југословенског врха, Румунија и Бугарска су реаговале много уздржаније, бугарски руководиоци су заоштрили идеолошки сукоб са Југославијом, али га нису преносили на ниво међудржавне сарадње, а Румунија се држала по страни када су били у питању напади на Југославију.

У последњем поглављу књиге, у коме су обрађени догађаји из 1957. и 1958. године и које је посвећено новом југословенско-совјетском сукобу, Цветковић потцртава сву испреплитаност размимоилажења у идеолошкој сфери између Југославије и СССР-а и међудржавних односа. После догађаја у Пољској и Мађарској совјетском врху је постало јасно да је идеолошко јединство земаља Источног блока било императив, те је југословенски „трећи пол“ социјалистичког света, поред Москве и Пекинга, постао већа сметња него до тада, јер је у Москви процењивано да је ширење југословенских идеја био један од најважнијих узрока кризе у земљама „народне демократије“, пре свега у Пољској и Мађарској. Уместо очекиваног совјетског одустајања од доминације над земљама „народне демократије“ после смрти Стаљина, у Југославији су постали свесни последица новог спора у сфери идеологије: економски односи са СССР-ом и другим земљама су захладнели, СССР је отказао вредне инвестиционе аранжмане, а Југославија је била изложена кампањи у јавности источноевропских земаља са оптужбама за „идеолошко застрањивање“, али не без разлика међу појединим земљама (по оштрини антијугословенске реторике су се истицали Албанија и Бугарска, Мађарска је била умеренија, а Румунија чак по страни). Сагледавајући изнијансирано разлике међу овим земљама, аутор се посебно задржава на совјетским утицајима на Албанију, албанско-бугарском зближавању и разлозима за уздржан став Румуније које је југословенска дипломатија видела у настојањима те земље да се афирмише у међународним односима, чему је требало да послужи и успостављање дипломатских односа ове земље са Грчком, покушаји успостављања односа са Западном Немачком, размене парламентарних делегација са Француском и јачање веза са Ита-

лијом, Аустријом и земљама Азије и Африке. Као основне тачке новог југословенско-совјетског сукоба аутор је означио одбијање Југославије да потпише декларацију 12 комунистичких партија на саветовању у Москви (14–16. новембар 1957) и одбијање СССР-а и других земаља Источне Европе да учествују на 7. конгресу СКЈ у Љубљани 1958. Књигу је завршио закључком је да је још током трајања конгреса било јасно да је он имао преломни значај за односе Југославије са Источним блоком и да је означио почетак новог периода у односима Југославије и источноевропских земаља, који је био другачији од раздобља од 1953. до 1958.

Др Слободан СЕЛИНИЋ

Зоран Милојковић,
Житковац: сећање на заборав,
 Алексинац, 2013, 278 стр.

Током два века савремене историје Србија је прошла бројне мене у свом државно-друштвеном развоју – од вазалне кнежевине Османског царства до независне српске државе крајем XIX и почетком XX века, да би после победоносног окончања Првог светског рата своју државност уклопила у југословенске оквири, у којима је остала све до краја XX века. Почетком друге деценије XXI века остала је само Србија, и то крња, под озбиљном претњом губитка Косова и Метохије. Посебно током XX века она је неретко, вољно или невољно, учествовала у великим догађајима светске историје. Ипак, правилније разумевање велике историје Србије чини се могућим само исцрпнијим истраживањима историја њених многобројних села и вароши, који су све до последње четвртине XX века били основа српског друштва и државе и који су државу током назначеног временског периода и одржали. Иако није професионални историчар, озбиљан прилог у истраживању историје мањих места дао је Зоран Милојковић књигом о свом родном Житковцу, вароши на левој обали Јужне Мораве у централној Србији.

Зоран Милојковић је дипломирао књижевност на Филолошком факултету у Београду; похађао је и ваздухопловну академију у Вршцу и радио потом као инструктор летења у Југословенском аеротранспорту. Као сарадник Радио Београда више година је објављивао путописне прилоге из целог света, чиме је на оригиналан начин успешно реализовао своју љубав према књижевности и летењу. Богата пословна каријера није утицала на то да заборави свој завичај, већ се залагао за културно-просветни напредак Житковца и околине. У том смислу је неко време обављао дужност директора Завичајног музеја у Алексинцу и био један од идејних твораца и оснивача алексиначке радио-телевизије (АЛТ). Своју љубав према родном крају је крунисао на најбољи начин – историјском монографијом о Житковцу.

Књига *Житковац: сећање на заборав* састоји се из предговора, пет насловљених великих хронолошко-тематских целина (*Житковац кроз историју, Породице житковачке, Живели у Житковцу, Основна школа, Парохија житковачка*), прилога (факсимили докумената) и фотографија, поговора, списка извора и литературе. У свакој целини налази се по неколико мањих насловљених тематских поглавља. Пошто је у оквиру првог поглавља укратко приказао историју Житковца од средњег века до савременог доба, аутор је у наредним целинама анализирао и приказао место

и улогу житковачких породица и институција (школа, црква) које су највише оставиле трага у дугом трајању овог насеља на обалама Јужне Мораве.

У историји модерне српске државе Житковац је почео убрзано да се развија са проласком железничке пруге након што је Србији потврђена независност на Берлинском конгресу 1878. године. Највеће заслуге за пролазак железнице кроз Житковац имао је Станко Петровић, народни посланик Народне радикалне странке за срез моравски, чију је политичку улогу у Србији Обреновића и Крађорђевића аутор лепо приказао. Железница је дала замах привреди Житковца и околине и утицала на стварање грађанског слоја друштва, који га је својим деловањем између два светска рата претворио „у варошицу која је имала лепу перспективу“. Светски ратови погубно су утицали на развој ове јужноморавске вароши, али се она упорно обнављала и развијала после ратних пустошења. Ништа мањи привредни и културни напредак варош није доживела ни после Другог светског рата, развијајући у првом реду прехранбену индустрију, тако да су се пољопривредни производи житковачке околине извозили и ван граница СФРЈ.

Историју Житковца између два светска рата и у социјалистичкој Југославији Зоран Милојковић је такође приказао кроз анализу историјских извора о раду школе и цркве, иначе очуваних у локалним архивима и приватном поседу данашњих Житковчана. На примеру локалне заједнице показао је од коликог су значаја уопште ове две институције биле у културном и привредном развоју Србије и Србијанаца током два века њихове модерне државе. Школа је образовала будуће лекаре, индустријалце, просветне раднике, који се нису либили да се, после окончања школовања на факултетима, врате у родни крај и раде на његовом културном и привредном напредовању. Тако је Драгутин Поповић између два светска рата отворио и држао у Житковцу парну индустрију грађевинског материјала, а породица Мартиновић први млин на петролеј. После Другог светског рата економиста Нестор Јевтић је, пошто је завршио економију у Нишу, као директор Земљорадничке задруге у Житковцу, преласком на тржишну производњу допринео да пољопривредна производња доживи највећи успон – са железничке станице кретала је паприка у Немачку, грожђе у Словенију, товна говеда у Грчку. За привредни напредак Житовца и околине у СФРЈ велики значај имала је и финансијска политика Љиљане Живадиновић, директорке филијале „Нишке банке“ у Алексинцу. Док је ова способна жена била на челу филијале, банка је финансирала целу привреду општине. За успехе у финансијској политици добила је неколико награда и признања, између којих и Октобарску награду Алексинца 1984. године.

И док је школа у Житковцу васпитала и образовала, црква се старала о духовности његових становника. У најтежа времена новије српске историје, током двеју бугарских окупација, трпељиво је чувала српско национално име. Када су Бугари 1941. наредили сечу десет хектара храстове шуме, свештеник Павле Михаиловић се гласно молио „Богу да се смилује да следећи пут Срби посеку шуму“, због чега је био ухапшен и држан у бугарском затвору десет дана. Личност свештеника Вукадина Вукадиновића је, према мишљењу аутора, оставила најтрајније обележје у историји житковачке цркве. Он је службу започео у периоду између два светска рата, вршио је под окупацијом и у новој социјалистичкој југословенској републици после 1945. године. Његов наум да Житковац добије цркву омели су рат и непријатељска окупација, који су прекинули почетне послове око подизања храма.

Током окупације свештеник Вукадин се старао о смештају и прехрани српских избеглица са Косова и Метохије и из усташке Хрватске. У рату је био сведок стрељања девет партизана и 33 недужна Рома после борби немачких снага са партизанским одредом на Буковику. Осуђеницима на смрт прочитао је последњу молитву и био са њима све док их нису погубили. После ослобођења 1944. комунисти су тражили да говори на митингу и да истакне да је краљ Петар II издајник. Свештеник је, плачући, писао и цепао написано. „Требало је да“, истиче Зоран Милојковић, „погази заклетву краљу и да са онима, који негирају постојање Бога, заједно говори“. У ствари, сва је трагедија била у томе што је, уместо демократије, у слободи дошла тиранија. Није битно да ли је неко веровао или није у Бога – невоља се огледала у чињеници да нова комунистичка власт није дозвољавала слободу избора да човек буде или не буде верник (или пак монархиста, или припадник некомунистичке политичке опције). Свештеник ипак није жигосао краља Петра, те је опоменут да се народу више не обраћа *сас „браћо и сестре“* и не помиње да су Бугари окупатори, јер су нове власти биле *сас њи савезници*.

Монографија о Житковцу написана је лепим књижевним стилем, без фразе и понављања. Очигледан ауторов књижевни таленат дошао је до пуног изражаја, што није често случај у писању историјских монографија.

Историјска наука у Србији богатија је за једну, обимом невелику, али садржајем и суштином драгоцену књигу. Монографија о Житковцу може да послужи као образац писања локалних историја у Србији, а, штоно написао Зоран Милојковић, „нерад и некомпетентност институција културе на локалном нивоу, каријеризам и узурпација позиција у друштвеној хијерархији, не смеју бити препрека раду правих посленика у култури... Само ће нова истраживања, прикупљања грађе и нова сазнања показати како култура, и историја као њен део (али и део науке – прим. А. Л.), није проблем дневне политике и обично неспособних и

неодговорних, већ основа на којој настаје и расте, или се руши и пропада свако друштво". Стари српски народ би рекао: „Тако је откако је гавран поцрнео“.

Александар ЛУКИЋ

Momčilo Mitrović,
Milosrdni anđeo među Srbima (dnevnik 1999),
 Beograd, 2013, 294 str.

Дневнички записи др Момчила Митровића, директора Института за новију историју Србије, својом се аутентичном људском димензијом и јединственим паралелизмом са српским страдањима у Независној Држави Хрватској током Другог светског рата издвајају из свих и свеукупних, не само историографских дела, насталих поводом агресије НАТО на Србију 1999.

Историчар по образовању, др Момчило Митровић је, свесно и с јаким разлогом, делимично жртвовао научно-методолошку објективност, отварајући простор човеку Момчилу Митровићу. Тако су његове аутобиографске реминисценције на детињство у Великом Набрђу, на младост у Ђакову и на бекство породице Митровић у Аранђеловац, у Србију – у предвечерје новог зла у Хрватској, у време Маспока седамдесетих година двадесетог века, постале доминантан мотив и својеврсно, дубоко емотивно осветљавање корена последњег страдања и егзодуса Срба из Хрватске у време грађанског рата деведесетих година прошлог века.

Страдања читавих породица у Јасеновцу и јасеновачки мит обележили су животе свих житеља Великог Набрђа, па и цео живот и укупан научно-историографски ангажман др Момчила Митровића. И више од тога: мало село Велико Набрђе, постаје велика парадигма свеукупне српске голготе у Хрватској, а паралелизам зла: НДХ – НАТО, фашистичка Немачка са својим хрватским сателитом НДХ – САД, у дневничким записима др Митровића добијају јединствену универзалност примењиву на све „нове светске поретке“, у којима он препознаје исту матрицу. Непогрешиво је види у разним облицима, скривеним и отвореним: од НДХ, преко савремене нулте тачке: рушења зида у Берлину, па разбијања СССР-а, Југославије, до „плишаних револуција“ и „афричких пролећа“ – од Чехословачке, преко Туниса, Египта и гадафијевске Либије, па до Ирака, Ирана... Сада, нажалост, и Украјине.

„Нови светски поредак“ који, милом или силом, заводи САД, ни за јоту се не разликује од хитлеровског.

Иживљавање САД-НАТО демократије над малом Србијом и санкцијама измученим Србима је трајало од 24. марта до часне капитулације, потписане у Куманову, 10. јуна 1999. после отворене претње Ахтисарија и Черномирдина да ће Србија остати спржена земља ако не капитулира. Тек тада се војска повукла с Космета, прекративши наше муке, али и НАТО фрустрације.

Највише су се радовали Шиптари. Др Митровић пише: *Нећу ни да помислим како су Албанци узрок овог рата. Ј... их аутономија коју им Американци буду дали. Њихов синдром д... увлакача разумем. Хоће своју Велику Албанију, као што су то у историји*

желели сви народи из њиховог окружења. Свест им очито каска за осталима. Али то није ни непознато, ни неразумно. Немци и Италијани су тако каскали за Французима и Енглезима, на пример (стр. 85).

Дакако, капитулација није потписана ни у Београду, ни у Приштини; ни у Бриселу, ни у Вашингтону; ни у Бечу, ни у Паризу; ни у Берлину, ни у Букурешту. Потписана је у Куманову, у Македонији коју су Шиптари већ појели допола. Зашто баш у Куманову? Сетите се Балканског рата и Кумановске битке. Тада се Србија проширила, а сада је треба скратити и сузити. Дакле, перфидним језиком дипломатије, моћници нам шаљу поруку и на овај начин: вратићемо вас тамо где сте били пре Кумановске битке! Е, када се то догоди, Срби ће опет бити диван, узоран, народ. Баш по мери великих сила. Односно, тренутно – једне једине.

Велике силе су увек кројиле судбину света, па и нашег Балкана. Али никада, баш никада једна прекоокеанска сила то није радила у Европи. Говори ли то о снази САД-а или о вазалној зависности некадашњих европских сила од јединог данашњег газде, преко Атлантика?!

Дневнички записи Момчила Митровића почињу петог дана агресије, 29. марта. Његова прва мисао је: *Да сада говорим на радију, рекао бих: „Добро сте чули, већ пет дана Србија одолева НАТО трупама“* (стр. 82). То се српски сељак Митровић, бунџија, као и сви његови преци, руга историчару Митровићу. Први је поносан и инација, други забринути интелектуалац, који зна како то иде и како се завршава и по коју цену, када мали пркосе великима... Флоскуле о демократији и људским правима су голо смеће; међународно право је фарса; Уједињене нације – такође. Нажалост, право и правда важе само међу једнакима.

Историчар Митровић то зна, зато се плаши, очајава, киван је на наше, али и на Русе којима је ММФ обећао 4-5 милијарди долара, што је вероватно довољно да Срби иду у три п.м. то је логика савременог света. Све може за новац. Не би НАТО Србију ни напао да нису знали у каквим су Руси гов... (стр. 95).

Додао бих: не би нас нико ни пипнуо да је надобудни Милошевић прихватио руску, благовремену понуду коју су с олакшањем дочекали српски генерали, да нам под братским условима продају одбрамбене противваздушне системе С-300.

Али, понуду која се не одбија, није прихватио банкар Милошевић. Који је и у САД-у пекао занат. Када се архиве отворе – видећемо какав!

А што се руских интереса и њиховог држања тиче, Митровић пише: *Пун ми је к... српског дрчења... Докле да се Срби држе? Ако Русима није стало што ће НАТО базе на Косову, а све се ово ради због тога, што би онда то било Србима. Вечито ми заустављамо „турске освајаче“* (стр. 107).

Добра илустрација Милошевићеве „тактике“ крени–стани–рикверц је случај са заробљеним америчким војницима. Митровић тим поводом пише: *Јуче ухватише три америчка војника на југословенској територији. Опет светска сензација. То што гину стотине Срба није вест. Вест је како третирати агресора. Боже правде, да поп...*

Занимљива је лексика коју др Митровић користи у свом дневнику, а која често засмета „чистунцима“. Жаргон, кочијашке псовке, уличарски говор, сељачки штосеви... Случајно, дакле не-примерено?! Тешко. Рекао бих адекватно ономе што се десило, разлозима, поводима, главним актерима и њиховом понашању. Једном речју: народска, људска реакција на нељудска дела. А у Србији је главни вентил за испуштање вишка немоћи, како не бисмо пукли као балони – управо таква лексика! И не само у Србији. Наше комшије, Мађари, примерице – псују тако да је нас Србе срамота када чујемо њихове псовке. Уосталом, вуковски језик је наш златни језички стандард, а у њега спада и „Црвен бан“!

Када поменух Мађаре, прилика је за опсервацију др Митровића о рушењу готово свих мостова на Дунаву који Војводину повезују са централном Србијом. Он пише: *Што руше објекте, мостове, пре свега око Новог Сада има сигурно стратешки значај. Одсецају Војводину од Београда. Можда нека понуда Мађарима, или Хрватима. Не би ме изненадило, јер кад год је освајана, Србија је комадана* (стр. 103).

Рекао бих: понуда и Мађарима и Хрватима. И још понеком. Немцима, рецимо...

Рушење мостова шаље дипломатску поруку: Војводина није Србија. Она је европска регија, не српска покрајина. Она је родно место многих Немаца, Мађара па и Хрвата, који ће се вратити у свој завичај, сада када је Србија на коленима.

Јасеновачке ране, наравно, др Митровић не крије ниједног тренутка. Отуда су паралеле између срамне НАТО агресије и доба Хитлеровог „новог светског поретка“ честе, убојите, чисте као деција суза и потпуно оправдане, нажалост. *Данас сам чуо најлицемернију изјаву у овом рату. Каже немачки канцелар Шредер да се Немачка укључила у „слободарску мисију“ у Југославији. Ето, тако нас Немци трећи пут у овом веку ослобађају...* (стр. 150).

Јасно је Момчилу Митровићу, историчару: враћају се Немци. Али не на тенковима, у чизмама. Овог пута, њихово оружје је софистицирано: банке, уложен капитал у нову колонију, а право на повраћај имовине фолксдојчера се подразумева.

И тако је *епски народ дошао у епску позицију!* (стр. 109).

Ако хоћете у Европску унију, може, можда, ако нам будете требали... Али без Космета, Војводине, Рашке области. Дакле – у преткумановским границама.

За доктора историјских наука Митровића след догађаја није енигма. Рационално је прихвата, али... Човек Момчило

Митровић, не може. Онај исти који јасеновачку депресију вуче од своје 26. године, па зато меланхолично констатује: *данас сам цео дан спавао. То је моје познато „бежање“ од стварности које годинама упражњавам...* (стр. 156). *Треба се адаптирати на ситуацију, а то мени теже иде* (стр. 162).

Олбрајтова је као јеврејско дете спасена у Србији а данас је главни заговорник враћања Србије у камено доба. Ипак су то неке ствари које тешко могу да схватим... Историја је нажалост неумољива. Може се она „заварати“ у једном тренутку, али временом све дође на своје место. Изјавити да није важно ако у Ираку погине 5.000 деце! Госпођа Олбрајт не може проћи некажњено ни од Бога ни од историје (стр. 163).

Тако се буну човек у историчару. Тако се Момчило Митровић, човек, узда у Бога. Он, декларисани атеиста, као и његов alter ego – историчар Митровић.

Само, историчар Митровић, нажалост, зна да ће проћи некажњено не само Олбрајтова већ сви актери српске најновије драме. Као и увек до сада.

То је још један парадокс Европе као водећег културног континента, који је током 20. века најкрволочнија скупина земаља. Сад јој тај примат преузимају Амери. Хоће ваљда да и у томе буду први. Прескочио је тај народ у својој историји много тога, па му у главама сада многе ствари недостају. Народ мора да расте, развија се, обликује, што не може „преко ноћи“ за 100-200 година. По томе су им сигурно ближи Албанци него Срби, на пример. Народ чији корени иду на само 150 година уназад, а и они настали од „шкарта“ других народа, тешко могу да се разумеју. То је оно што су ми у Документационом центру често говорили: „Немојте о прошлости, шта је са бројевима и будућношћу“.

Ови редови дневника ми буде асоцијације на један од мојих последњих сусрета са академиком Дејаном Медаковићем, дугогодишњим председником САНУ, човеком који је у Аустрији и Немачкој доживео све највише, званичне почести, а Србија га је готово оставила без одличја... Елем, испричао ми је академик Медаковић да је, уочи почетка разбијања Југославије, на свој захтев, у САНУ код њега дошао амерички амбасадор Ворен Цимерман. Суштина његове посете је била да српске политичаре, преко академика Медаковића, покуша да одврати од окретања историји и да њихове главе окрене само ка будућности.

Мудри Медаковић му је рекао: „Лако је Вама, Ваша екселенцијо, да се одрекнете историје, када је свака тараба у Шумадији старија од Беле куће“. Дакако, разговор даље није имао смисла, уследило је оно што би се десило и да смо се посули пепелом и пристали на све, беспоговорно...

Између почетка и краја дневника 1999. одвија се лична драма двојице Митровића: онога који се инати и онога који зна цену; онога којег су јасеновачке „црне мараме“ одгајале, негова-

ле, мазиле и дојиле митом о Јасеновцу, и оног другог, академски одмереног и научно дрилованог, који с дистанце посматра своју и судбину свог народа.

Историчар Митровић, научно фундирано, констатује: *Видим, суседне државе се утркују која ће све да да свој ваздушни простор. Бугари и Румуни при том траже заштиту НАТО-а, боје се Срба и овако израђављених. Бугари, као и Хрвати, увек користе прилику да науде Србима... Амерички нови светски поредак ће пропасти као и Хитлерово ново царство, само што ће то коштати много живота... Гледам сада (као и 1941. године) сви суседи Србије су пришли НАТО савезу. Чак и Румуни. Нуде своје небо, земљу, дупе... Домаћину који нема добре комшије, лоше се пише, учили су нас одавно по српским и славонским селима... то је једна елементарна чињеница која је Србију много коштала у сва три светска рата у 20. веку. Ја наравно сматрам да је падом Берлинског зида настављен Други светски рат или отпочео трећи* (стр. 171).

Двадесет трећег априла 1999. НАТО је обележио 50 година постојања. Војни савез, који је настао као контратежа Источном блоку, прерастао је у амерички мач. Источног блока одавно нема, а НАТО је „педагошки штап“, незаобилазни степеник ка врлом „новом свету“, који идеолошки трасира, финансијски селектује, медијско-гебелсовски тумачи и војно намеће Америка.

Није случајно баш тога дана бомбардована зграда Телевизије Београд, српског јавног сервиса у Таковској 10. Историјски дебакл НАТО пропаганде је морао да буде ублажен. Али како?

Уништењем медијске куће коју није било могуће ућуткати другачије, а која је, свакодневно, извештавала о томе како су се велики обрुकали у процени Срба.

Када је агресија почела, били су убеђени да ће све бити готово за дан-два. А онда је кренула невиђена бламажа уједињених светских ђилкоша у Маклуановом „глобалном селу“. Од Буђановаца и обарања невидљивог Ф-17, до гађања колона цивила, хиљада макета уместо тенкова и ПВО оруђа, забрањених касетних бомби које су, по правилу, убијале нејач, до тога да је, како је саопштио *генерал Ојданић* (до 28. априла 1999. – примедба аутора овог осврта), *оборено 46 авиона, 180 крстарећих ракета, 6 хеликоптера и 8 беспилотних летилица* (стр. 198).

Укупни „сјај“ и беду НАТО-а савршено персонификује Џејми Шеј, портпарол Алијансе, особа којој би и барон Минхаузен позавидео. Он је мешавина сотонског цинизма и англо-саксонског неоколонијалног макијавелизма. Туга од човека. Туга од институције која га је истурила у први план и у медијском рату против мале Србије.

О НАТО-у и натовској прослави др Митровић пише: *Гледам на страним станицама, данас прослављају 50 година НАТО савеза. Све је спектакл. Најратоборнији је Блер... Хитлер је био бољи.*

Како је, Боже, Хавел срећан што је у НАТО-у. То је највећи историјски чин, каже он. Ето шта су идеали неких народа. Да си у друштву са јаким, ту негде на репу, али ипак си ту... Руси нису ишли на прославу... Вечерас рече главнокомандујући руске армије да би Русија могла помоћи Југославији и војнотехнички обучити људе за коришћење те помоћи.

Србија умире, а они размишљају о помоћи. Ј... нас онај ко нас први везао за њих као наду. Они су увек били нада Срба, која је прва умирала и, зачудо, увек се рађала... Сви моји, почевши од рођене мајке, били су прави русофили. Тако су и нас васпитавали. Кад сам прешао у Ђаково знало се, Срби су били за Русе у свему, а Хрвати за Немце и Американце. Та дечја подела остала је до данашњег дана... Еј, јесу ли то Руси моје младости! Ипак је оно била илузија. Реалност је данас, кад само Срби пате, више због Руса, него због себе. Наше се већ сада види. Ми ћемо у камено доба, како кажу Натовци. Да, остаће нам достојанство, категорија за коју западњаци и не знају да постоји (стр. 176–177).

Тако пише историчар Митровић, а терцира човек Митровић. О Тонију Блеру, вечито насмејаном британском клоуну кога је – гле чуда – актуелни српски премијер, ратни министар информисања, желео за саветника, али, на срећу, Блер испао прескуп; о Хитлеру који је „био бољи“, дакако јер није подмукло ратовао попут Натоваца; о Хавелу, плишаној, интелектуалној „икони“ Европе, чију ће историјску улогу тек време обелоданити; о Русима, српској изневереној нади; о Хрватима и Србима, и њиховој „блоковској“ опредељености, па колико кошта да кошта... Можда је најзначајнија, у овом делу, опсервација да Срби пате, више због Руса, него због себе.

Време је показало сву оправданост и тежину ове мисли др Митровића. За мене то није изненађење. Наиме, одмах након бомбардовања, радећи серију дебатних, студијских емисија, под називом „Свет на раскршћу“, имао сам среће да упознам др Наталију Нарочњицу и др Јелену Гускову, руске експерте за Балкан. Обе су мислиле идентично: Русија се брани на Космету! Украјина је кључ сукоба Русије и Запада! Данас и највећи лаик схвата о чему су тада говориле. Али, и зашто је др Митровић написао ту реченицу.

Постоји једна чињеница, која у последњих десетак година објективно иритира каубоја и понеке индијанце. Неки народи лако пристану да им се земља поцепа, одвоји, створе самосталне државе. Чеси и Словаци понашају се као да никад нису били заједно, Русија има кобајаги Заједницу држава у коју не верујем да знају ко им све ту припада. Нико у овим случајевима није метак опалио. Е, онда наступају Срби. Нема распада Југославије без рата. Као, биће заштићени Срби преко Дрине и Саве. Лепо људи замислили да творевине настале после Версајског мира униште. Сви хоће, Срби неће. Па онда рат у коме су суделовали,

на овај или онај начин, сви Срби. Тако светским силницима иду уз нос. Сад долази наплата рачуна... (стр. 202). Сваким даном се потврђује моја претпоставка да се из херојства иде у глупост (стр. 203). Ипак је „цивилизација“ при крају. Бумеранг ће се вратити Западу сигурно, данас или сутра... Немачки парламентарци су знали за превару у Рамбујеу, а ћуте. А изгледају као озбиљни људи (стр. 211).

Обојца Митровића завршавају дневник 4. јуна 1999. усаглашеном констатацијом: *Како сада ствари стоје Срби су у последњих десет година изгубили и поништили резултате свих ратова у 20. веку. Близу су Београдског пашалука са свим последицама које је донео рат. Једно је сигурно. Историјска недоумица, како су Срби прошли на Косову 1389. године, коначно је решена... сада сам убеђен да су Косово изгубили* (стр. 287).

Борба двојице Митровића је претешка за исту душу и једно, крхко тело. Цену плаћају обојца. Зато ни Момчило ни др Митровић не крију своју депресију. А и зашто би? Она је најпоузданији знак да су још увек, упркос свему – нормални. Јер, не бити депресиван у смутним, нељудским временима и условима – од Јасеновца, преко Србије 1999. до Украјине данас – сасвим би сигурно био знак атрофије мозга и људског срца, баш попут онога где је коцкарски сто и поштен шпил карата била основна морална категорија (стр. 84).

Војислав Лалетин

Милан Гулић,
Краљевина Југославија и Дунав,
Београд, 2014, 280 стр.

Институт за савремену историју из Београда објавио је марта 2014. године монографију свог младог сарадника др Милана Гулића о Краљевини Југославији на Дунаву између два светска рата. С обзиром на то да у српској историографији нема историографских истраживања о улози великих река у историјским процесима модерне и савремене српске и југословенске државе, то је Гулић својом монографијом први у овој тематици, којом се почео бавити на докторским студијама историје Филозофског факултета Универзитета у Београду. Рођен у Задру 1985, основну и средњу школу похађао у Бенковцу и Тополи, аутор је студије историје завршио на Филозофском факултету у Београду 2008. Докторирао је 2012. са темом *Дунав у југословенској политици према Совјетском савезу 1944–1953. године* 2013. ради у Институту за савремену историју.

Монографија Милана Гулића састоји се од предговора, тринаест тематских поглавља, списка скраћеница, пописа извора и литературе и белешке о аутору. Поједина поглавља су разложена на мања насловљена потпоглавља, где су обрађени и истакнути проблеми који због своје сложености нису могли бити обухваћени самим насловом целог поглавља.

У монографији се уочавају три велике тематско-хронолошке целине. Првом је, после кратког физичко-географског приказа Дунава, описан и разложен период од настанка и деловања Кнежевине/Краљевине Србије у 19. веку на овој великој реци, све до краја Првог светског рата и оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије (стр. 13–33). Прецизно и сажето је приказана доминација велике Хабзбуршке монархије на Дунаву, развијана још од четрдесетих година XIX века, и, између осталих, положај мале Кнежевине/Краљевине Србије, претежно пољопривредне, слабо индустријализоване земље. У доба када је Краљевина Србија осамдесетих година XIX века почела да организовано ствара пловни трговачки парк на Дунаву (Српско бродарско друштво – СБД), Дунавска монархија, како су с правом називали Аустро-Угарску, поседовала је највећи пловни трговински, али и војни састав на реци. Ипак, без обзира на слабост српске речне флоте, Србија је држала део Ђердапа, један од кључних положаја пловидбе кроз Дунав, што ју је чинило једним од главних чинилаца на другој по величини европској реци. Значај поседовања пловног дела Ђердапа се најбоље показао у време Царинског рата са северним суседом и поготово у доба Великог рата. Током прве две ратне године (1914–15), иако скоро немоћна да се успешно спротстави војним дејствима аустроугарске дунавске речне ратне

флотиле, Краљевина Србија је успевала да код Ђердапа омета испоруке војне опреме Централних сила Османском царству и да се истовремено истим путем успешно снабдева из Русије неопходним материјалом за вођење рата са Аустро-Угарском. Пошто је успела да уз помоћ Немачке и Бугарске с јесени 1915. године окупира Србију (а не уништи, како истиче аутор), Аустро-Угарска је уништила или присвојила од СБД-а остатак пловног парка који је преживео војне операције. И оно мало српских пловила што је рат поштедео није све враћено после окончања војевања 1918. године.

Прва целина, како је уочавамо, завршена је крајем Великог рата, пропашћу Дунавске монархије и настанком Краљевине СХС/Југославије. Аутор је, анализирајући ондашње изворе, живописно приказао урушавање Хабзбуршке монархије на Дунаву и прелазак највећег дела њеног бродовља у руке српске војске и потом нових југословенских власти. Највише бродовља је заплењено у Вуковару, пошто је на позив Народног вијећа у овај град дошла српска војска (делови Шумадијске дивизије) да пловила, крцата опљачканим стварима из Србије, заштити од пљачке. „Чинило нам се“, присећао се доцније вуковарски трговац Миша Маленковић, „да су читаву Србију натоварили на те шлепове и повукли собом“. Док је на Дунаву нестајао аустроугарски поредак и организовала се нова југословенска власт, Савезничка команда за Исток је улогу команданта дунавске пловидбе поверила британском вице-адмиралу Ернесту Чарлсу Трубрицу, чији рад је аутор концизно и јасно приказао. Око аустроугарског дунавског пловног парка отимало се много држава, и дунавских и оних које су имале уложен капитал у дунавска речна предузећа, те је његова расподела окончана тек после америчке арбитраже августа 1921. године, према којој је највећи део припао Краљевини СХС. Новостворена југословенска држава је постала власник највећег пловног парка на Дунаву. Образлажући поделу аустроугарског дунавског пловног парка аутор је вешто направио прелаз ка следећој великој, у ствари највећој целини монографије – међународној позицији Дунава исказаној кроз статут Дунава и функционсање Међународне дунавске комисије, те важној улози нових југословенских власти у овим институтцијама и самој југословенској дунавској пловидби.

Питање Дунава, као велике међународне саобраћајнице, било је отворено већ на Мировној конференцији у Паризу, чиме нас је аутор увео у другу целину своје монографије. Југословенски представници на конференцији су придавали великој реци изузетан значај за развој нове југословенске државе, истицали да је „наше краљевство заменило на Дунаву бившу Аустроугарску“ и тражили да Ђердапски сектор припадне Краљевини СХС. Поред изузетне стратешке важности Ђердапа, његовим поседовањем желели су да стекну контролу над целокупним саобраћајем и пловидбом кроз југословенску земљу. Уговорима о миру из 1919–

1920. године подарена је легитимност међународној управи на Дунаву, која је подељена на две комисије – Европску дунавску комисију (ЕДК) и Међународну дунавску комисију (МДК). Аутор је указао на чињеницу да су поред приобалних држава у МДК ушле и три неприобалне – Велика Британија, Француска и Италија, те закључио да се „ера уплитања недунавских држава у послове приобалних наставила у пуном обиму“. Улазак ове три неприобалне државе у МДК, у првом реду Француске и Велике Британије, био је и очекиван, будући да су у дунавске послове деценијама улагале велики капитал. Према Гулићевом истраживању, и Дунавски статут и Барселонска конференција из 1921. године, којима су регулисани режим пловидбе и односи на Дунаву, били су неповољни за интересе новостворене југословенске државе.

Пошто су одредбе Дунавског статута и Барселонске конференције биле неповољне, Краљевина СХС/Југосливија је покушала да их кроз учешће у раду МДК у што већој мери неутралише или окрене у своју корист. Основана јуна 1920. у Паризу, МДК је представљала логичан наставак рада Међусавезничке дунавске комисије, основане маја 1919. ради обезбеђивања функционисања пловидбе и омогућавања промета реком под условима „једнаког поступања, садржаним у Уговорима о миру“, те издавања дозвола за слободан пролаз бродовима који су вршили превоз намирница и обављали трговински промет. Стална седишта МДК током међуратног периода била су у Паризу, Братислави, Бечу и Београду (од 1938. до немачке окупације априла 1941), али је поједине седнице знала да одржи и ван њих, у Минхену, Риму, Стразбуру и другим европским градовима. Аутор је приказао и анализирао рад сталне краљевске југословенске делегације при МДК, са посебним освртом на личности краљевских делегата (Сергије Матић, Михаило Ристић, Милош Михаиловић, Велизар Нинчић) и њихов рад у комисији. Такође, указао је на важну улогу појединих способних секретара и заменика сталних делегата југословенске краљевске делегације, попут инжењера Душана Пантића, за чијег је руководства 1932. године дошло до коначног договора око успоставе Ђердапске администрације. Због сложености односа унутар МДК, услед учешћа великог броја држава и њихових посебних интереса, неретко је долазило до сукоба међу чланицама комисије, у првом реду југословенске и румунске делегације. Аутор је закључио да је непредвидљив и свадљив темперамент румунског представника Константина Концескуа напослетку додијао свима. У ствари, Милан Гулић је анализирајући рад МДК и југословенско-румунске сукобе унутар ње показао како је југословенско-румунско савезништво, у односу на прокламовано, функционисало у пракси. Било је ту много незајажених интереса (румунских углавном) и мало савезништва (опет углавном са румунске стране).

Поред рада МДК и функционисања Ђердапске администрације, аутор је удругој целини обрадио пловидбу Краљевине СХС/

Југославије и градитељске подухвате ове државе на Дунаву. Установио је да су двадесете године XX века обележили сукоби између предратног СБД-а и Бродарског синдиката нове југословенске државе, који су били у ортаклуку од 1920. Последица је било издвајање СБД-а из Београдског синдиката и укидање потоњег 1926, те оснивање Речне пловидбе Срба, Хрвата и Словенаца, односно од 1929. Југословенске речне пловидбе, која је постојала све до Априлског рата. Поред ових поседника крупног капитала, аутор није заборавио да опише ни мања приватна бродарска предузећана Дунаву.

Градитељски подухвати југословенске државе на Дунаву огледали су се у подизању мостова, изградњи зимовника и преко потребних модерних пристаништа. Држава је успела да подигне неколико величанствених мостова сопственим средствима, али и ратним репарацијама на рачун Централних сила, поготово Немачке. Међутим, као и у случају неискоришћавања пуног капацитета наслеђеног пловног парка, највећег на Дунаву, и у овом случају се показало да југословенска држава није имала довољно капитала да изгради ни најпреча модерна пристаништа на Дунаву. Према истраживањима аутора, она је тек од 1935. године почела са изградњом модерних пристаништа, првенствено у Вуковару, Београду, а од 1939. и у Новом Саду. На Дунаву су током постојања Краљевине СХС/Југославије уређена и изграђена мања пристаништа у Гроцкој, Ковину, Дубравици, Великом Градишту, Доњем Милановцу, Текији, Кладову и Прахову.

Трећом целином, поглављем насловљеним *Стратешка важност Дунава и Други свјетски рат* аутор је завршио монографију. С обзиром на тематику којом се бави, ово поглавље унеколико врши улогу закључка саме књиге, који аутор није уврстио у садржај. Указао је на несумњиву важност дунавског пловног пута за снабдевање сировинама немачке ратне привреде, изоловане савезничком блокадом Атлантског океана од септембра 1939. године. Протоком времена и ширењем ратних операција сила Осовине значај Југославије и дела Дунава који је држала, поготово Ђердапа, постајао је све већи и за Осовину и за савезнике. После мартовских демонстрација у Југославији уследила је Хитлерова одмазда – први напад на југословенску територију извршен је баш на Дунаву код Ђердапа 5. априла, где су припадници специјалне јединице *Бранденбург* заузели Сипски канал и спречили југословенску војску да уништењем инсталација и потапањем шлепова са камењем онемогући пловидбу кроз Ђердапски сектор, што је на дужи временски период могло да нанесе велику штету у снабдевању сировинама немачке привреде. После Априлског рата Дунав је још једном постао „кичма“ Немачког рајха, преко којег се снабдевао неопходним сировинама (у првом реду драгоценом румунском нафтом) из југоисточне Европе наредне четири године тоталног рата.

Историја је наставила да тече са великом реком после Другог светског рата, у другачијим околностима и, као и увек, праћења многобројним променама. Ове промене су се осетиле, пре или касније, и на Дунаву, које очекујемо да Милан Гулић анализира и прикаже у наредној монографији о реци, која је добила својега историчара.

Александар ЛУКИЋ

Marica Karakaš Obradov,
Novi mozaici nacija u „novim porecima“.
Migracije stanovništva na hrvatskom području tijekom
Drugog svjetskog rata i poraća,
 Zagreb, 2014, 423 str.

Књига Марице Каракаш Обрадов, која представља нешто прерађену докторску тезу ауторке, једна је од ретких књига на бившем југословенском простору која има за тему целокупне миграције на једној већој територији током Другог светског рата и првих година после њега. У том смислу она је наставак пионирског рада Слободана Д. Милошевића *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, из 1981. године. За разлику од мноштва других радова који се баве углавном једном етничком групом на ширем или ужем подручју, ауторка је себи ставила у задатак да прикаже принудна и добровољна померања становништва на простору Независне Државе Хрватске, Истре и Барање – који, обично назива „хрватским подручјем“. Овај назив можда није најсрећније одабран, будући да књига покрива и Босну и Херцеговину (која је била део НДХ) и крајеве који до 1945. године нису били у саставу Хрватске, али је из текста јасно уочљиво да га је ауторка одабрала из практичних разлога а не због некаквог националистичког присвајања босанскохерцеговачке територије.

Књига се уз кратки предговор – у ствари изразе захвалности колегама које су ауторки помогле приликом истраживања и писања (стр. 11) – састоји од осам делова и кратког закључка. У прилогу су (стр. 361–373): табеле са бројчаним показатељима миграција чији подаци су црпени из расположиве литературе и који имају илустративан карактер будући да се дефинитивни бројеви изгнаника, пресељеника, колониста итд. не могу утврдити – на шта Каракаш Обрадов у више наврата указује. Поред тога, књига садржи и спискове скраћеница, извора, литературе, резиме на енглеском, кратку биографију ауторке, као и регистар географских појмова. Поглавља су одвојена групама фотографија и факсимила архивских докумената.

У целини узевши, књига је јако добро структурирана, што олакшава коришћење читаоцима које занима само судбина појединих етничких група. Од те добре структурираности донекле одударују Уводна разматрања (стр. 13–40) која на релативно малом простору обрађују цео низ питања која нису чврсто повезана – од појмова и типова миграција, преко међународних установа за бригу о избеглицама током прве половине 20. века, историографије о миграцијама, узрока ратних и поратних сеоба, разних врста логора, закључно са законском регулативом НДХ. Иако информативан

и свакако потребан, овај део је могао бити и систематичнији и кохерентнији. Могло је бити нешто више речено о европском контексту миграција – који је само дотакнут тек у Закључку.

После уводног дела, ауторка прелази на главну тему своје књиге, а то су миграције разних етничких група које су до Другог светског рата у већем или мањем броју настањивале територије данашње Републике Хрватске и Републике Босне и Херцеговине. Прво такво поглавље (стр. 55–113) је посвећено Хрватима. Оно говори о исељавању Хрвата из суседних, „савезничких“ и окупираних земаља после успостављања НДХ, хрватским ратним заробљеницима, принудним и добровољним радницима у Немачкој, избеглицама и колонистима у оквиру НДХ, избеглицама у Италији и Египту, репатријацији након рата и колонизацији коју су вршиле комунистичке власти. На одређени начин ово поглавље представља модел за остала која се баве другим етничким групама. Каракаш Обрадов користи велики број архивских извора и исто тако велики број релевантних историографских радова да би створила што целовитију слику сељакања делова хрватског становништва у условима рата и првих послератних година.

Наредно поглавље (стр. 135–187) говори о миграцијама Срба на територији НДХ. Ауторка полази од правних норми усташких власти усмерених на исељавање српског становништва те поступака са имовином исељених, да би потом детаљно приказала начине и фазе „легалног“ исељавања (*de facto* протеривања) у Србију, бежанију у окупирану Србију и на територију под влашћу Италијана, примере смештаја избеглог српског живља под влашћу партизана, депортације на принудни рад у Немачку и Норвешку, као и примере привременог враћања избеглих Срба у НДХ ради регулисања имовинских питања, скаупљања летине итд. У поглављу се говори и о збрињавању ратне сирочади у склопу акције Дијане Будисављевић. И ово поглавље, као и друга, завршава се повратком српског становништва на своја огништа и његовим учешћем у савезној и земаљској колонизацији после рата.

Треће поглавље (стр. 203–229) је посвећено етничкој групи чије принудно насељавање је било у тесној вези са исто тако принудним исељавањем српског живља: Словенцима. Ауторка описује делатност словеначких избегличких и других удружења у НДХ, као и поступање усташких власти са Словенцима протераним са словеначких територија које је анкетирала Немачка и тешкоће са којима су се пресељеници сусретали. Поглавље се завршава повратком изгнаника после рата. Стиче се утисак да је на основу постојеће литературе (коју Каракаш Обрадов дакако обилато цитира) могао да нешто опширније буде дат контекст исељавања Словенаца са анектираних територија, као и нацистичког етничког инжењеринга.

Четврто поглавље (стр. 239–273) говори о миграцијама – првенствено о избеглиштву – етничке групе која је сразмер-

но свом броју, највише пострадала током Другог светског рата – Јеврејима. Условно речено, ова глава говори о „срећнијем“ делу јеврејског становништва, не само Хрватске и Босне и Херцеговине, већ делимично и других земаља, који су се затекли у Југославији 6. априла 1941. године. Рекли смо „срећнијем делу“, јер је реч о људима који су углавном избегли трагичну судбину својих сународника који су завршили у нацистичким и усташким конц-логорима. Њихово главно уточиште је била територија коју је окупирала или анкетирала Краљевина Италија, а одакле је део њих пребациван на Апенинско полуострво, у северну Африку и друге земље. Иако је и њихова судбина била далеко од тога да буде лака, њима је ипак, у великој већини, успело да преживе. У том контексту ауторка доста говори о напорима југословенске избегличке владе и Римокатоличке цркве да се помогне јеврејским избеглицама. Чини се да је занемарено бежање Јевреја у правцу Мађарске (где су се такође могли надати нешто блажем третману, уколико је то уопште било могуће). Ово поглавље на крају приказује и исељавање доброг дела остатака јеврејске заједнице у Палестину/Израел после Другог светског рата.

Наредно поглавље (стр. 287–305) говори о сеобама немачког (фолксдојчерског) становништва Хрватске и Босне које су за мање, расуте и угрожене групе почеле још давно пре него што се називао крај рата, да би 1944. године кулминирале великом евакуацијом главнине немачког живља из Хрватске. У наставку ауторка прати логорисање, протеривање и онемогућавање повратка избеглим фолксдојчерима као мере које су нове власти спровеле против немачке мањине у жељи да је елиминишу из Југославије, као и жељу преживелих припадника мањине да се иселе после почетка 50-их година. Каракаш Обрадов даје добру синтезу доста обимне литературе која постоји о овим питањима, али овом поглављу дефинитивно недостаје и један краћи увод који би приказао држање и делатност немачке националне заједнице на простору НДХ пре и током рата, будући да су они комунистичким властима дали изговор за мере прогона.

Слична замерка би се могла ставити и наредном поглављу (стр. 315–333) које говори о миграцијама Италијана: да би се потпуно схватило њихово исељавање од 1943. године, а посебно након рата, било је пожељно укратко приказати етничке односе у Истри између два светска рата и политику денационализације (укључујући и колонизацију) коју су спроводиле италијанске фашистичке власти.

Последње поглавље (стр. 337–352) је посвећено још једној, са становишта НДХ, „савезничкој“ етничкој групи – Мађарима. Исто као и у поглављима о Немцима и Италијанима ауторка јасно показује да у „савезничким“ односима није било нимало љубави, па чак ни међусобног поверења. То је утицало на нове пресељавања Мађара са хрватских територија и Хрвата са

мађарских током рата. Чињеница да је Мађарска била савезница Немачке, као и невелика спремност локалних Мађара да у завршној фази рата ступе у Народноослободилачку војску, подстакла је планове нових власти на крају и после рата да према припадницима мађарске мањине примене репресивне мере у виду логорисања, протеривања и планова о размени становништва са Мађарском. Ове мере су биле неодвојиве од оних које су разматране и примењиване у Војводини (где је и живео највећи део југословенских Мађара). Ауторка указује на разлике у треману немачке и мађарске мањине у том раздобљу које су биле условљене различитом улогом у рату – како дотичних мањина тако и њихових матичних држава.

Закључак (стр. 357–358) исувише кратко сумира резултате ове изузетно богате књиге. Њен садржај је свеобухватан и детаљно истражен на основу грађе многих архива у Републици Хрватској, али и у Београду. Коришћена је литература на неколико језика која се тиче миграционе проблематике на простору који ауторка обрађује. Све то омогућило јој је да пластично прикаже мноштво праваца миграција припадника разних етничких група. Каракаш Обрадов при том не прави вредносну разлику међу пресељеницима – добровољним и принудним. Из њеног излагања се јасно види да су они у највећем делу били објекти и жртве историје, односно тоталитарних режима који су током Другог светског рата и првих година после њега кројили историју. Трагедија избеглица и прогнаника је у крајњој линији тако приказана као заједничка трагедија простора који је у књизи обрађен. Ипак, у обиљу материјала који је ауторка сакупила, у тој гигантској трагедији се увек виде „мали људи“ и њихове судбине. Због свега наведеног, упркос мањим недостацима који су горе споменути, књига Марице Каракаш Обрадов је изузетно вредан допринос историји миграција на простору некадашње Југославије, а нарочито на територији Хрватске и Босне и Херецеговине.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Данило Шаренац,
Топ, војник и сећање.
Први светски рат и Србија 1914–2009,
 Београд, 2014, 311 стр.

У сусрет стотој годишњици почетка четворогодишњег великог крвопролића 1914–1918. објављен је велики број научних и публицистичких радова о рату који није успео да остане Велики, већ је услед процеса које је покренуо у историји остао убележен као Први светски рат. Једва да се испунило двадесет година од његовог краја, а свет је био суочен са новим светским ратним вихором, који су покренули управо они који су били на губитничкој страни. У српској историографији још један прилог обележавању стогодишњице Великог рата дао је историчар Данило Шаренац, научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

Монографија Данила Шаренца се састоји од Предговора, три велике тематски насловљене целине (*Топ, Војник, Сећање*), Закључка, списка извора и литературе и регистра личних имена. У оквиру ових целина, по којима је монографија успешно и названа, налази се низ мањих поглавља, такође тематских насловљених.

У првом делу монографије, названом *Топ*, анализирано је и приказано место и значај артиљерије у српској војсци током Првог светског рата. Аутор је сажето приказао историју српске артиљерије од Карађорђевог устанка 1804. године до почетка Првог светског рата, те указао на велику пажњу коју је овом роду армије посвећивала српска војска и држава. Индустијски неразвијена српска држава је током XIX века улагала велике напоре да оствари сопствену производњу топова и у том погледу технички осавремени своју војску. Оснивање тополивнице у Крагујевцу средином века за кратко је задовољило потребе њене војске у артиљерији.

Међутим, како се свет убрзано индустријски модернизовао, што је пратило и усавшавање техничке опреме ондашњих империјалних војски, топови који су израђивани у Крагујевцу врло брзо су постали застарели у поређењу са модерним армијама доба империја. Србија није имала индустријску базу на којој је могла да унапреди процес производње својих топова, због чега се од краја осамдесетих година XIX века окренула куповини модерних артиљериских оруђа у иностранству, у првом реду у Аустро-Угарској и Француској. Због скромних финансијских средстава Краљевина Србија је морала додатно да се задужује како би пратила техничку модернизацију осталих европских војски. Скупо плаћени, топови су у сиромашној српској држави, поштовани иначе и раније због своје убојне моћи, од краја XIX века постали још цењенији, тако да је њихов евентуални губитак у рат-

ним сукобима повлачио најтеже казне за старешине под чијом су надлежношћу били коришћени. Последња велика набавка најмодернијих артиљеријских оруђа од 75 мм обављена је током прве деценије XX века у Француској у фабрици Шнајдер-Крезо. Аутор је подробно приказао историјат ове набавке и све компликације које су је пратиле у спољној и унутрашњој политици Краљевине Србије, будући да је куповина топова у Француској уједно чинила део политичке еманципације Србије од моћне Аустроугарске монархије. Ваљаност француских топова се показала у потоњим балканским и Првом светском рату, када су остварили одличне резултате у борбама српске војске са противничким армијама и утврдили положај легендарног оружја модерне српске армије. Аутор је разложно приметио, на основу коришћења богате стране литературе, да се ни артиљеријска оруђа Централних сила, у првом реду топови немачке фабрике Круп, нису ништа горим показали у борбама у односу на француске топове.

У поређењу са улогом топа, Данило Шаренац је у другој великој целини обрадио место и положај војника у српској армији током Првог светског рата. Српска војска се већ у време првих великих борби на Церу 1914. године суочила са не малим губицима у људству, као и остале ондашње велике армије Антанте и Централних сила. Ипак, док је део зараћених страна могао унеколико да се током рата ослања на употребу технике у циљу штедње људства (на пример Немачка, Француска) или на могућност употребе огромног броја становника у попуни проређених јединица (попут Русије), у случају Србије оба наведена чиниоца била су прилично ограничена. Употреба технике ниуколико није могла да замени утрошак људства, с обзиром да је и оно савремене артиљерије што је поседовано било недовољно у односу на аустроугарске капацитете, те је чувано „као очи у глави“, често и на штету пешадије као основног рода војске. Да би одговорила потребама попуне војних ефектива, српска врховна команда је током прве две ратне године неколико пута на оружје позивала регруте који на основу године рођења нису били, по ондашњим српским законима, стасали за служење војног рока.

Пошто је приказао систем попуне српске армије са територије преткумановске Србије и са територија Старе Србије и Македоније, те употребу ових војних ефектива током 1914, аутор је исрпно анализирао жалосну судбину регрута (њих око 40.000) позваних под заставу приликом повлачења српске војске и дела народа из Србије у јесен и зиму 1915. године. Радило се о регрутима рођеним између 1896. и 1900. године, који у српској армији нису уживали статус редовних војника, тако да су војне и цивилне власти показале врло мало обзира према њиховом организовању и укључивању у оквире редовних војних јединица. Последица је била велико страдање ових младића, поготово током албанске голготе српске војске у зиму 1915/16. године. Због неорганизо-

ваности и немара војних и цивилних власти, највећи део њих је умро од глади и смрзавања у Албанији. Аутор је закључио да тачан број умрлих никада није установљен, али да се бројка од 40.000 не може прихватити, јер толики број, према сведочењу релевантних извора, није ни напустио Србију крајем 1915. године.

Пропаст српских регрута није прошла олако код избегличке српске јавности, која није толико замерала њихово злостављење од стране италијанске команде у Албанији колико „понашање српских војних и цивилних власти“ током евакуације кроз албанске гудуре. Већ фебруара 1916. група народних посланика је поднела интерполацију министру војном о судбини регрута, што је убрзо подстакло покретање прве истраге о пропасти српских младића. Због разноврзних политичких притисака, истрага није до краја завршена, те се питање протегло у неколико наредних година кроз још две истраге надлежних органа. Иако никада до краја није истражено, аутор је закључио да је питање пропасти регрута и кривице надлежних повремено „ипак, дискретно изношено у јавности“. Одиста, питање пропасти регрута у зиму 1915. је остало дуго скрајнуто не само у јавности него и у српској историографији, иако није било непознато.

Трећу и уједно највећу целину монографије, насловљену као *Сећање*, чине анализа и приказ места и положаја топа и војника у историјском сећању српског народа од краја Првог светског рата до 2009. године. Аутор је обрадио рад највећих удружења официра и војника између два светска рата, те посебно анализирао улогу и утицај највећег међу њима – „Удружења резервних официра и ратника“, и њиховог дугогодишњег вође пуковника Милана Ђ. Радосављевића. Такође, обрађени су и споменици, односно симболика коју су представљали кроз одавање признања српским топовима и војницима у борбама из Великог рата. После Другог светског рата приметно је осетно потискивање места и значаја српске војске у Првом светском рату у социјалистичкој Југославији, првенствено услед антисрпске политике нових комунистичких власти, али и због заборава, који је у извесном смислу био присутан већ у међуратном периоду. Иронично, баш под југословенским комунистичким режимом снимљен је филм „Марш на Дрину“, најбољи српски филм о српској војсци у Првом светском рату, што је аутор такође обрадио у оквиру целине *Сећање*.

Данило Шаренац је успео да све три целине повеже у једну монографију и кроз приповедање о топу и војнику укаже на улогу и место које су након рата и један и други чинилац српске војске имали у историјском сећању српског народа. Прво без другог не бива, а оба не иду без трећег. Док је прва целина углавном обрађена у српској историографији, дотле друга и трећа уносе нова сазнања у њу. Ипак, у оквиру друге целине, поред немарног односа српских власти према регрутима, није било згорег да се опширније прикаже српски војник као истински херој Вели-

ког рата, углавном неукаљан у извршавању својих ратничких дужности. Тиме би, чини се, слика српског војника у овом рату била потпунија, поготово што би још више разјаснила елџије које су му писане и пишу се и данашњих дана (а део су културе сећања), а које, поред свих његових мана, нису без основа. Напротив.

Александар ЛУКИЋ

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

Др Ранка Гашић, виши научни сарадник
Институт за савремену историју Србије, Београд

Др Александар Р. Милетић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Проф. др Горан Латинковић
Универзитет Бања Лука, Република Српска

Реља Кнежевић, докторант
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Вера Гудац Додић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Проф. др Јан Пеликан
Карлов универзитет, Праг

Др Слободан Селинић, научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Борис Милосављевић
Балканолошки институт САНУ, Београд

Др Драгана Стојановић
Висока школа струковних студија за образовање васпитача,
Кикинда

Александар Лукић, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Зоран Јањетовић, виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

- Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику, **ћириличним писмом**, уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику.
- **Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име, титулу и звање аутора, годину рођења и институцију у којој аутор ради.**
- **Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи, кључним речима и резимеом који не прелази 250 речи.**
- **Обавезно је коришћење фонта за текст: Times New Roman, ћирилично писмо, величина слова 12, проред 1,5, и фусноте: величина слова 10, проред 1.**
- Текстови не треба да буду дужи од 25 страна, тј. једног и по табака (укључујући апстракт, кључне речи, фусноте, табеле и резиме), односно седам страна за приказе.
- Сви прилози (чланци, прикази, грађа, информације) морају бити куцани на компјутеру у MS Wordu и морају бити снимљени у формату MS Word докумената.
- Текстове послати електронском поштом и доставити Редакцији у штампаној верзији.

Прилоге слати на адресу:
Институт за новију историју Србије
Редакција Токова историје
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд

или електронском поштом на: tokoviistorije@gmail.com

- **Редакција неће разматрати радове који не садрже наведене елементе.**
- Редакција часописа *Токови историје* увела је од 2006. године две обавезне анонимне рецензије за сваки достављени рад. Да би рад био прихваћен за штампу, потребно је да обе рецензије буду позитивне и да га оба рецензента

препоручују за штампу. Рецензенти (како страни тако и домаћи) морају имати више или исто научно звање као аутор радова.

- **Неће се прихватити за штампу они радови који су у било ком облику раније већ објављени.**
- Рукописи достављени редакцији часописа *Токови историје* се не враћају.

УПУТСТВА ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА, НАПОМЕНА И БИБЛИОГРАФИЈА

Име и презиме аутора: нормал

Наслов књиге: *italic (курзив)*

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): нормал под наводницима

Назив часописа: *italic (курзив)*

Исто: *italic (курзив)*

н. д.: *italic (курзив)*

Цитирање књиге

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Исто, стр. 44.

Цитирање чланака из часописа, новина, дневних листова

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956“, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај“, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, *н. д.*, стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)“, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2: Положај жене као мерило модернизације, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија

„Срби“, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weba

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmand’s Tale in the context of the USSR“, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu (у загради обавезно навести датум посете сајту).

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ www.inisbgd.co.rs

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем, уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.rs

Издавач:
Институт за новију историју Србије
Београд, Трг Николе Пашића 11

Прелом и штампа:
Colorgrafx, Београд

Тираж:
300 примерака